

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

Η ΚΡΙΣΗ ΥΠΟ ΚΡΙΣΗ...

Μελέτη του κυρίαρχου πολιτικού λόγου και των τάσεων
ψυχολογιοποίησης υπό το πρίσμα της κριτικής ανάλυσης
λόγου

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
του Ανδρέα Βατσινά

Επιβλέπων καθηγητής
Μανόλης Δαφέρμος

*“El médico es excelente, meditabundo, reflexivo,
pausado, serio. ¿Qué más hay que pedir?”*

*“Ο γιατρός είναι άριστος, σκεπτικός, συμπνετικός,
υπομονετικός και σοβαρός. Τι παραπάνω μπορεί
να ζητήσει κανείς;”*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Θεωρητικό, μεθοδολογικό και επιστημολογικό υπόβαθρο	7
1.1. Κριτική Ανάλυση Λόγου και η έννοια του «λόγου».....	7
1.2. Κοινωνικός κονστρουξιονισμός και κριτική στην κριτική ανάλυση λόγου.....	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Αίτια της «κρίσης»	14
2.1. «Πελατειακό κράτος».....	15
2.2. Πολιτισμική-ηθική ελλειμματικότητα.....	19
2.3. Κριτική στην κυρίαρχη αφήγηση.....	25
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Το πρόγραμμα «σωτηρίας»	29
3.1. Πολιτικές λιτότητας ως «θεραπεία».....	30
3.2. Επιχειρηματική διακυβέρνηση.....	36
3.3. Η αναγκαιότητα των πολιτικών λιτότητας.....	42
3.4. Οι «σωτήριες» πολιτικές λιτότητας και οι αντιφάσεις της κυρίαρχης αφήγησης...	54
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Εθνικός λόγος και μονοφωνία	65
4.1. Εθνική Συναίνεση.....	67
4.2. Εθνική Συστράτευση.....	72
4.3. Ο κυρίαρχος λόγος ως «ειδήμονας».....	75
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: Θεραπευτικός λόγος	83
Θεραπευτικός λόγος και ψυχολογιοποίηση στην κυρίαρχη αφήγηση περί κρίσης.....	83
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	93
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	96
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	100

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Λέξεις-κλειδιά: κρίση, κριτική ανάλυση λόγου, κυρίαρχος λόγος, ψυχολογιοποίηση

Στην συγκεκριμένη εργασία θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την αφήγηση του κυρίαρχου λόγου περί κρίσης. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται μια σύντομη συζήτηση για το θεωρητικό, μεθοδολογικό και επιστημολογικό υπόβαθρο της έρευνας. Όσον αφορά το θεωρητικό και μεθοδολογικό μέρος, η εργασία βασίστηκε στην προσέγγιση της κριτικής ανάλυσης λόγου, ενώ στηρίζεται στο επιστημολογικό παράδειγμα του κοινωνικού κονστρουξιονισμού. Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζουμε τα «αίτια» της κρίσης, σύμφωνα με τον κυρίαρχο λόγο. Η κρίση θεωρείται πως οφείλεται σε μια πολιτισμική παθογένεια και ανηθικότητα, σε μια μορφή ελλειμματικότητας της ελληνικής κοινωνίας την οποία θα εξετάσουμε στη «θεσμική» («πελαταιακό κράτος») και στην «ψυχοκοινωνική» της διάσταση («πολιτισμική-ηθική ελλειμματικότητα»). Στο τέλος του κεφαλαίου θα ασκήσουμε μια συνολική κριτική στην παραπάνω θεώρηση περί αιτιών.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζουμε τη «λύση» που προτείνει η κυρίαρχη αφήγηση, δηλαδή την εφαρμογή πολιτικών λιτότητας. Πιο συγκεκριμένα, θα εξετάσουμε τη συμβολική-πολιτική λειτουργία των πολιτικών λιτότητας, το πώς αυτές οι πολιτικές συνδέονται με αλλαγές στους τρόπους διακυβέρνησης, καθώς και το πώς παρουσιάζονται ως «σκληρές αλλά αναγκαίες». Τέλος, θα γίνει μια συνοπτική αναδρομή για το χρονικό διάστημα που καλύπτει η εργασία, αναδεικνύοντας παράλληλα τις αντιφάσεις της κυρίαρχης αφήγησης.

Στο τέταρτο κεφάλαιο θα εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο κυρίαρχος (εθνικός) λόγος κατασκευάζει ένα φαντασιακό αντικείμενο –τον μέσο «Έλληνα»–, τις στρατηγικές «εθνικής συναίνεσης» και «εθνικής συστράτευσης» που συνδέονται με αυτό το πρότυπο, καθώς και το πώς αυτές οδηγούν σε μια θέση «ειδήμονα» · δηλαδή, μιας στρατηγικής αυτοαναγόρευσης του κυρίαρχου λόγου σε αυθεντία, που επιχειρεί να ποινικοποιήσει την κοινωνικοπολιτική αμφισβήτηση του status quo, την πολιτική διαφωνία και σύγκρουση.

Στο πέμπτο κεφάλαιο, θα υποστηρίξουμε πως η κυρίαρχη αφήγηση είναι έντονα ψυχολογικοποιημένη, καθώς ανάγει την κρίση στην προβληματική «ψυχολογία» και στη λάθος «νοοτροπία» του «Έλληνα», που καλείται να αλλάξει. Η κυρίαρχη θεραπευτική-εθνική αφήγηση απο-πολιτικοποιεί τα δομικά αίτια της «κρίσης», παθολογικοποιεί ριζοσπαστικές κοινωνικοπολιτικές διεξόδους και δράσεις, προβάλλοντας ως μόνη λύση τις πολιτικές λιτότητας και την κοινωνική-πολιτισμική αλλαγή «νοοτροπίας» προς μία νεοφιλελεύθερη «ανθρωπολογία».

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η συγκεκριμένη εργασία αποτελεί μια μελέτη των μεταπτώσεων του πολιτικού λόγου στο ελληνικό πλαίσιο κατά την εμφάνιση και την εξέλιξη της «οικονομικής κρίσης», μιας διαδικασίας μετασχηματισμού και ριζικών αλλαγών. Μια κρίση, πέρα απ' τις πολλές έννοιες που μπορεί να πάρει, αφορά κυρίως μια διαδικασία μεταβολής, μεταστροφής. Αυτή η μεταστροφή πραγματοποιείται κυρίως σε επίπεδο εννοιών και περιεχομένου, καθώς η κρίση εμπεριέχει μια απροσδιοριστία, μια έντονη επεξεργασία νοημάτων και σημασιών. Ερωτήματα στροβιλίζονται διαρκώς· προς το παρόν δίνονται πρόσκαιρες απαντήσεις, στη συνέχεια διαψεύδονται, αναιρούνται ή ανακατασκευάζονται. Που οφείλεται η κρίση; Ποιο είναι το πρόβλημα; Τι είναι η κρίση; Ποιες είναι οι πιθανές «λύσεις»; Τι σημαίνει «λύση»;

Ένας από τους βασικούς στόχους αυτής της εργασίας είναι η εξέταση των όρων με τους οποίους αναφερόμαστε στην κρίση και σκεφτόμαστε γι' αυτή· η μελέτη των στοιχείων που χαρακτηρίζουν την αφήγηση της κρίσης σύμφωνα με τον κυρίαρχο λόγο. Με αφετηρία αυτή την ιδέα, η έρευνα εξειδικεύτηκε στα παρακάτω ερωτήματα:

Σύμφωνα με τον κυρίαρχο λόγο (και τους εκφραστές του),

1. *Τι είναι η κρίση;* («Περιεχόμενο»)
2. *Ποια είναι τα αίτια της κρίσης;* («Αίτια»)
3. *Ποιες είναι οι λύσεις για την κρίση;* («Λύσεις»)

Φυσικά, η παρούσα εργασία δεν σκοπεύει τόσο να απαντήσει τα παραπάνω ερωτήματα, όσο να εξετάσει και να αμφισβητήσει τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνεται η κυρίαρχη αφήγηση και οι «απαντήσεις» που αυτή προσφέρει. Μερικοί από τους κεντρικούς της στόχους είναι μια κριτική προσέγγιση της κυρίαρχης αφήγησης της κρίσης, η διερεύνηση των υπόρρητων παραδοχών που εμφανίζονται ως δεδομένες κι αυταπόδεικτες, η αμφισβήτηση των προκατασκευασμένων μονόδρομων που προβάλλονται ως φαινομενικά διλήμματα. Η αποστασιοποίηση από τον κυρίαρχο λόγο και η κριτική αποδόμηση που επιχειρεί αυτή η εργασία, θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως μια προσπάθεια «ανοίγματος» των ορίων του διαλόγου, και δημιουργίας χώρου για διαφορετικές φωνές και ερμηνείες που (αυτο)περιθωριοποιούνται ή –ακόμη χειρότερα– φιμώνονται. Μια βασική επιδίωξη ήταν η αμφισβήτηση πρακτικών που προβάλλονται άκριτα ως αξιώματα και ευνοούν ή επιβάλλουν συγκεκριμένες περιοριστικές αφηγήσεις και μονομερείς ερμηνείες της «κρίσης».

Η εργασία βασίστηκε στο θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο της κριτικής ανάλυσης λόγου (Fairclough, 1989; 1995b; 2001), μιας προσέγγισης που αντιλαμβάνεται τη γλώσσα ως μορφής κοινωνικής πρακτικής και επιχειρεί να αποφυσικοποιήσει τους τρόπους με τους οποίους λειτουργεί ιδεολογικά. Παρά τα πλεονεκτήματα της συγκεκριμένης προσέγγισης, η παρούσα ανάλυση συχνά βρέθηκε αντιμέτωπη με τους περιορισμούς και τα όριά της.

Ο λόγος του πρωθυπουργού της Ελλάδας (Γ. Παπανδρέου) κατά την περίοδο Οκτωβρίου 2009 έως Νοέμβρη 2011 επιλέχθηκε ως δείγμα του κυρίαρχου πολιτικού λόγου. Η συγκέντρωση του υλικού έγινε μέσω της ιστοσελίδας του πρωθυπουργού της Ελλάδας (<http://www.primeminister.gov.gr>) και αφορά δηλώσεις, ομιλίες, συνεντεύξεις και συνεντεύξεις τύπου καθώς και δημοσιεύσεις άρθρων του στον ελληνικό τύπο. Επίσης, στην ανάλυση συμπεριλήφθηκε ένα κείμενο που είχε γραφτεί από τρεις υπουργούς της κυβέρνησης λόγω της εξαιρετικής σημασίας του περιεχομένου του (παρατίθεται ως Κρουστάλλη, 2011).

Αρχικά, συγκεντρώθηκε ένας μεγάλος αριθμός κειμένων (146), που σταδιακά περιορίστηκε με κριτήριο τον «πλούτο» του υλικού και τη συνάφειά του με τα ερευνητικά ερωτήματα. Η επιλογή μιας μικρής μειοψηφίας κειμένων δεν έγινε με βάση τα παραπάνω κριτήρια, αλλά με στόχο να διατηρηθεί η ιστορική-χρονική συνέχεια του υλικού. Το τελικό υλικό περιελάμβανε 51 κείμενα και κάλυπτε την περίοδο από 16.10.2009-3.11.2011, δηλαδή το χρονικό διάστημα από την εκλογή και τις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης, μέχρι την παραίτηση του πρωθυπουργού και την αρχή των «διαβουλεύσεων» για τη συγκρότηση της κυβέρνησης «εθνικής ενότητας» υπό τον Α. Παπαδήμο.

Μία πλήρης λίστα των κειμένων παρατίθεται στο παράρτημα που βρίσκεται στο τέλος της μελέτης. Στις περιπτώσεις όπου χρησιμοποιούνται αποσπάσματα από το υλικό, η παραπομπή στον αντίστοιχο λόγο γίνεται με αναφορά στο έτος και στην αριθμητική θέση του συγκεκριμένου λόγου για αυτό το έτος. (π.χ. Παπανδρέου, 2010, 12). Η επιλογή των αποσπασμάτων που χρησιμοποιήθηκαν έγινε με κριτήριο τη σημασία που αποδόθηκε σε καθένα από αυτά σε σχέση με τη θεματική κατηγορία στην οποία περιλήφθηκε, καθώς και βάσει της λειτουργίας του στα πλαίσια της αφήγησης.

Κατά την πρώτη ανάγνωση του υλικού πραγματοποιήθηκε μια υποτυπώδης κωδικοποίηση, ενώ έγιναν οι πρώτες προσπάθειες διαφοροποίησης θεμάτων, σχέσεων, κατηγοριών και διαφορών μεταξύ των συσσωρευμένων δεδομένων. Στη συνέχεια, εντοπίστηκαν κάποια κεντρικά και περιφερειακά θέματα, ενώ αναδείχτηκαν κάποια κομβικά σημεία γύρω απ' τα οποία διαρθρωνόταν η αφήγηση. Χρησιμοποιώντας ως οδηγό αυτό το προσχέδιο, έγινε μια δεύτερη ανάγνωση του υλικού κατά την οποία συγκεντρώθηκαν ευρύτερες θεματικές

κατηγορίες στις οποίες στηρίχτηκε η μετέπειτα επεξεργασία του υλικού. Σε μεταγενέστερο στάδιο, εξετάστηκε ο τρόπος με τον οποίο συνδέονταν μεταξύ τους οι διάφορες κατηγορίες, ενώ σταδιακά άρχισε να διαμορφώνεται μια βασική αφήγηση και εντοπίστηκαν αντιφάσεις, ανακρίβειες και ρήγματα στο περιεχόμενο.

Παρόλο που η εν λόγω εργασία (ακολουθώντας την κριτική ανάλυση λόγου) προσπαθεί να εξετάσει τη νομιμοποιητική και «ιδεολογική» λειτουργία του κυρίαρχου λόγου και αφήγησης περί κρίσης (δηλαδή, με ποιους τρόπους νομιμοποιεί νεοφιλελεύθερες πολιτικές ή προωθεί περιοριστικές ερμηνείες της «κρίσης»)¹, αναγνωρίζει τον κίνδυνο που έχει η υποβάθμιση του κυρίαρχου λόγου σε μια διάσταση «νομιμοποίησης» ή «ιδεολογικής εξαπάτησης». Σημασία έχει, επίσης, να εστιάσουμε στην «καταφατικότητα» του κυρίαρχου λόγου, στις επιθυμίες που οικειοποιείται, στα υποκείμενα που εγκυβεύει, στο πως συνδέεται με ευρύτερους λόγους, με κοινωνικές και θεσμικές διαδικασίες, με μετασχηματισμούς στους τρόπους διακυβέρνησης. Έτσι, στο βαθμό που ήταν δυνατόν, έγιναν προσπάθειες να συνδεθούν συγκεκριμένες ρηματικές πρακτικές με ευρύτερες κοινωνικές και θεσμικές πρακτικές.

---

¹ Θα είχε ενδιαφέρον μια αντιπαραβολή της συγκεκριμένης εργασίας με έρευνες για τον θατσερικό λόγο και πρακτική (π.χ. Hall & Jacques, 1983; Phillips, 1996; 1998).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Θεωρητικό, μεθοδολογικό και επιστημολογικό υπόβαθρο

Στόχος αυτού του κεφαλαίου είναι η συνοπτική παρουσίαση των θεωρητικών και μεθοδολογικών εργαλείων που χρησιμοποιήθηκαν για τη συγκεκριμένη έρευνα, καθώς και η σύντομη αναφορά σε κάποιους προβληματισμούς σε σχέση με το ρόλο του ερευνητή και τη φύση της επιστημονικής γνώσης. Προφανώς, μια εκτενής συζήτηση των παραπάνω θεμάτων θα υπερέβαινε κατά πολύ τους στόχους και την έκταση αυτής της εργασίας. Εν συντομία, όσον αφορά το θεωρητικό και μεθοδολογικό υπόβαθρο, η εργασία βασίζεται στην προσέγγιση της κριτικής ανάλυσης λόγου, ενώ εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της ανάλυσης λόγου και στο επιστημολογικό παράδειγμα του κοινωνικού κονστρουξιονισμού.

1.1. Κριτική Ανάλυση Λόγου και η έννοια του «λόγου»

Η ανάλυση λόγου αποτελεί ένα ευρύτερο εννοιολογικό και μεθοδολογικό πλαίσιο, που συχνά συνδέεται με (κριτικές) ψυχολογικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις στην έρευνα, χωρίς αυτό να σημαίνει πως κάτι τέτοιο ισχύει εξίσου για όλες τις προσεγγίσεις που υπάγονται κάτω από την ομπρέλα της ‘ανάλυσης λόγου’.² Στη συγκεκριμένη εργασία θα χρησιμοποιήσουμε την προσέγγιση που είναι γνωστή ως ‘κριτική ανάλυση λόγου’.

Σύμφωνα με τον Fairclough, το έργο του οποίου αποτελεί σημαντικό μέρος αυτού που έχει καθιερωθεί ως ‘κριτική ανάλυση λόγου’ (π.χ. Fairclough, 1989; 1995b; 2003; Chouliaraki & Fairclough, 1999): «η κριτική ανάλυση λόγου αποτελεί τόσο θεωρία όσο και μέθοδο [...] Μπορεί με ευκολία να αντιμετωπιστεί ως ένα είδος “μεταβιβάσιμης δεξιότητας” στην περίπτωση που κάποιος θεωρεί μία “μέθοδο” ως τεχνική, ως ένα εργαλείο σε ένα κουτί εργαλείων που μπορεί να αξιοποιηθεί όταν χρειάζεται και κατόπιν να επιστραφεί στο κουτί» (Fairclough, 2001). Μερικές από τις κυριότερες επιρροές της κριτικής ανάλυσης λόγου μπορούν να εντοπιστούν στην κριτική θεωρία της σχολής της Φρανκφούρτης. Σημαντική συμβολή είχε επίσης το έργο του Gramsci (1971), του Althusser, του Pêcheux (1982), του Foucault (1972, 1980), του Derida και του Bourdieu (1991).

Μία από τις βασικές έννοιες στην κριτική ανάλυση λόγου και στην ανάλυση λόγου, είναι η έννοια του ‘λόγου’ (discourse) καθώς και των ‘ρηματικών πρακτικών’ (discursive practices).

² Βλ. Parker (2013) για μια επισκόπηση των διαφορετικών προσεγγίσεων της ανάλυσης λόγου στο πλαίσιο της κριτικής ψυχολογίας.

Σύμφωνα με τις Phillips & Jorgensen (2009), «ο Fairclough αντιλαμβάνεται την έννοια του λόγου με τρεις διαφορετικούς τρόπους. Στην πιο αφηρημένη ερμηνεία του ο Λόγος εκφράζει τη *γλωσσική χρήση ως κοινωνική πρακτική*. Δεύτερον, ο λόγος δηλώνει τον *ιδιαιτέρο τύπο γλώσσας που χρησιμοποιείται σε ένα πεδίο* π.χ. ο «πολιτικός» ή ο «επιστημονικός» λόγος. Τρίτον, στην πιο ειδική του χρήση ο λόγος λειτουργεί ως *μετρήσιμη μονάδα* (ένας λόγος, ο λόγος, οι λόγοι, λόγοι) και αναφέρεται σε έναν συγκεκριμένο τρόπο έκφρασης που νοηματοδοτεί τις εμπειρίες από μία ιδιαίτερη οπτική γωνία» (σ.126).

Εδώ, θα σταθούμε λίγο περισσότερο στην πρώτη και στην τρίτη έννοια.

Σύμφωνα με την πρώτη νοηματοδότηση, η γλώσσα αποτελεί μέρος της κοινωνίας· τόσο τα ρηματικά φαινόμενα συνιστούν κοινωνικά φαινόμενα, ενώ τα κοινωνικά φαινόμενα συγκροτούνται εν μέρει ρηματικά (Fairclough, 1989). Έτσι, «ο Λόγος αποτελεί μια μορφή κοινωνικής πρακτικής που συγκροτεί τον κοινωνικό κόσμο, αλλά και συγκροτείται από άλλες κοινωνικές πρακτικές. Ως κοινωνική πρακτική, ο λόγος έχει μια διαλεκτική σχέση με τις άλλες διαστάσεις της κοινωνίας» (Phillips & Jorgensen, 2009, σ. 118). Αναγνωρίζοντας αυτή την συνύφανση λόγων και κοινωνικών πρακτικών, αντιλαμβανόμαστε ότι οι λόγοι συμβάλλουν καθοριστικά στην αναπαραγωγή και τον μετασχηματισμό των κοινωνικών διεργασιών και των σχέσεων εξουσίας, αλλά παράλληλα συγκροτούνται από αυτές. Αυτή η διαλεκτική σχέση υποδηλώνει πως η γλώσσα είναι κοινωνικά διαμορφωμένη, αλλά ταυτόχρονα διαμορφώνει την κοινωνική πραγματικότητα (Fairclough, 1995a; Phillips & Jorgensen, 2009).

Σύμφωνα με τους Fairclough & Wodak (1997), «θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι κάθε μέρος σε οποιοδήποτε γλωσσικό κείμενο, προφορικό ή γραπτό, συγκροτεί ταυτόχρονα αναπαραστάσεις, σχέσεις και ταυτότητες» (σ. 275). Λειτουργώντας ως το σύνολο της κοινωνικο-ιστορικά προϋπάρχουσας γνώσης, ο Λόγος δημιουργεί τις συνθήκες για την διαμόρφωση των υποκειμένων και της συγκρότησης και του σχηματισμού των κοινωνιών (Jager, 2001). Μια τέτοια θεώρηση συνεπάγεται ότι «οι αλλαγές στον Λόγο αποτελούν μέσο μεταβολής του κοινωνικού κόσμου. Οι συγκρούσεις στο επίπεδο του Λόγου συντελούν στην αλλαγή, αλλά και στην αναπαραγωγή της κοινωνικής πραγματικότητας» (Phillips & Jorgensen, 2009, σ. 33).

Κατά την τρίτη σημασία, ο κάθε «λόγος» πριμοδοτεί συγκεκριμένους τρόπους θέασης, διαμόρφωσης και ερμηνείας της πραγματικότητας, έναντι άλλων. Σύμφωνα με τον Parker (2002), «οι “λόγοι” δεν περιγράφουν απλώς τον κοινωνικό κόσμο, αλλά τον κατηγοριοποιούν, φέρνουν φαινόμενα στη θέα. Οι “λόγοι” μας επιτρέπουν να εστιάσουμε σε πράγματα που δεν είναι “στ’ αλήθεια” εκεί, ενώ από την στιγμή που ένα αντικείμενο έχει οριοθετηθεί από τους “λόγους”, είναι δύσκολο να μην αναφερθούμε σε αυτό ως εάν να ήταν αληθινό. (Οι λόγοι)

προσφέρουν πλαίσια για τη συζήτηση της αξίας ενός τρόπου έκφρασης για την πραγματικότητα, έναντι άλλων τρόπων» (σ. 145).

Ωστόσο, το νόημα ποτέ δεν παγιώνεται εξαιτίας της πολυσημίας της γλώσσας. Σύμφωνα με τους Phillips & Jorgensen (2009), «το νόημα παραμένει πάντοτε ρευστό, και όλοι οι λόγοι είναι ενδεχομενικοί· η αντικειμενικότητα συγκαλύπτει την ενδεχομενικότητα της πραγματικότητας και αποκρύπτει έτσι τις εναλλακτικές δυνατότητες που θα μπορούσαν να εμφανιστούν» (σ. 78).

Στη συνέχεια θα εξετάσουμε σύντομα τις έννοιες της «ιδεολογίας» και της «εξουσίας».

Ο Λόγος λειτουργεί ιδεολογικά υπό την έννοια ότι οι ρηματικές πρακτικές συμβάλλουν στην αναπαραγωγή του κοινωνικού κόσμου και των κοινωνικών σχέσεων που διέπονται από άνισες σχέσεις εξουσίας (Phillips & Jorgensen, 2009). «Η κριτική ανάλυση λόγου υποστηρίζει ότι υπάρχουν σχέσεις μεταξύ γλώσσας, εξουσίας και ιδεολογίας, καθώς επίσης και μεταξύ του πως αναπαρίσταται ο κόσμος στα κείμενα και του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι σκέφτονται για τον κόσμο» (Stubbs, 1997). Σύμφωνα με τον Fairclough (1995a), «οι ιδεολογίες είναι προτάσεις που γενικά εμφανίζονται ως σιωπηρές υποθέσεις σε κείμενα, οι οποίες συμβάλουν στο να παράγουν ή να αναπαράγουν άνισες σχέσεις εξουσίας, σχέσεις επιβολής. Σύμφωνα, με αυτή τη θεώρηση, η ιδεολογία γίνεται αντιληπτή ως «νόημα στην υπηρεσία της εξουσίας» (σ. 14), ως το «πρωταρχικό μέσο κατασκευής συναίνεσης» (Fairclough, 1989, σ. 3).

Αν ένα είδος λόγου επικρατεί σε ένα θεσμό όπου τα υποτελή είδη είναι καταπιεσμένα, τότε θα πάψει να αντιμετωπίζεται ως αυθαίρετος και θα καταλήξει να θεωρείται “φυσικός” και νόμιμος (Fairclough, 1989). Δηλαδή, δεν θα είναι απλώς ένας από τους πιθανούς τρόπους θέασης των πραγμάτων, αλλά ο κυρίαρχος ή ο μοναδικός. Αυτές οι υποθέσεις “κοινής λογικής” υπονοούνται στις συμβάσεις που διέπουν τη γλωσσική αλληλεπίδραση των ανθρώπων, ενώ σε γενικές γραμμές οι άνθρωποι δεν έχουν συνειδητή επίγνωση γι’ αυτές (Fairclough, 1989). Η φυσικοποίηση των κοινωνικών αντιλήψεων για τον κόσμο σημαίνει πως δεν τις θεωρούμε ερμηνείες του κόσμου, αλλά τις ταυτίζουμε με τον ίδιο τον κόσμο (Phillips & Jorgensen, 2009).

Η ιδεολογία βρίσκεται στη μέγιστη ισχύ της όταν είναι αόρατη, όταν οι λόγοι έχουν γίνει “φυσικοποιημένοι” και μέρος της καθημερινής μας κοινής λογικής. Δηλαδή, όταν η ιδεολογία καταλήξει να γίνει κοινή λογική, φαινομενικά παύει να είναι ιδεολογία· αυτή η «συγκάλυψη» αποτελεί μια ιδεολογική πράξη καθαυτή, επειδή η ιδεολογία είναι στ’ αλήθεια αποτελεσματική μόνο όταν είναι μεταμφιεσμένη (Fairclough, 1989). Για να καθορίσουμε αν ένα συγκεκριμένο είδος ρηματικού γεγονότος λειτουργεί ιδεολογικά, δεν είναι αρκετό το να αναλύσουμε κείμενα· χρειάζεται επίσης να πάρει κανείς υπόψη του το πώς ερμηνεύονται και γίνονται δεκτά και ποιες κοινωνικές επιπτώσεις έχουν (Fairclough & Wodak, 1997, σ. 275).

Επομένως, πέρα απ' την ανάλυση κειμένων, ιδιαίτερα σημαντικό είναι το τι είδους κοινωνικά υποκείμενα και πρακτικές “προωθούνται” ή “κατασκευάζονται” μέσω του λόγου και πως αυτές εντάσσονται στο συγκεκριμένο χωροχρονικό πλαίσιο που εξετάζει η κάθε μελέτη. Η ανάλυση του λόγου και των πρακτικών του μας πληροφορεί για την κατασκευή και την ανακατασκευή της κοινωνικής δομής, καθώς επίσης και για την συγκρότηση των υποκειμένων (Íñiguez, 1997). Για παράδειγμα, μερικά από τα ερωτήματα που θέτει η κριτική ανάλυση λόγου, σύμφωνα με την Janks (1997), είναι τα εξής: «Πως είναι τοποθετημένο το κείμενο ή πως τοποθετεί το ίδιο; Ποιανού τα συμφέροντα εξυπηρετεί αυτή η τοποθέτηση; Ποιανού τα συμφέροντα αρνείται; Ποιες είναι οι συνέπειες αυτής της τοποθέτησης;» (σ. 329).

Στη συνέχεια, θα εξετάσουμε το ρόλο της κριτικής ανάλυσης λόγου στην αποφυσικοποίηση των δεδομένων αντιλήψεων και στην περιγραφή και ερμηνεία τόσο των ρηματικών και κοινωνικών πρακτικών, καθώς επίσης και των κοινωνικών σχέσεων που κατασκευάζονται από τους «λόγους».

Σε γενικό επίπεδο το «κριτικό» στοιχείο της κριτικής ανάλυσης λόγου αφορά μια απόπειρα εξέτασης όλων εκείνων που εμφανίζονται ως αυτονόητα και μια προσπάθεια αμφισβήτησης των δεδομένων αντιλήψεων για την πραγματικότητα. Η λέξη “κριτικός” αποτελεί μία θεωρητική έννοια-κλειδί στην κριτική ανάλυση λόγου. Η λέξη σηματοδοτεί την απόπειρα των αναλυτών να ξεδιπλώσουν τα ιδεολογικά ερείσματα του λόγου, τα οποία έχουν γίνει τόσο “φυσικοποιημένα” με την πάροδο του χρόνου, που αρχίζουμε να τα αντιμετωπίζουμε ως κοινά, αποδεκτά, φυσικά χαρακτηριστικά του λόγου (Teo, 2000). Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να μελετήσουμε τα είδη αναπαραστάσεων ή ‘τάξεων λόγου’, που σχολιάζουν ένα φαινόμενο ή το επεκτείνουν, καθιστώντας το φυσικό και ενθαρρύνοντας μας να το θεωρήσουμε δεδομένο (Parker, 2002). Αναλύοντας τη διαδικασία της «φυσικοποίησης» στη δομική ανάλυση του κειμένου, προσπαθούμε να κατανοήσουμε τους τρόπους με τους οποίους οι ιδεολογίες ενσωματώνονται στις ρηματικές πρακτικές και γίνονται περισσότερο λειτουργικές και αποτελεσματικές, καθώς γίνονται «αυτονόητες».

Επομένως, η κριτική ανάλυση λόγου εμφανίζεται ως μία προσπάθεια «αποφυσικοποίησης», αποδόμησης του κυρίαρχου λόγου και αναζήτησης διαφορετικών τρόπων αφήγησης και πρακτικών. Κατά τους Caldas-Coulthard & Coulthard (όπως αναφέρεται σε Stubbs, 1997), «οι κριτικοί αναλυτές λόγου [...] διαισθάνονται ότι αποτελεί [...] μέρος του επαγγελματικού τους ρόλου να διερευνούν, να αποκαλύπτουν και να αποσαφηνίζουν το πώς η εξουσία και οι αξίες διάκρισης είναι εγγεγραμμένες και μεσολαβούνται από το γλωσσολογικό σύστημα [...]». Η κριτική ανάλυση λόγου «ασχολείται κυρίως με το να αναλύει αδιαφανείς καθώς επίσης και εμφανείς δομικές σχέσεις κυριαρχίας, διάκρισης, εξουσίας και ελέγχου, όπως αυτές

εκδηλώνονται στη γλώσσα. Με άλλα λόγια η κριτική ανάλυση λόγου στοχεύει στο να διερευνήσει κριτικά την ανισότητα όπως εκφράζεται, σηματοδοτείται, συγκροτείται, νομιμοποιείται και ούτω καθεξής μέσω της χρήσης της γλώσσας (ή στον «λόγο»» (Wodak, 2001, σ. 2).

Αφετηρία του εγχειρήματος αυτού είναι η ιδέα πως οι αναπαραστάσεις που έχουμε για τον κόσμο είναι ενδεχομενικές, δηλαδή δεν θα έπρεπε να γίνονται αντιληπτό ως κάτι στατικό και παγιωμένο αλλά ως ρευστές διαδικασίες. «Όταν οι “φυσικοποιήσεις” σε ένα κείμενο δεν είναι φυσικές για εμάς ως αναγνώστες ή ακροατές, βρισκόμαστε σε πλεονεκτική θέση καθώς αυτό μας διδάσκει ότι εκείνο που κατασκευάζουν απλώς τα κείμενα, είναι εκδοχές της πραγματικότητας» (Janks, 1997, σ. 330). Οι κυρίαρχοι λόγοι μπορούν να υποβληθούν σε κριτική και σε προβληματισμό · αυτό γίνεται μέσω της ανάλυσής τους, μέσω της αποκάλυψης των αντιφάσεων τους και των απουσιών στην έκφραση ή μέσω εξέτασης του τι μπορεί να λεχθεί και να γίνει υπό την κάλυψή τους (Jager, 2001).

Όπως αναφέρει η Janks (1997), «σε μία εποχή αλλαγής, νέοι λόγοι γίνονται διαθέσιμοι προσφέροντάς μας νέες θέσεις υποκειμένων από τις οποίες μιλούμε και διαβάζουμε για τον κόσμο. Οι συνθήκες της παραγωγής και της λήψης κειμένων μεταμορφώνονται σταδιακά, μετασηματίζονται» (σ. 341). «Ο αναλυτής λόγου είναι ένας ενεργός αναγνώστης που ενθαρρύνει εκείνους που είναι πλαισιοθετημένοι από τον “λόγο” να διαβάσουν τα κείμενα εντός των οποίων ζουν και έτσι να αξιώσουν μία θέση κατανόησης και μεγαλύτερου ελέγχου πάνω στις ζωές τους, τις θέσεις που θα ήθελαν να υιοθετήσουν» (Parker, 2002, σ. 137). Έτσι, η ανάλυση λόγου δεν περιορίζεται σε μια λογοτεχνικού τύπου ανάλυση, αλλά την αμφισβήτηση των σχέσεων καταπίεσης και εξουσίας, και τη διερεύνηση κοινωνικοπολιτικών εναλλακτικών.

1.2. Κοινωνικός κονστρουξιονισμός και κριτική στην κριτική ανάλυση λόγου

Η συγκεκριμένη εργασία θεμελιώνεται στο επιστημολογικό παράδειγμα του κοινωνικού κονστρουξιονισμού. Όπως αναφέρει ο Δαφέρμος (2010), «σύμφωνα με τους κοινωνικούς κονστρουξιονιστές, η επιστήμη δεν αποσκοπεί να εξηγήσει τον κόσμο καθαυτό, ούτε να ανακαλύψει την αλήθεια. Η ίδια η αλήθεια δεν εξετάζεται από τους κοινωνικούς κονστρουξιονιστές ως μία αξιόπιστη εικόνα του τι συμβαίνει στην πραγματικότητα, αλλά ως συμμετοχή σε ένα πλέγμα κοινωνικών συμβάσεων» (σ. 240). Στο πλαίσιο αυτής της θεώρησης, ο κοινωνικός κόσμος κατασκευάζεται μέσω των «λόγων» (discourses), ενώ ταυτόχρονα ταυτίζεται με τις διαφορετικές ερμηνείες και αναπαραστάσεις των κοινωνικών υποκειμένων, τα

οποία αναπαράγουν και ανακατασκευάζουν τους λόγους. Επομένως, ο κόσμος αυτός αποτελείται από διαφορετικούς λόγους και αλλάζει όταν μεταβληθούν οι ερμηνείες και οι αναπαραστάσεις (Ιωσηφίδης, 2008).

Οι έρευνες στα πλαίσια του κοινωνικού κονστρουξιονισμού δεν ισχυρίζονται ότι πρεσβεύουν τη μοναδική «αλήθεια», που πηγάζει απ' τη χρήση κάποιας ορθής «επιστημονικής μεθόδου», αλλά αναγνωρίζουν ότι οι αξίες και οι αρχές του ερευνητή καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τα ερευνητικά ερωτήματα που θέτει, εμποτίζουν την «κατασκευή» και την ερμηνεία των δεδομένων, αλλά και την ίδια την πραγματικότητα που «δημιουργεί». Σύμφωνα με τον Ιωσηφίδη (2008), «Το ζήτημα των αξιών για την κριτική θεωρία είναι καθοριστικό του τρόπου θέασης και διερεύνησης της κοινωνικής πραγματικότητας. Στα πλαίσια της οπτικής αυτής, οι αξίες δεν διαχωρίζονται από τα γεγονότα (άρα απορρίπτεται η αξιολογική ουδετερότητα), αλλά ταυτόχρονα η κριτική θεωρία δεν παραιτείται από αξιώσεις αντικειμενικότητας υποπίπτοντας στο σχετικισμό» (σ. 80).

Η αποδοχή της άποψης ότι δεν υπάρχει μία και απόλυτη αλήθεια, όμως, δεν σημαίνει ότι κάθε άποψη αντιμετωπίζεται ως εξίσου ορθή. Σε αυτή την περίπτωση, θα ήταν αδύνατο να διαχωρίσουμε το καλό απ' το κακό, το «σωστό» από το λανθασμένο ή λιγότερο «σωστό» και θα καταλήγαμε αναπόφευκτα σε έναν πλήρη σχετικισμό. Το γεγονός ότι αυτό το είδος έρευνας δεν ισχυρίζεται πως προσφέρει μία αντικειμενική θέαση του κόσμου, δεν σημαίνει ότι τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει είναι αυθαίρετα ή «υποκειμενικά». Επομένως, στο σημείο αυτό, είναι ιδιαίτερα σημαντικό να τεθούν κάποια κριτήρια, με βάση τα οποία ελέγχονται τα αποτελέσματα της έρευνας και διαχωρίζεται η «καλή» από την «λιγότερο καλή».

Στη συνέχεια, θα επιχειρήσω μια συζήτηση για τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα του θεωρητικού και μεθοδολογικού εργαλείου που χρησιμοποιήθηκε.

Σε γενικές γραμμές μπορούμε να διακρίνουμε δύο βασικές εκδοχές της «ανάλυσης Λόγου» μέσα από το πρίσμα του κοινωνικού κονστρουξιονισμού. Η πρώτη εκδοχή εδράζεται στην φουκωική θεώρηση του «λόγου» και της εξουσίας, ενώ η δεύτερη συνδέει την ανάλυση λόγου με την μελέτη των «ερμηνευτικών ρεπερτορίων» στο πλαίσιο των διαντιδράσεων των ατόμων σε μικροκοινωνιολογικό επίπεδο (Δαφέρμος, 2008). «Οι εκπρόσωποι της πρώτης, «σκοτεινής εκδοχής του κοινωνικού κονστρουξιονισμού εξετάζουν τους «λόγους» υπό το πρίσμα της φουκωικής θεώρησης των σχέσεων εξουσίας και των συστημάτων πειθάρχησης. Σε αντιστοιχία με τη δεύτερη, «φωτεινή» εκδοχή του κοινωνικού κονστρουξιονισμού οι «λόγοι» αναπτύσσονται στους καθημερινούς διαλόγους και στις διατομικές σχέσεις» (Δαφέρμος, 2008, σ. 77).

Θεωρώ πως ένα από τα πλεονεκτήματα της κριτικής ανάλυσης λόγου του Fairclough, είναι ότι υιοθετεί μια μέση θέση όσον αφορά τις δυνατότητες και την επιρροή του Λόγου. Δηλαδή, η συγκεκριμένη προσέγγιση διατηρεί τη διάκριση ρηματικού-μη ρηματικού, αποφεύγοντας τόσο τον γλωσσικό ντετερμινισμό, όσο και τον ακραίο οικονομισμό. Η αντιμετώπιση του λόγου ως δημιουργού και δημιουργήματος, κατά μία έννοια επιχειρεί να υπερβεί τόσο τη «σκοτεινή» όσο και τη «φωτεινή» εκδοχή του κοινωνικού κονστρουξιονισμού. Δηλαδή, ενώ ο Fairclough παραμερίζει μια απλοϊκή θεώρηση των λόγων ως σχέσεων εξουσίας και πειθάρχησης, παράλληλα εκφράζει επιφυλάξεις για τη δυνατότητα ανακατασκευής των λόγων, και διατηρεί αποστάσεις από την αντιμετώπισή τους ως κάτι αποκομμένο από τις κοινωνικές πρακτικές.

Ωστόσο, η προσέγγιση αυτή περιέχει επίσης σοβαρές αδυναμίες. Η κριτική ανάλυση λόγου παρά το ενδιαφέρον που δείχνει για τη συνύφανση γλώσσας και κοινωνικών πρακτικών, σε μεγάλο βαθμό περιορίζεται σε ένα αφηρημένο γλωσσολογικό-κειμενικό επίπεδο ή στην ανάλυση γραμματικών-ρητορικών φαινομένων (π.χ. σχήματα, μεταφορές, ευφημισμούς, κλπ), χωρίς να εξετάζει την κοινωνικο-ιστορική συγκρότηση των λόγων μέσα σε καθορισμένα χωροχρονικά πλαίσια, καθώς και τη νοηματοδότησή τους εντός συγκεκριμένων πλαισίων εκφοράς.³ Επίσης, αυτή η προσέγγιση δεν εξετάζει το ζήτημα των μορφών υποκειμενοποίησης που εγκαλούν συγκεκριμένοι λόγοι και θεσμικές πρακτικές, περιορίζοντας την ανάλυση της «ιδεολογίας» και της «εξουσίας» σε ένα γλωσσολογικό επίπεδο «εξαπάτησης» και «κατασκευής του νοήματος». Με άλλα λόγια, υποβαθμίζει την υλική-δομική διάσταση των σχέσεων ανισότητας, καταπίεσης και εξουσίας όπως αυτές αναπαράγονται και υλοποιούνται μέσα από συγκεκριμένες κοινωνικές και πολιτισμικές διεργασίες και τους τρόπους με τους οποίους οι λόγοι διασταυρώνονται με άλλους λόγους, θεσμικές λογικές και πρακτικές.

---

³ Βλ. Phillips & Jorgensen (2009, σ. 164-170), και ιδιαίτερα Jones (2007), Jones & Collins (2006) για μια συνολική κριτική της 'κριτικής ανάλυσης λόγου'.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Αίτια της «κρίσης»

Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξετάσουμε το ερώτημα: «Ποια προβάλλονται ως αίτια της κρίσης σύμφωνα με τον κυρίαρχο λόγο;» Πριν προχωρήσουμε όμως σε αυτή την ανάλυση θα ήταν χρήσιμο να εξετάσουμε συνοπτικά την έννοια «κρίση»:

Κρίση: 1. η ικανότητα του ανθρώπου να εμβαθύνει λογικά και να καταλήγει σε ορθά συμπεράσματα ΣΥΝ. κριτική ικανότητα, ορθοφροσύνη 2. απόφαση δικαστηρίου ΣΥΝ ετυμηγορία 3. στον χριστιανισμό η τιμωρία ή η δικαίωση των ανθρώπων από τον Θεό, που πρόκειται να συμβεί σύμφωνα με την Αγία Γραφή, κατά την συντέλεια του κόσμου 4. Η διατάραξη της ομαλής πορείας μιας διαδικασίας, η κακή λειτουργία ή η έμπρακτη αμφισβήτηση καθιερωμένων (δομών, αξιών, θεσμών κλπ.) ΣΥΝ δοκιμασία 5. κατάσταση στην οποία χάνει κανείς την εμπιστοσύνη στον εαυτό του ή σε ότι κάνει, αμφιβάλλει για το εαυτό του και την ζωή του (λόγω προβλημάτων οικονομικών, συναισθηματικών) 6. ΙΑΤΡ. η έντονη εκδήλωση παθολογικής κατάστασης (Μπαμπινιώτης, 2005).

Επίσης, σύμφωνα με τον Παπαϊωάννου (2012), «Από την έννοια κρίνειν προέρχονται οι έννοιες κρίσις, κριτική, κρίσιμος, κριτήριο, κριτής κλπ. Κρίνειν σήμαινε αρχικά αξιολογώ, εκτιμώ, ερευνώ, αποφασίζω, κρίνω (ασκώ κριτική), αποφαινομαι, υποψιάζομαι, φρονώ, υποθέτω, νομίζω, σχολιάζω. [...] Κρίσις σημαίνει αφενός αξιολόγηση, ετυμηγορία, τοποθέτηση, θέση, εκτίμηση, διερεύνηση, απόφαση, απόφανση, γνώμη, ικανότητα κρίσης, ευθυκρισία, δικαστική απόφαση και αφετέρου κίνδυνο, κορύφωση δυσμενούς στιγμής, μια ακραία οριακή στιγμή, που τοποθετείται άμεσα πριν από ένα ριζοσπαστικό, ανατρεπτικό γεγονός, του οποίου η ανάπτυξη και η τελείωση προκαλεί μια εντελώς νέα κατάσταση».

Μια συζήτηση της έννοιας της κρίσης οπωσδήποτε υπερβαίνει τους σκοπούς της συγκεκριμένης εργασίας. Ωστόσο, πρέπει να δοθεί έμφαση σε συγκεκριμένα σημεία.

Πρώτα απ' όλα, η ίδια η ονοματοδοσία –ο προσδιορισμός του φαινομένου το οποίο εξετάζουμε– ως «κρίση», του δίνει ήδη μια υπόσταση. Το μορφοποιεί, καθορίζει τι μπορεί να λεχθεί γι' αυτό, πως σκεφτόμαστε γι' αυτό, μας προδιαθέτει για τα πιθανά αίτια του, προϋποθέτει τη διαμόρφωση ορισμένων ερμηνειών και εξηγήσεων. Έτσι, δεν θα έπρεπε να μας εκπλήσσει ότι πολλές από τις παραπάνω σημασίες του όρου «κρίση» αποτελούν κομβικά σημεία της κυρίαρχης αφήγησης, όπως για παράδειγμα οι ιδέες της απώλειας εμπιστοσύνης στον εαυτό, της δοκιμασίας, της διατάραξης της κυρίαρχης τάξης, η θεολογική ιδέα της

«θείας δίκης» και της «λύτρωσης», η ιατρική ιδέα της «παθολογίας» και η μεταφορά της «ασθένειας».

Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο περιγράφονται και προσδιορίζονται τα αίτια της κρίσης. Η κυρίαρχη αφήγηση αντί να προβάλλει τα δομικά αίτια της «κρίσης», δηλαδή, την «κρίση» ως μέρος της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, προωθεί αντίθετα μια πολιτισμική και ηθική ερμηνεία. Η κρίση θεωρείται πως οφείλεται σε μια πολιτισμική παθογένεια και ανηθικότητα, σε μια μορφή ελλειμματικότητας της ελληνικής κοινωνίας.⁴ Αρχικά, θα εξετάσουμε αυτή την «ελλειμματική νοοτροπία», με έμφαση στη θεσμική («πελατειακό κράτος») και στην ψυχοκοινωνική της διάσταση («πολιτισμική-ηθική ελλειμματικότητα») (υποκεφάλαια 2.1 και 2.2, αντίστοιχα), ενώ στο τέλος του κεφαλαίου (2.3) θα ασκήσουμε μια συνολική κριτική σε αυτή την πολιτισμική-ηθικιστική θεώρηση.

2.1. «Πελατειακό κράτος»

Σε αυτή την ενότητα θα εξετάσουμε τη θεσμική πλευρά της «ελλειμματικής νοοτροπίας», δηλαδή, αυτό που περιγράφεται ως «πελατειακό κράτος».

Η ιατροποίηση και η ηθικολογική μεταφορά της «ασθένειας» έχουν χρησιμοποιηθεί ευρέως στην κυρίαρχη αφήγηση της κρίσης (τόσο στο ελληνικό όσο και στο ευρωπαϊκό πλαίσιο).⁵ Η αναπαράσταση της κρίσης ως «ασθένειας» λειτουργεί ως μια μορφή φυσικοποίησης της, δηλαδή, απεικόνισής της σαν ένα φυσικό φαινόμενο, μια αναπότρεπτη συνθήκη που οφείλεται σε κάποια αντικειμενικά «συμπτώματα»:

[...] το οικονομικό είναι *το πιο ορατό σύμπτωμα* του ελληνικού προβλήματος, το πρώτο που πρέπει να αντιμετωπίσουμε. Το πρόβλημα όμως της Ελλάδας, ούτε ήταν, ούτε και είναι μόνο οικονομικό. (Παπανδρέου, 2010/ 2). Το χρέος και τα ελλείμματα είναι *το σύμπτωμα της ασθένειας που βιώνουμε, όχι τα αίτια. Τα αίτια είναι πολύ βαθύτερα.* (Παπανδρέου, 2011/ 10).

⁴ Φυσικά, αυτές οι γενικόλογες αναφορές στην «ελληνική κοινωνία» ή στο εθνικό «εμείς» (Ελληνες) ή είναι έντονα προβληματικές, καθώς ακολουθούν την ήδη εθνοποιημένη αφήγηση της κρίσης που εντοπίζει τα αίτια της κρίσης σε κάποια «πολιτισμική παθολογία», ενώ παράλληλα αποκρύπτει τους κοινωνικούς και ταξικούς ανταγωνισμούς και ανισότητες που διαπερνούν το συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό. Βλ. επίσης Κυπαρίσσης (2013).

⁵ Για παράδειγμα, μεγάλη διάδοση είχαν διάφορες αντιλήψεις περί της «κρίσης ως ιού» που μπορεί να «μεταδοθεί» από την Ελλάδα και τις άλλες χώρες του μεσογειακού Νότου (υποτιμητικά αποκαλούμενες ως 'PIGS') προς τις «υγιείς» οικονομίες, «μολύνοντας» τις. Για μια κριτική της ιατροποίησης της κρίσης και της μεταφοράς περί «ασθενούς» κοινωνικοπολιτικού σώματος βλ. Αθανασίου (2012), σ. 40-50.

[...] η οικονομία είναι το *σύμπτωμα του προβλήματος*, διότι το μεγάλο πρόβλημα ήταν η λειτουργία του ίδιου του κράτους, του ίδιου του πολιτικού συστήματος, δηλαδή σημαντικές ασθένειες, τις οποίες εμείς θεραπεύουμε με ριζικές αλλαγές (Παπανδρέου, 2010/ 12). Η λειτουργία του κράτους, είπαμε πολλές φορές, πως είναι η ρίζα του προβλήματος, ο *μεγάλος ασθενής* (Παπανδρέου, 2010/ 13). Ο «μεγάλος ασθενής» είναι ο δημόσιος τομέας (Παπανδρέου, 2010/ 8).

Όπως βλέπουμε, το βασικό πρόβλημα δεν εντοπίζεται τόσο στην οικονομία. Η «οικονομική» διάσταση της κρίσης (το χρέος, τα ελλείμματα) παρουσιάζεται σαν μια επιφανειακή εκδήλωση κάποιας «ασθένειας», ως το *«πιο ορατό σύμπτωμα του ελληνικού προβλήματος»*. Αντίθετα, τα αίτια –όπως αναφέρεται– είναι *«πολύ βαθύτερα»* · είναι η λειτουργία των κρατικών-δημόσιων θεσμών. Στο πλαίσιο ενός ιατρικού λόγου, το δημόσιο περιγράφεται ως ο «μεγάλος ασθενής», ενώ η κυβέρνηση εμφανίζεται ως καλοπροαίρετος και παντογνώστης θεραπευτής-ειδικός που «γιατρεύει» την «ασθένεια» μέσω «ριζικών αλλαγών». Η μεταφορά της «ασθένειας» φυσικοποιεί και νομιμοποιεί τις πολιτικές λιτότητας, που προβάλλονται ως «θεραπευτικές». («το μεγάλο πρόβλημα ήταν η λειτουργία του ίδιου του κράτους, του ίδιου του πολιτικού συστήματος, δηλαδή σημαντικές ασθένειες, τις οποίες εμείς θεραπεύουμε με ριζικές αλλαγές»).

Ας δούμε πως περιγράφεται το «ασθενές» και δυσλειτουργικό κράτος-δημόσιο:

Για εμάς, η βάση του προβλήματος θεωρώ ότι είναι η ανισότητα στην κοινωνία μας. *Ανισότητα, άνιση δηλαδή διαχείριση του πλούτου, άνιση κατανομή εξουσίας, άνιση κατανομή βαρών* αλλά και καρπών της ανάπτυξης, *άνιση, κακή και ιδιοτελής διαχείριση του δημόσιου πλούτου, που ιδιοποιείται είτε από μεγαλοπαράγοντες, είτε και από τη γραφειοκρατία, από συντεχνίες ή προνομιούχους, σε βάρος των πολλών*. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα ένα *πελατειακό κράτος, κοστοβόρο, υπέρογκο, συγκεντρωτικό, γραφειοκρατικό και αδιαφανές, που κάθε άλλο παρά συνέβαλε στη βιώσιμη ανάπτυξη* (Παπανδρέου, 2011/ 10). Ένα *κράτος σπάταλο και διάτρητο. Αδιαφάνεια. Ανομία. Βαθύ έλλειμμα δικαιοσύνης*. Ένα τραπεζικό σύστημα που διαχειρίστηκε κοινωνικό πλούτο, όχι πάντα με διαφανή και παραγωγικό τρόπο (Παπανδρέου, 2011/ 20). [...] η αδικία ήταν, ναι, οι χαμένοι φόροι, η αναξιοκρατία, η έλλειψη κανόνων, η διαφθορά, το ρουσφέτι, το ανεπαρκές κοινωνικό κράτος, η συναλλαγή με την εξουσία. (Παπανδρέου, 2010/ 10).

Η λειτουργία του κράτους, είπαμε πολλές φορές, πως είναι η ρίζα του προβλήματος, ο *μεγάλος ασθενής*. Όχι δεν είναι το κράτος πρόνοιας. Και δυστυχώς, δεν είχαμε και δεν έχουμε ένα ισχυρό κράτος πρόνοιας. Αυτό πρέπει να το φτιάξουμε. Γιατί και αυτό, το όποιο κράτος πρόνοιας, ουσιαστικά, αφομοιώθηκε μέσα σε ένα πολυδαίδαλο, γραφειοκρατικό, χαλαρό, άδικο

και πελατειακό κράτος. Είναι αυτό το πελατειακό κράτος, που βιώνουμε σήμερα (Παπανδρέου, 2010/ 13).

Ο κυρίαρχος λόγος εκκινώντας από μια κριτική της «ανισότητας» και της «άνισης κατανομής εξουσίας» καταλήγει σε μια κριτική του «πελατειακού κράτους», το οποίο χαρακτηρίζεται με όρους όπως: σπάταλο, διάτρητο, υπέρογκο, συγκεντρωτικό, κοστοβόρο, γραφειοκρατικό, αδιαφανές. Η πελατειακή αντίληψη, η διαφθορά, η σπατάλη, η φοροδιαφυγή, η ανομία, η αυθαιρεσία και η αδικία αποτελούν γενικευμένα φαινόμενα. Γίνεται επίσης αναφορά σε «μεγαλοπαράγοντες», «συντεχνίες», «προνομιούχους» και στη «γραφειοκρατία», που υπεξαιρούσαν δημόσιο χρήμα και οφέλη εις βάρος των πολλών.

Σε αντιστοιχία με τον όρο «μεγάλος ασθενής», οι έννοιες της «σπατάλης» και του «υπέρογκου δημόσιου τομέα» επαναλαμβάνονται αρκετές φορές:

«πελατειακή σπατάλη» (Παπανδρέου, 2009/ 1), «σπατάλη δημοσίου χρήματος» (Παπανδρέου, 2009/ 3; 2010/ 2; 2010/ 21; 2010/ 22), «σπατάλη σε δαπάνες για φάρμακα και στις προμήθειες των νοσοκομείων» (Παπανδρέου, 2009/ 4 ; 2010/ 3), «ανεξέλεγκτη σπατάλη στα Ασφαλιστικά Ταμεία» (Παπανδρέου, 2009/ 4), «τεράστια σπατάλη» (Παπανδρέου, 2009/ 3; 2010/ 6). «δημόσιες δαπάνες που δεν χρειάζονται» (Παπανδρέου, 2010/ 10). Είναι ένας δημόσιος τομέας υπέρογκος, πράγματι υπέρογκος, αλλά έχει συγκεκριμένες αιτίες. Και οι βασικές αιτίες είναι η πελατειακή αντίληψη, η διαφθορά [...] (Παπανδρέου, 2009/ 3).

Η αφήγηση περί ενός «μεγάλου», «σπάταλου» ή «υπέρογκου» δημοσίου σηματοδοτεί μια ρήξη με την προγενέστερη σοσιαλδημοκρατική κυβερνολογική (governmentality).⁶ Ο (κεϋνσιανός) συμβιβασμός που είχε πάρει τη μορφή ενός υποτυπώδους «κράτους πρόνοιας» προβληματοποιείται⁷ και οδηγείται έτσι σε μετασχηματισμό. Οι μορφές κοινωνικής προστασίας και υποστήριξης που είχαν καθιερωθεί ως δικαιώματα έπειτα από μια σειρά κοινωνικών αγώνων, επανορίζονται από τον κυρίαρχο λόγο ως υπερβολικές και πλεονάζουσες «δαπάνες» ή «σπατάλες». Με βάση τη συγκεκριμένη «διάγνωση», η λύση που προτείνεται είναι η εφαρμογή πολιτικών λιτότητας που προβάλλονται ως μια μάχη κατά του πελατειακού κράτους, της «διαφθοράς» και της «σπατάλης»:

⁶ Αποδίδω ως 'κυβερνολογική' τον όρο 'governmentality'. Για τον συγκεκριμένο όρο βλ. Foucault (1991; 2012), Lemke (2002).

⁷ Η προβληματοποίηση «αναπτύσσει τις συνθήκες στις οποίες μπορούν να δοθούν πιθανές απαντήσεις · καθορίζει τα στοιχεία που θα αποτελέσουν αυτό στο οποίο επιχειρούν να απαντήσουν οι διαφορετικές λύσεις» (Φουκό, 1987, σ. 140).

νοικοκύρεμα του κράτους, με αποφασιστικά μέτρα καταπολέμησης της σπατάλης, της πελατειακής αντίληψης, της διαφθοράς. (Παπανδρέου, 2009/ 2). Μπορούμε και θα πετύχουμε την εξοικονόμηση πολύ σημαντικών πόρων, καταπολεμώντας και εδώ την ανομία και τη διαφθορά. Πόροι που θα χρησιμοποιηθούν για να παρέχουμε καλύτερες υπηρεσίες υγείας και πρόνοιας στους Έλληνες πολίτες (Παπανδρέου, 2009/ 4). Ως Κυβέρνηση, βάζουμε τάξη και φροντίζουμε τα χρήματα αυτά να δαπανώνται προς όφελος του πολίτη, του ασφαλισμένου, και όχι των επιτήδειων που λυμαίνονται τα νοσοκομεία, τα φάρμακα και τα Ασφαλιστικά Ταμεία (Παπανδρέου, 2010/ 3). το μεγαλύτερο μέρος της τιτάνιας μείωσης των ελλειμμάτων, δεν θα προέλθει από τη μείωση μισθών και συντάξεων. Θα έρθει από τη δίκαια αναδιανομή του πλούτου και των βαρών, θα έρθει από τη μείωση της σπατάλης και των δημοσίων δαπανών που δεν χρειάζονται. (Παπανδρέου, 2010/ 10). 10 δις ευρώ μειώθηκαν οι πρωτογενείς δαπάνες, δηλαδή τα έξοδα του κράτους. Και αυτό έγινε κυρίως με περιορισμό της σπατάλης, δηλαδή με τα 3 από τα 10 δις ευρώ να αφορούν μισθούς και συντάξεις και τα 7 δις άλλες δαπάνες, που μειώσαμε (Παπανδρέου, 2011/ 9).

το κράτος πρόνοιας στην Ελλάδα πάσχει και πάσχει σοβαρά (Παπανδρέου, 2010/ 11). δυστυχώς, δεν είχαμε και δεν έχουμε ένα ισχυρό κράτος πρόνοιας. Αυτό πρέπει να το φτιάξουμε (Παπανδρέου, 2010/ 13). οι αγορές και το κράτος λειτουργούσαν υπέρ των λίγων, ενώ εμείς θέλουμε και το κράτος και οι αγορές να λειτουργήσουν υπέρ της κοινωνίας, του πολίτη και της ανάπτυξης. Αυτή είναι η μεγάλη διαφορά μας. Εμείς βλέπουμε το κράτος και την αγορά ως εργαλείο για την εξυπηρέτηση του πολίτη, και όχι το αντίθετο (Παπανδρέου, 2010/ 7).

ένας κοινωνικός μισθός, που θα έπρεπε να υπάρχει, δεν υπάρχει σήμερα, τον οποίο, βεβαίως, ένα ανεπτυγμένο κράτος πρόνοιας θα μπορούσε να διασφαλίσει, σε εποχή κρίσης. [...] Είναι λοιπόν στοίχημά μας, να φτιάξουμε ένα βιώσιμο, δίκαιο και ικανό κράτος πρόνοιας (Παπανδρέου, 2010/ 11).

Σύμφωνα με την παραπάνω θεώρηση, το κράτος παρουσιάζεται ως μια επιχείρηση που καλείται να εφαρμόσει εξονυχιστικούς ελέγχους και δραστικές περικοπές στην κοινωνική «προστασία-πρόνοια», η οποία περιγράφεται ως «σπατάλη», «έξοδο» ή «δαπάνες». Οι δραστικές μειώσεις σε μισθούς και συντάξεις, οι συγχωνεύσεις και οι ιδιωτικοποιήσεις δημοσίων οργανισμών, οι μαζικές απολύσεις, οι περικοπές στην υγεία και στην εκπαίδευση προβάλλονται ως «εξοικονόμηση πολύ σημαντικών πόρων», «περιορισμός της σπατάλης», σαν μια επαναστατική πράξη «πάταξης της διαφθοράς». Ωστόσο, σύμφωνα με τον κυρίαρχο λόγο, οι πολιτικές που εφαρμόζονται δεν θα προέλθουν από τους αδύναμους, αλλά αποσκοπούν στην ενίσχυση των αδύναμων · δεν οδηγούν στην εντατικοποίηση των ανισοτήτων, της εκμετάλλευσης και της εξαθλίωσης, αλλά στοχεύουν στην καταπολέμηση της ανομίας και

της διαφθοράς, στην βελτίωση των «υπηρεσιών υγείας και πρόνοιας», στη «*δίκαια αναδιανομή του πλούτου και των βαρών*» στη «*μείωση της σπατάλης και των δημοσίων δαπανών που δεν χρειάζονται*», καθώς και στη δημιουργία ενός περισσότερο ισχυρού, βιώσιμου, δίκαιου και ικανού κράτους πρόνοιας, «*υπέρ της κοινωνίας, του πολίτη και της ανάπτυξης*».

Συνοψίζοντας τους όρους που χαρακτηρίζουν το πελατειακό κράτος:

- Διαφθορά
- «Σπατάλη» (υπέρογκος δημόσιος τομέας)
- Φοροδιαφυγή
- «Έλλειμμα αξιοπιστίας»
- Ανεπαρκές κοινωνικό κράτος
- Έλλειψη δικαιοσύνης - Ανομία- Αδικία - Αυθαιρεσία
- Αδιαφάνεια
- Πελατειακή λογική, «Συντεχνίες» ή «Προνομιούχοι» που λειτουργούν εις βάρος των πολλών

2.2. Πολιτισμική-Ηθική ελλειμματικότητα

Πέρα από το «πελατειακό κράτος» και τη θεσμική δυσλειτουργία, τα αίτια της κρίσης – σύμφωνα με την κυρίαρχη αφήγηση– οφείλονται σε μια «ελλειμματικότητα», σε κάποιο πολιτισμικό-ηθικό πρόβλημα, σε μια «προβληματική νοοτροπία» ή «παθογένεια» της ελληνικής κοινωνίας. Η έννοια του «ελλείμματος αξιοπιστίας» ή της «έλλειψης αξιοπιστίας» συμπυκνώνει την ουσία αυτής της προβληματικής νοοτροπίας. Πρόκειται για μια συγκεχυμένη φράση, της οποίας το περιεχόμενο δεν παραμένει σταθερό, ούτε μπορεί να οριστεί με ευκολία.

Ας δούμε μερικά αποσπάσματα:

Ελλείμματα παντού. Δημοσιονομικά, ανταγωνιστικότητας, διαφάνειας, θεσμών απέναντι στη διαφθορά, ευνομίας, κοινωνικής δικαιοσύνης, πρωτοβουλιών και θέσεων. Μα πάνω απ' όλα, ένα σοβαρό έλλειμμα αξιοπιστίας, ένα εξωτερικό έλλειμμα αξιοπιστίας της χώρας μας απέναντι στους εταίρους μας. Διότι η αλήθεια είναι ότι, το πρώτο πρόβλημα με το οποίο βρεθήκαμε

αντιμέτωποι μετά τις εκλογές, ήταν το πρόβλημα της ίδιας της εικόνας της χώρας, μιας εικόνας πλήρους απουσίας στην καλύτερη περίπτωση αλλά, κυρίως και πολύ χειρότερα, πλήρους αναξιπιστίας (Παπανδρέου, 2011/ 1).

Η *έλλειψη αξιοπιστίας* είναι ακριβώς ένα από τα βασικά προβλήματα, θα έλεγα το *βασικό έλλειμμα που έχει η χώρα μας*, διότι αυτό μεταφράζεται όχι μόνο σε *έλλειψη πολιτικής αξιοπιστίας*, αλλά ακόμα και στην *οικονομία*. (Παπανδρέου, 2010/ 1).

Πρώτο μας μέλημα ήταν να ανακτήσουμε την αξιοπιστία μας απέναντι στους πολίτες. [...] Δεύτερος στόχος μας, να ανακτήσουμε την αξιοπιστία μας διεθνώς και κυρίως στην Ευρώπη. Γιατί τον Οκτώβριο του 2009 *δεν μας άκουγε κανείς. Δεν μας πίστευε κανείς*. Κάναμε αυτό τον αγώνα, γιατί ξέραμε ότι χωρίς αξιοπιστία δεν θα βρίσκαμε καμία κατανόηση, πόσο μάλλον και υποστήριξη (Παπανδρέου, 2010/ 8). [...] *χωρίς αξιοπιστία, δεν έχεις ρόλο, δεν έχεις δύναμη, δεν έχεις φωνή. Δεν σε ακούει, δεν σε υπολογίζει κανείς*. Και αυτό, βεβαίως, ήταν μέρος του μεγάλου προβλήματος που είχαμε και στις διεθνείς αγορές, σε ότι αφορά το δανεισμό μας. (Παπανδρέου, 2011/ 1).

Ένας τόπος, που δεν έχει μόνο *ελλείμματα* στον προϋπολογισμό, αλλά και *έλλειμμα ανταγωνιστικότητας* των προϊόντων μας, *έλλειμμα δικαιοσύνης*, *έλλειμμα στην αποτελεσματικότητα* και τον αναπτυξιακό ρόλο της Δημόσιας Διοίκησης, *έλλειμμα στη λειτουργία των δημοκρατικών μας θεσμών*, *έλλειμμα κοινωνικού κράτους*, που να απαντά στις ανάγκες σε υγεία, παιδεία και πρόνοια, *έλλειμμα εννομίας*, *έλλειμμα αυτοπεποίθησης* (Παπανδρέου, 2011/ 15).

Το «Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας» αναφέρει:

«έλλειψη-έλλειμμα. Υπάρχει μια γενικότερη αβεβαιότητα στη χρήση των δύο αυτών λέξεων. Κατ' αρχάς η λ. *έλλειμμα* σε χρήσεις όπως «*έλλειμμα δημοκρατίας*», «*έλλειμμα αξιοπιστίας της κυβέρνησης*» αποδίδει το ξεν. *deficit*, το οποίο εμφανίζεται στο «γλωσσικό ιδίωμα» της Ε.Ε. με ανάλογες χρήσεις. Στην πραγματικότητα πρόκειται για μεταφορική, και καταχρηστική κάπως, χρήση ενός οικονομικού όρου, του όρου *έλλειμμα/ελλείμματα* (στον προϋπολογισμό, στο δημόσιο λογιστικό κλπ.), αντί του οποίου θα μπορούσε στην Ελληνική να χρησιμοποιείται ο όρος *έλλειψη* (δημοκρατίας, αξιοπιστίας, κ.τ.ό.)» (Μπαμπινιώτης, 2005, σ. 589).

Συνδυάζοντας τις επιμέρους έννοιες του «*ελλείματος/έλλειψης*» και της «*αξιοπιστίας*», ο κυρίαρχος λόγος συμπυκνώνει ένα πλήθος εννοιών γύρω απ' αυτό το σημαίνον, το οποίο με αυτό τον τρόπο λειτουργεί ταυτόχρονα σε πολλά επίπεδα.

Στο καθαρά οικονομικό πεδίο, η λέξη «έλλειμμα» παραπέμπει άμεσα στον αντίστοιχο οικονομικό όρο. Σε κάποιες περιπτώσεις το «έλλειμμα αξιοπιστίας» χρησιμοποιείται για να δικαιολογήσει την επιδείνωση των όρων δανεισμού καθώς και τη γενικότερη «απώλεια εμπιστοσύνης» ή «αναξιοπιστία» των αγορών. Όσον αφορά το «πολιτικό» επίπεδο, ο όρος χρησιμοποιείται για να υποδείξει ότι η αναξιοπιστία του πελατειακού κράτους έχει οδηγήσει σε μια αντίστοιχη αναξιοπιστία της κυβερνητικής πολιτικής. Έτσι, η επιβολή των πολιτικών λιτότητας παρουσιάζεται όχι ως αποτέλεσμα συγκεκριμένων πολιτικών επιλογών και αποφάσεων, αλλά ως μια φυσική και αναπόφευκτη συνθήκη που οφείλεται στην «έλλειψη αξιοπιστίας» της χώρας. (*«χωρίς αξιοπιστία, δεν έχεις ρόλο, δεν έχεις δύναμη, δεν έχεις φωνή. Δεν σε ακούει, δεν σε υπολογίζει κανείς. Και αυτό, βεβαίως, ήταν μέρος του μεγάλου προβλήματος που είχαμε και στις διεθνείς αγορές, σε ότι αφορά το δανεισμό μας», «Μα πάνω απ' όλα, ένα σοβαρό έλλειμμα αξιοπιστίας, ένα εξωτερικό έλλειμμα αξιοπιστίας της χώρας μας απέναντι στους εταίρους μας»*).

Όσον αφορά την ηθική και πολιτισμική σφαίρα, το «έλλειμμα αξιοπιστίας» κατέχει μία σημασία μειονεξίας. Παρουσιάζεται ως ένδειξη μιας «βαθύτερης» ψυχοκοινωνικής ανεπάρκειας, ενός αισθήματος αφερεγγυότητας, μιας θέσης ηθικής κατωτερότητας (*«έλλειμμα στην αποτελεσματικότητα και τον αναπτυξιακό ρόλο της Δημόσιας Διοίκησης, έλλειμμα στη λειτουργία των δημοκρατικών μας θεσμών, έλλειμμα κοινωνικού κράτους, που να απαντά στις ανάγκες σε υγεία, παιδεία και πρόνοια, έλλειμμα ευνομίας, έλλειμμα αυτοπεποίθησης»*). Αυτή η ελλειμματικότητα εμφανίζεται να διαχέεται σε κάθε πτυχή της κοινωνικής ζωής παρουσιάζεται ως μια γενικευμένη προβληματική πολιτισμική νοοτροπία:

Η παρακμή που βιώνουμε σήμερα δεν θα περάσει απλά, όταν ξεπεραστεί η διεθνής κρίση. Μακάρι να ήταν έτσι. Διότι η δική μας παρακμή δεν αφορά μόνο την οικονομική κρίση. Συνδέεται δυστυχώς με πολιτική κρίση, κρίση θεσμών, κρίση αξιών... (Παπανδρέου, 2010/ 15).

Ψηφίζουμε το σχέδιο, που θα δώσει στην Ελλάδα την ευκαιρία να αλλάξει. Να αφήσει πίσω της ένα συγκεκριμένο μοντέλο ύπαρξης, αλλά και ένα ολόκληρο κοινωνικό ήθος, που οδήγησε στη χρεοκοπία, στη σημερινή κατάντια την οποία ζούμε (Παπανδρέου, 2010/ 10). Πληρώνουμε το τίμημα σήμερα. Και το πληρώνουμε ακριβά, και πονάει. Αλλά όποιος σήμερα συμβάλει, έστω και κατ' ελάχιστον, στη διατήρηση αυτής της Ελλάδας τού χθες, διαπράττει έγκλημα. Και αυτό το «όποιος», μας περιλαμβάνει εν δυνάμει, κυρίες και κύριοι συνάδελφοι, όλους ανεξαιρέτως. Γιατί για να γίνει η χώρα μας έτσι, φταίξαμε όλοι μας (Παπανδρέου, 2010/ 10).

Στη μεγάλη οικονομική κρίση που βιώνουμε, συναθροίζονται πολλές προϋπάρχουσες «υποκρίσεις», με βασικότερη όλων το συντεχνιασμό και την εκτεταμένη, αλλά και ιδιότυπη, ανομία,

σε όλο το φάσμα της δημόσιας ζωής. [...] Μέσα από τέτοιου είδους κοινωνικοπολιτικές διεργασίες, και με τη λογική «τα θέλουμε όλα δικά μας», φθάσαμε στην περιφρόνηση κάθε έννοιας Δικαιοσύνης και δημόσιου συμφέροντος. [...] Βαφτίστηκε «κοινωνία» η κάθε συντεχνία, ενώ στην πραγματικότητα οι κοινωνοί καλούνταν να πληρώσουν τα αιτήματα των συντεχνιών, που μόνιμα και σταθερά γίνονταν δεκτά. [...] Ευθύνες για αυτή την κατάσταση έχουμε όλοι! (Κρουστάλλη, 2011). *όλοι φέρουμε ευθύνη*, για το γεγονός ότι το χρέος και το έλλειμμά μας είναι πολύ υψηλά (Παπανδρέου, 2011/ 6). Απορρίπτουμε τις θεωρίες εκείνων που αποπροσανατολίζουν από το πραγματικό έργο, το δύσκολο έργο, όσων λένε ότι για όλα φταίει κάποιος άλλος. (Παπανδρέου, 2011/ 11).

πίσω από τα ελλείμματα κρύβονται *πρακτικές, νοοτροπίες και πολιτικές φαύλες*. Αυτές, είναι η βαθύτερη αιτία του προβλήματος της χώρας μας. Αυτές, είναι το χρέος και τα ελλείμματα. Δεν είναι μόνο λογιστικά μεγέθη. Είναι πολιτικές και πρακτικές, που πρέπει να αλλάξουν και αλλάζουν (Παπανδρέου, 2011/5).

Η οικονομική κρίση λοιπόν δεν αποτελεί απλώς ζήτημα κάποιας θεσμικής δυσλειτουργίας που περιορίζεται στο «πελατειακό κράτος». Αντίθετα, εδώ γίνεται λόγος για «ιδιότυπη, ανομία, σε όλο το φάσμα της δημόσιας ζωής», για «ένα ολόκληρο κοινωνικό ήθος, που οδήγησε στη χρεοκοπία, στη σημερινή κατάντια», «δική μας παρακμή», για «κρίση αξιών». Σύμφωνα με αυτή την αφήγηση συλλογικής (συν)ενοχής, τόσο για την πολιτισμική-ηθική παρακμή όσο και για την επακόλουθη «οικονομική κρίση» ευθύνονται «όλοι» («όλοι φέρουμε ευθύνη, για το γεγονός ότι το χρέος και το έλλειμμά μας είναι πολύ υψηλά», «για να γίνει η χώρα μας έτσι, φταιζαμε όλοι μας»).

Ποιους/ες περιλαμβάνει όμως αυτό το απρόσωπο «όλοι»; Στην κυρίαρχη αφήγηση, το «όλοι» παρόλο που ορισμένες φορές μοιάζει να εκφέρεται από την κυρίαρχη τάξη και το πολιτικό σύστημα, ουσιαστικά απευθύνεται σε και εκφέρεται από ένα εθνικό υποκείμενο («Έλληνες»), που λειτουργεί συνενώνοντας τις ελίτ και τις κατώτερες τάξεις.

Η διεθνής κρίση βρήκε την Ελλάδα σε κατάσταση κατάρρευσης, έναν αδύναμο κρίκο. Ήταν η *Νέμεσις για όλα όσα δεν κάναμε σωστά τα προηγούμενα χρόνια*, ίσως και για δεκαετίες, ίσως και από τη σύσταση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους (Παπανδρέου, 2010/ 22).

Σε αυτό το απόσπασμα, η οικονομική κρίση φυσικοποιείται και παρουσιάζεται ως θεία «Νέμεσις», σαν μια μορφή δίκαιης μεταφυσικής/θεολογικής τιμωρίας για κάποια πολιτισμική και ηθική κατάπτωση της κοινωνίας. Αυτή η κατάσταση θεωρείται πως αποτελούσε τον κανόνα:

Το πρόβλημα της χώρας μας ήταν και είναι *βαθιά πολιτικό, βαθιά κοινωνικό*. [...] Φτάσαμε πολλές φορές να ονομάζουμε «δικαιοσύνη» τη σκανδαλώδη εύνοια. Κεκτημένα, τα προνόμια των λίγων και των συντεχνιών. Δικαίωμα, την πρόκληση εις βάρος των υπολοίπων. Πολιτισμό, τον νεοπλουτισμό. Υγιή επιχείρηση, το κυνήγι του εύκολου πλουτισμού. Την ανταγωνιστική παραγωγή, την μετατρέψαμε σε ανταγωνισμό για μια κρατική ή ευρωπαϊκή επιδότηση. Τη φοροδιαφυγή, έκφραση προσωπικής μαγκιάς. Και *δεν ήταν μεμονωμένες περιπτώσεις, ούτε σποραδικά φαινόμενα. Οι εξαιρέσεις από τον κανόνα, έγιναν ο κανόνας*. (Παπανδρέου, 2010/ 2).

υπάρχει κάποιος που να μην κατανοεί ότι, εδώ και καιρό, αντί να αξιοποιούμε τα συγκριτικά μας πλεονεκτήματα, *με αμεριμνησία χτίζαμε παλάτια στην άμμο*; Ότι *ξεχάσαμε τον συνάνθρωπό μας, την αξία της συλλογικής προσπάθειας, ότι ιδιωτεύσαμε*; (Παπανδρέου, 2011/ 20). *Τίποτα δεν έρχεται έτοιμο στο πιάτο. Το δημιουργείς μόνος σου. Αυτή είναι μια νοοτροπία που πρέπει να αλλάξει. Εμείς οι παλαιότεροι είχαμε την τάση του κρατισμού. Οι νεότεροι της γρήγορης κατανάλωσης* (Παπανδρέου, 2011/ 21).

Η ρητορική περί «πελατειακού κράτους» και «σπατάλης» που είδαμε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο συνδέεται με την κυρίαρχη αφήγηση που προωθήθηκε τόσο στο ευρωπαϊκό όσο και στο ελληνικό πλαίσιο, σύμφωνα με την οποία η κρίση οφείλεται σε κάποια ελλειμματική πολιτισμική νοοτροπία («διεφθαρμένες» πρακτικές, «τεμπελιά», έλλειψη εργασιακού ήθους, οικονομική σπατάλη και χλιδή, κλπ.) που είναι έμφυτο χαρακτηριστικό του «ελληνικού λαού» ή ευρύτερα των λαών του ευρωπαϊκού «Νότου» (Δουζίνας, 2011; Knight, 2013). Η φράση «ζούσαμε πέρα από τις δυνατότητές μας» την οποία η ελληνική κυρίαρχη τάξη απευθύνει στα κατώτερα στρώματα ή αντίστοιχα η ευρωπαϊκή ελίτ απευθύνει στους «Έλληνες» αποτελεί ένα κομβικό στοιχείο της παραπάνω αφήγησης. Σύμφωνα με αυτή την πολιτισμική αφήγηση, για την κρίση «φταίμε όλοι» και πρέπει να αναλάβουμε τις ευθύνες μας.⁸ Φταίει το ότι «παρασυρθήκαμε» από το πνεύμα του άκρατου καταναλωτισμού, που «γίναμε» ατομικιστές, που «ζούσαμε» πέρα από τις δυνατότητές μας, που «ξεχάσαμε» τον συνάνθρωπό μας, τις συλλογικές μας αξίες και πολλά άλλα. Αντί να «αποκτούμε» με μόχθο και σκληρή προσπάθεια τα όσα επιδιώκαμε, *«με αμεριμνησία χτίζαμε παλάτια στην άμμο»*.

Από τις εκλογές του Οκτώβρη του 2009, ο κυρίαρχος λόγος είχε υιοθετήσει τη συγκεκριμένη θεώρηση περί κρίσης ως «ελληνικού προβλήματος». Κάποιες φορές

⁸ Όπως υποστηρίζει ο Knight (2013) αυτός ο μεθοδολογικός εθνικισμός που καλλιεργήθηκε από τις ευρωπαϊκές ελίτ, απευθύνει διάφορες αφηγήσεις υπαιτιότητας (blame) σε συγκεκριμένα έθνη-κράτη στη βάση ουσιοκρατικών ιδεών περί κουλτούρας και οικονομίας. Η μεταφορά της «ελληνικής κρίσης» χρησιμοποιείται στην Ευρώπη ως φόβητρο για τον πληθυσμό άλλων χωρών (π.χ. Ηνωμένο Βασίλειο, Γαλλία, Ολλανδία), προωθώντας έτσι νεοφιλελεύθερες μορφές διακυβέρνησης και πολιτικές λιτότητας.

εμφανίζεται να ασκεί κριτική στην κυρίαρχη αφήγηση περί τεμπελιάς και ηθικά έκπτωτου «ελληνικού λαού»:

δεν φταίει το ότι είμαστε λαός που στερείται ικανοτήτων, ή ακόμα περισσότερο, όπως μας προσέβαλαν τελευταίως, με ρατσιστικούς χαρακτηρισμούς, ότι είμαστε δήθεν τεμπέληδες. [...] δεν είναι η διαφθορά και η κομπίνα στο DNA μας (Παπανδρέου, 2010/ 4).

Ωστόσο, παρά την παραπάνω κριτική, ο κυρίαρχος λόγος υιοθετεί πλήρως τη συγκεκριμένη θεώρηση, ερμηνεύοντας την κρίση ως ένα αποκλειστικά πολιτισμικό-ηθικό «ελληνικό πρόβλημα»:

[...] δεν ζητάμε δώρα, ούτε χάρες. Αναγνωρίζουμε ότι *πρωτίστως είναι δικό μας το πρόβλημα, εμείς το δημιουργήσαμε*. Τα αίτια του προβλήματος πρέπει να τα αντιμετωπίσουμε εμείς. Κανείς άλλος δεν μπορεί να τα αντιμετωπίσει. Όπως τόνισα, η διαφθορά δεν είναι θέμα της διεθνούς χρηματοπιστωτικής κρίσης, αν και βέβαια οι τεράστιες ανισότητες ανά τον κόσμο όντως βοηθούν, γεννούν και προάγουν τη διαφθορά, αλλά είναι δική μας ευθύνη (Παπανδρέου, 2009/ 3).

Οφείλουμε να είμαστε ειλικρινείς με τους εαυτούς μας και να αναγνωρίσουμε ότι υπάρχει το δικό μας, *το ελληνικό πρόβλημα* (Παπανδρέου, 2011/21). Πρώτα απ' όλα, ένα βασικό στοιχείο είναι ότι εμείς οι ίδιοι αναγνωρίζουμε το μέγεθος του προβλήματος που αντιμετωπίζουμε -που κληρονομήσαμε βεβαίως από την προηγούμενη κυβέρνηση, αλλά το αναγνωρίζουμε, *είναι ένα ελληνικό πρόβλημα* [...] (Παπανδρέου, 2009/ 3).

Η παραπάνω ρητορική επιχειρεί να ερμηνεύσει την εκδήλωση της κρίσης ως αποτέλεσμα κάποιας «ελληνικής» πολιτισμικής παθογένειας ή ελλειμματικής νοοτροπίας. Αυτός ο ηγεμονικός λόγος περί «πελατειακού κράτους» και «πολιτισμικής-ηθικής ελλειμματικότητας» καθορίζει σε σημαντικό βαθμό τους λόγους που αναπτύσσονται για την «κρίση», διαμορφώνοντας έτσι κυρίαρχους τρόπους ερμηνείας και νοηματοδότησης. Αυτή η ηθικιστική και ψυχολογιστική οπτική παραγκωνίζει μια συστημική και δομική εξέταση της «κρίσης», παρουσιάζοντάς την σαν μια «ελληνική περίπτωση» που οφείλεται σε κάποια «ψυχοκοινωνική παθολογία» ή σε ένα ήθος «διαφθοράς».⁹ Όπως αναφέρουν οι Bloom & Γιαννοπούλου (2012), «οι «πολιτισμικοί πολεμιστές» επιμένουν στην ερμηνεία της κρίσης με βάση αποκλειστικά ή κατά κύριο λόγο την ελληνική ιδιαιτερότητα ακόμα και όταν τα διεθνή γεγονότα τους διαψεύδουν» (σ. 120).

⁹ Σύμφωνα με την Carastathis (2014), ο κυρίαρχος λόγος που περιβάλλει το επαχθές ελληνικό χρέος χαρακτηρίζεται από μια οριενταλιστική δομή.

2.3. Κριτική στην κυρίαρχη αφήγηση

Η κυρίαρχη αφήγηση περί «κρίσης» ασκεί έντονη κριτική σε ένα ολόκληρο πολιτισμικό ήθος (η επιδεικτική κατανάλωση και ευμάρεια, οι προσδοκίες εύκολου πλουτισμού μέσω του τζογαρίσματος στο χρηματιστήριο, ο υλικός ευδαιμονισμός, η δομική προτροπή στην πίστωση και στη χρέωση, κλπ) το οποίο είχε προωθηθεί από τη δεκαετία του 80 (και εντονότερα από τη δεκαετία του 90 και μετά). Αυτό το ιδεολογικό πλέγμα που είχε λειτουργήσει ως μέσο αφομοίωσης των υποτελών τάξεων εντός των καπιταλιστικών επιθυμιών και απολαύσεων, υπονομεύεται. Φαινόμενα που όλοι γνώριζαν αλλά ποτέ δεν εκφράζονταν ρητά (η συστημική διαφθορά, η διαπλοκή του πολιτικού συστήματος, το πελατειακό κράτος) προβάλλονται ως αναπόσπαστο μέρος αυτού του ήθους, ξεγυμνώνονται για πρώτη φορά και στηλιτεύονται με ιδιαίτερο πάθος, και μάλιστα από το ίδιο το πολιτικό κατεστημένο που τα καλλιεργούσε (και εξακολουθεί να το κάνει).

Πώς μπορούμε να ερμηνεύσουμε το φαινομενικό παράδοξο αυτής της συστημικής αντισυστημικής κριτικής (sic) · μιας κριτικής που ενώ εκφράζεται από το πολιτικό κατεστημένο (μοιάζει να) στρέφεται ενάντια στο πολιτικό αλλά και πολιτισμικό κατεστημένο; Πώς η επιβολή της αδικίας, η αύξηση των ανισοτήτων και της φτωχοποίησης εμφανίζεται ως απονομή δικαιοσύνης και ισότητας; Πώς η κατάργηση του κράτους πρόνοιας προβάλλεται ως ενίσχυση του; Πώς ο πολιτικός συντηρητισμός παρουσιάζεται ως ριζοσπαστισμός; Πως μπορούν να ερμηνευτούν δηλώσεις όπως «είμαστε αντιεξουσιαστές στην εξουσία» (Παπανδρέου, 2010/ 13);

Ενώ θα ήταν πολύ δελεαστικό το να απορρίψουμε αυτούς τους ισχυρισμούς ως εμφανώς ψευδείς ή να τους θεωρήσουμε ως μια εξίσωση των όρων με τους αντίθετούς τους, ως μια αντεστραμμένη πραγματικότητα (π.χ. «αδικία» = «δικαιοσύνη», «ενίσχυση πρόνοιας» = «κατάργηση πρόνοιας» κλπ), σε αυτή την περίπτωση θα μας διέφευγε πως η παραπάνω «συστημική αντισυστημική» κριτική εξυπηρετεί συγκεκριμένες αφηγηματικές και πολιτικές λειτουργίες.

Η κυρίαρχη αφήγηση περί των αιτιών της «κρίσης», ενώ έχει ως αφετηρία της έναν ορθολογικό πυρήνα, δηλαδή τη χρόνια και συστηματική διαφθορά και την ανοχή ή/και την ενεργό συμμετοχή μικρού ή μεγαλύτερου μέρους της κοινωνίας σε τέτοια φαινόμενα και σε ένα συστημικό πολιτισμικό ήθος, καταλήγει σε μια πειθαρχική ρητορική συλλογικής

συνενοχής που συνοψίζεται στη διάσημη φράση «όλοι μαζί τα φάγαμε».¹⁰ Με βάση μια απλουστευτική και αφοριστική λογική, πολύ συγκεκριμένα φαινόμενα διαφθοράς ή απάτης επεκτείνονται στο σύνολο του κοινωνικού σώματος που παρουσιάζεται ως ηθικά έκπτωτο. Πελατειακές λογικές (λιγότερο ή περισσότερο διαδεδομένες και σοβαρές) για τις οποίες ευθυνόταν και επωφελούνταν κυρίως η πολιτική εξουσία και οι «βολεμένοι της» και δευτερευόντως οι διάφοροι «απλοί» πολίτες, χρησιμοποιούνται για μια συνολική «προβληματοποίηση» και απαξίωση του δημοσίου, προσφέροντας τη βάση για μια ακατάσχετη ηθικολογία περί «πολιτισμικής παθολογίας». Σε αυτή την πολιτισμική αφήγηση τόσο οι διαχρονικές ευθύνες του πολιτικού συστήματος (από τη μεταπολίτευση τουλάχιστον και μετά) για τη δημιουργία των όσων καταγγέλλει, όσο και οι ταξικές ανισότητες, αποσιωπούνται (Stasinou, 2011).

Αυτή η ηθικιστική αφήγηση περί «πελατειακού κράτους» και «πολιτισμικής-ηθικής ελλειμματικότητας» λειτουργεί απο-πολιτικοποιώντας την «κρίση», καθώς αποσιωπά τη συστημική και παγκόσμια φύση της, ενώ παραβλέπει το ότι η «διαφθορά» δεν αποτελεί κάποια «εξαίρεση» ή ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού, αλλά ενδημικό και αναπόσπαστο στοιχείο κάθε κρατικού μηχανισμού διακυβέρνησης στο σύγχρονο καπιταλισμό.¹¹ Ακόμη κι έτσι όμως, το ότι η κυρίαρχη αφήγηση ανάγει την «κρίση» στη «διαφθορά», στο «δημόσιο χρέος» ή σε ένα «πολιτισμικό ήθος», εγκλωβίζει τις πιθανές κριτικές σε μια καταγγελία των «υπερβολών», των «λαθών» ή «δυσλειτουργιών» του συστήματος, της «απληστίας» μεμονωμένων προσώπων ή της «οικονομικής κακοδιαχείρισης», με αποτέλεσμα να φυσικοποιείται το ίδιο το σύστημα και η δομική βία, αδικία και εκμετάλλευση που χαρακτηρίζει την «κανονικότητά» του. Ενώ μια «ορθολογικού» τύπου επιχειρηματολογία όπως η παραπάνω είναι σαφώς χρήσιμη και απαραίτητη, παρόλα αυτά δεν είναι σε θέση να αντικρούσει αποτελεσματικά την κυρίαρχη αφήγηση, αν δε θέσει τα ερωτήματα: Ποιες θέσεις υποκειμένου και συναισθηματικές τοποθετήσεις διαμορφώνονται στο πλαίσιο της κυρίαρχης αφήγησης;

¹⁰ Βλ. <http://mazi-ta-fagame.gr/v1/>

¹¹ Για μια κριτική των αντιλήψεων περί πελατειακών σχέσεων στον ελληνικό χώρο και της στενής τους σύνδεσης με ένα λόγο '(υπ)ανάπτυξης' βλ. Γουργούρης (2007), σ. 96-104.

Τουλάχιστον τρεις βασικές θέσεις υποκειμένου διατρέχουν την παραπάνω αφήγηση: «διεφθαρμένο» υποκείμενο, υποκείμενο «πρόνοιας», «νομιμόφρων φορολογούμενος».¹²

Η θέση υποκειμένου «διεφθαρμένου» (που συγκροτείται με όρους όπως «μεγαλοπαράγοντες», «συντεχνίες» και «προνομιούχο») χαρακτηρίζεται από έντονη ρευστότητα και ασάφεια. Η δήθεν σκληρή (αυτο)κριτική του συστήματος διαπλοκής και εξουσίας συγγείει επιδέξια το «διεφθαρμένο υποκείμενο» με το «υποκείμενο πρόνοιας» (το υποκείμενο του κεϋνσιανού συμβιβασμού). Χρησιμοποιώντας τη συγκεκριμένη αφήγηση περί «πάταξης της διαφθοράς», «μείωσης της σπατάλης», «θεραπείας της πολιτισμικής παθολογίας» ο κυρίαρχος λόγος οικειοποιείται ένα κοινωνικό δυναμικό οργής και μιας αίσθησης αδικίας που υπάρχει απέναντι σε συγκεκριμένα ταξικά προνόμια και ανισότητες, σχέσεις πολιτικής διαπλοκής και διαφθοράς, σχέσεις εκμετάλλευσης και κυριαρχίας, παρόλα αυτά το διοχετεύει και το μεταστρέφει προς τις κατώτερες τάξεις (τους αξίζει να τιμωρηθούν επειδή «ήταν διεφθαρμένοι», «ζούσαν πέρα από τις δυνατότητές τους», κλπ), χωρίς να θίγει το ότι η συστημική «διαφθορά» εξακολουθεί να υφίσταται, καθώς και ότι οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές οδηγούν στην αύξηση των ανισοτήτων, της φτώχειας και της εκμετάλλευσης υπέρ της κυρίαρχης τάξης. Μέσω μιας σειράς απλουστευτικών υπεργενικεύσεων επιχειρείται η στοχοποίηση και η παθολογικοποίηση συγκεκριμένων κοινωνικών και επαγγελματικών ομάδων (π.χ. δημόσιοι υπάλληλοι, συνταξιούχοι, φορτηγατζήδες, ταξιτζήδες, φαρμακοποιοί, ακαδημαϊκοί), που παρουσιάζονται ως υπεύθυνες για την κρίση (με όρους όπως «συντεχνίες», «βολεμένοι» ή «διεφθαρμένοι»), ενώ παράλληλα οι κοινωνικές διαμαρτυρίες και αντιστάσεις παθολογικοποιούνται ως ένδειξη της «ελλειμματικής πολιτισμικής νοοτροπίας».

Η «ριζοσπαστική» διάθεση αντιμετώπισης της διαφθοράς ενώ εμφανίζεται να θίγει το σύστημα πολιτικής εξουσίας και την ισχύ των κυρίαρχων, αποκαθιστώντας τη δικαιοσύνη, το κοινωνικό κράτος κλπ. και ανακουφίζοντας τις ανισότητες, ουσιαστικά νομιμοποιεί τις πολιτικές λιτότητας, αποδομεί και μετασχηματίζει τις προγενέστερες λογικές σοσιαλδημοκρατικής διακυβέρνησης («κράτος πρόνοιας»), ποινικοποιεί την κοινωνική αλληλεγγύη.

¹² Φυσικά, αυτές οι θέσεις-υποκειμένου είναι ελλιπείς και καθαρά σχηματικές. Σε καμία περίπτωση δεν είναι απόλυτες, ομοιογενείς ή αυθύπαρκτες (αφού διασταυρώνονται με ποικίλους λόγους (discourses) και κοινωνικές πρακτικές), ούτε υιοθετούνται άκριτα, χωρίς αντιφάσεις και υπονομεύσεις.

Θα μπορούσαμε να ονομάσουμε το οργισμένο υποκείμενο που καλείται να ταυτιστεί με τις κυβερνητικές πολιτικές, ζητώντας από το πολιτικό σύστημα την «αποκατάσταση της τάξης», την «πάταξη της διαφθοράς» κλπ ως «*νομιμόφρων φορολογούμενο*», τη «*νομιμοφροσύνη*» και τα χρήματα του οποίου εκμεταλλεύονταν τα «*διεφθαρμένα υποκείμενα/υποκείμενα πρόνοιας*». Αυτό το υποκείμενο σε μεγάλο βαθμό λειτουργεί ιδεολογικά, καθώς τα «*δίκαια*» αιτήματά που (εμφανίζεται να) απευθύνει στην κυβέρνηση για «*επιβολή της νομιμότητας*», «*ορθολογική κρατική διαχείριση*» ή «*αξιοποίηση του δημόσιου πλούτου*» βρίσκονται σε σύμπλευση με τις πολιτικές λιτότητας, την παθολογικοποίηση των κοινωνικών αγώνων, καθώς και με τη νεοφιλελεύθερη κυβερνολογική. Αυτό το υποκείμενο είναι εμφανές σε αποσπάσματα όπως τα παρακάτω:

[...] πολλοί διαμαρτύρονται, άλλοι γιατί πραγματικά αδικούνται, πραγματικά υποφέρουν, και άλλοι γιατί *ξεβλοεύονται από προνόμια που είχαν συνηθίσει* (Παπανδρέου, 2011/ 14). *ενδεχόμενες διαμαρτυρίες από εκείνες τις συντεχνίες, που ίσως θιγούν από τις μεταρρυθμίσεις.* [...] *Μπορεί να αντιδράσουν όσοι χάσουν προνόμια, που απολάμβαναν χρόνια σε βάρος ολόκληρης της κοινωνίας* (Παπανδρέου, 2011/ 18). Ο *συντεχνιασμός είναι ο αντίπαλος* (Κρουστάλλη, 2011). Όλοι *ξέρουμε ότι και πάλι θα έχουμε αντιδράσεις, από όσους θεωρούν ότι είναι βολεμένοι με το σύστημα* (Παπανδρέου, 2011/ 15).

Αντίστοιχα, αυτό που η συγκεκριμένη αφήγηση «*νομιμοφροσύνης*» και «*πάταξης της διαφθοράς κλπ.*» υπαγορεύει στο «*διεφθαρμένο υποκείμενο*» του κυρίαρχου λόγου (δηλαδή, στους ταξικούς-κοινωνικούς αγώνες και στο κοινωνικοπολιτικό πράττειν γενικότερα), είναι ένα αίσθημα συλλογικής (συν)ενοχής, ντροπής ή αυτομομφής («*όλοι φταίμε*»), που ασκεί μια εμφανώς πειθαρχική λειτουργία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Το πρόγραμμα «σωτηρίας»

Έχοντας εξετάσει τα αίτια της «κρίσης» σύμφωνα με τον κυρίαρχο λόγο, σε αυτό το κεφάλαιο θα περιγράψουμε τις «λύσεις» που προτείνονται. Όπως είναι γνωστό, η κυρίαρχη αφήγηση περί «κρίσης» προκρίνει ως μόνη διέξοδο την εφαρμογή μιας σειράς νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων και πολιτικών λιτότητας (ιδιωτικοποιήσεις δημόσιων φορέων και κοινών πόρων, περικοπές στην κοινωνική πρόνοια, ποσοτική (μείωση μισθών) και ποιοτική (επέκταση και καθιέρωση ‘ευέλικτων’ και ‘επισημασμένων’ εργασιακών σχέσεων) αναδιάρθρωση της αγοράς εργασίας, εξάλειψη των κρατικών μονοπωλίων και προώθηση του ανταγωνισμού με ιδιώτες, απολύσεις στο δημόσιο, κλπ),¹³ που θα μειώσουν το δημόσιο χρέος και θα προσελκύσουν επιχειρηματικές επενδύσεις, δημιουργώντας νέες θέσεις εργασίας και οικονομική «ανάπτυξη». Ωστόσο, πέρα από μια οικονομική ανάλυση (και τις συζητήσεις περί οικονομικής «επιτυχίας» ή «αποτυχίας» των νεοφιλελεύθερων πολιτικών) ή μια συζήτηση για τις έντονες ανισότητες και τη διάχυτη κοινωνική εξαθλίωση στις οποίες οδηγούν, αυτό που παραβλέπεται συνήθως είναι η συμβολική-πολιτική τους λειτουργία στο πλαίσιο της κυρίαρχης αφήγησης.

Όπως θα υποστηρίξουμε, οι πολιτικές λιτότητας προβάλλονται ως αναγκαίες κρατικές παρεμβάσεις που υπόσχονται την υπέρβαση της «παθογένειας» και των αιτιών της κρίσης (την αλλαγή τόσο του «πελατειακού κράτους» καθώς και της «πολιτισμικής ελλειμματικότητας»). Σύμφωνα με την κυρίαρχη αφήγηση, οι «θεραπευτικές» τους επιδράσεις οδηγούν σε ένα νέο ιδανικό εθνικής κανονικότητας και υγείας («Ελλάδα των Αξιών»), που χαρακτηρίζεται από ισότητα, δικαιοσύνη, ευνομία και οικονομική ανάπτυξη (3.1). Στη συνέχεια, θα ασχοληθούμε με το πώς οι πολιτικές λιτότητας συνδέονται με μεταβολές στην κυβερνολογική (governmentality) –δηλαδή, τη μετάβαση από μια ‘σοσιαλδημοκρατική διακυβέρνηση’ ενός κράτους πρόνοιας στην ‘επιχειρηματική διακυβέρνηση’ ενός νεοφιλελεύθερου κράτους-επιχείρησης (3.2), καθώς και τις στρατηγικές μέσω των οποίων αυτές οι πολιτικές παρουσιάζονται ως αναπόφευκτες σε αντιστοιχία με το θατσερικό δόγμα «Δεν υπάρχει άλλη εναλλακτική» (3.3). Στο τέλος του κεφαλαίου, θα επιχειρήσουμε μια επισκόπηση της αφήγησης περί «σωτήριων» πολιτικών λιτότητας, εντοπίζοντας ανακρίβειες, ρήγματα και αντιφάσεις στο περιεχόμενο (3.4).

¹³ Παρά τη σημαντική ετερογένεια αυτών των πολιτικών, θα χρησιμοποιήσουμε σε γενικές γραμμές τον όρο ‘πολιτικές λιτότητας’ για να αναφερθούμε συνολικά στις νεοφιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις που προωθεί η κυβέρνηση.

3.1. Πολιτικές λιτότητας ως «θεραπεία»

Έχοντας εντοπίσει τα αίτια της οικονομικής κρίσης, δηλαδή το «υπέρογκο» πελατειακό κράτος και την πολιτισμική-ηθική ελλειμματικότητα, ο κυρίαρχος λόγος υποδεικνύει την κατάλληλη λύση:

Ο «μεγάλος ασθενής» είναι ο δημόσιος τομέας, και όσο πιο γρήγορα τον αλλάξουμε, τόσο πιο γρήγορα θα ανακάμψουμε και τόσο πιο γρήγορα θα αποκαταστήσουμε αυτά που χάνουμε, και είναι αυτά που δίνουν σήμερα οι Έλληνες πολίτες (Παπανδρέου, 2010/ 8). Το μεγάλο πρόβλημα ήταν η λειτουργία του ίδιου του κράτους, του ίδιου του πολιτικού συστήματος, δηλαδή *σημαντικές ασθένειες, τις οποίες εμείς θεραπεύουμε με ριζικές αλλαγές*. (Παπανδρέου, 2010/ 12). [...] το πρόβλημα θα λυθεί σε βάθος, *όχι αν αναδιαρθρώσουμε το χρέος, αλλά όταν αναδιαρθρώσουμε τη χώρα* (Παπανδρέου, 2011/ 5).

Δεν έχουμε καμία αμφιβολία ότι αυτές οι αλλαγές θα αποδώσουν. Θα σώσουν κατεστημένα και θα αντιμετωπίσουν χρόνιες παθολογίες. Θα δώσουν στον Έλληνα πολίτη αυτό που ζητά: το αυτονόητο, να ζει σε ένα κράτος με κανόνες. Με δικαιοσύνη. Με διαφάνεια. Με μία Διοίκηση, που σέβεται τα χρήματά του και του τα επιστρέφει σε καλύτερες υπηρεσίες, σε ανάπτυξη. Σε ένα κράτος, που δίνει δυνατότητες σε όλους και προστατεύει τους αδύναμους (Παπανδρέου, 2010/ 2).

Το Μνημόνιο είναι η κατάληξη και όχι η αφετηρία, το φάρμακο, όχι η ασθένεια, είναι το αποτέλεσμα των προβλημάτων- των εγκλημάτων θα έλεγα- που προηγήθηκαν και όχι το αίτιο της σημερινής δοκιμασίας που περνάμε (Παπανδρέου, 2010/ 19).

Όπως είχαμε δει και στο προηγούμενο κεφάλαιο, μέσω της χρήσης του ιατρικού λόγου, ο κυρίαρχος λόγος παρουσιάζει το «δημόσιο τομέα» και τη λειτουργία του ως «ασθενείς». Η μεταφορά της ασθένειας κατασκευάζει την κυβέρνηση ως ένα «γιατρό-ειδικό» που αναλαμβάνει ένα διπλό ρόλο: Από τη μία, «θεραπεύει» μέσω πολιτικών λιτότητας –που περιγράφονται ως «φάρμακο»– το πελατειακό κράτος και την ψυχοκοινωνική παθολογία. («σημαντικές ασθένειες, τις οποίες εμείς θεραπεύουμε με ριζικές αλλαγές», (οι αλλαγές) «θα αντιμετωπίσουν χρόνιες παθολογίες», «Το Μνημόνιο είναι η κατάληξη και όχι η αφετηρία, το φάρμακο, όχι η ασθένεια»). Από την άλλη, υπόσχεται την ανάκαμψη από την κρίση και την δημιουργία ενός «πραγματικού» κράτους πρόνοιας, ενός νέου κράτους, ενός νέου μοντέλου ανάπτυξης που θα χαρακτηρίζεται από «ευνομία», «δικαιοσύνη» και κυρίως «(οικονομική) ανάπτυξη». Οι πολιτικές λιτότητας παρουσιάζονται ως ένα κομβικό σημείο σε μια διαδικασία μετασχηματισμού και μετάβασης από την πολιτισμική «παθολογία» στην «υγεία», από την

«ανωμαλία» της διαφθοράς και του δημόσιου χρέους στην «κανονικότητα» της ευνομίας και της ανάπτυξης.

Ας δούμε πως σκιαγραφούνται αυτές οι πολιτικές:

Οι περικοπές από μόνες τους δεν είναι αρκετές. Στόχος μας είναι να *αλλάξουμε άρδην τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν το κράτος και η οικονομία στην Ελλάδα*. (Παπανδρέου, 2011/ 7). Βάλαμε μπροστά *ριζικές τομές*, όπως στο φορολογικό σύστημα, στη διαφάνεια, στη λειτουργία του κράτους, στη δομή του (Παπανδρέου, 2010/ 8). Δεν μιλάμε για μερεμέτια, μιλάμε για *πραγματικά ριζικές τομές*. Δεν μιλάμε ούτε για «ήπια προσαρμογή», ούτε για «σκληρά μέτρα» επί δικαίων και αδίκων. Μιλάμε για *δίκαιες ανατροπές παντού*. [...] δώσαμε ήδη ένα σαφές στίγμα πως δεν είμαστε άλλη μια κυβέρνηση διαχείρισης, αλλά μια *κυβέρνηση ριζικών αλλαγών* (Παπανδρέου, 2009/ 4). Οι αλλαγές αυτές δεν είναι απλά θέμα ενός νομοσχεδίου ή επιλογής μερικών προσώπων. Είναι *ανατροπές, βαθιές τομές, στο πώς λειτουργεί το κράτος, πώς λειτουργεί η οικονομία, πώς λειτουργεί η κοινωνία* (Παπανδρέου, 2010/ 3).

Αυτό ονομάζεται τεχνικώς «μεσοπρόθεσμο σχέδιο», αλλά δεν είναι τίποτα λιγότερο από *μια μικρή επανάσταση*. Μια επανάσταση αναδιάρθρωσης των θεσμών μας, της κοινωνίας μας και της οικονομίας μας (Παπανδρέου, 2011/ 7). Κάναμε σε ένα χρόνο, όσα δεν έγιναν χρόνια ολόκληρα. Η επανάσταση του αυτονόητου έχει ήδη ξεκινήσει (Παπανδρέου, 2010/ 17).

Από τα παραπάνω αποσπάσματα είναι ξεκάθαρο ότι οι αλλαγές και τα μέτρα δεν αποτελούν κάποια μεταρρύθμιση ήπιου χαρακτήρα, «μερεμέτια», αλλά προβάλλονται ως μια βίαιη σύγκρουση και ρήξη με τους προγενέστερους τρόπους κοινωνικού σχετίζεσθαι και με παλιότερες πολιτισμικές αντιλήψεις · περιγράφονται ως «*ριζικές τομές*», «*ανατροπές, βαθιές τομές στο πώς λειτουργεί το κράτος, πώς λειτουργεί η οικονομία, πώς λειτουργεί η κοινωνία*», «*επανάσταση*», «*επανάσταση του αυτονόητου*». Όπως αναφέρουν οι Dardot & Laval (2014) για τη μετατόπιση της κρατικής πολιτικής προς την κατεύθυνση μιας νεοφιλελεύθερης ‘επιχειρηματικής διακυβέρνησης’ (entrepreneurial governance) στη Βρετανία και στις ΗΠΑ: «[...] ο συντηρητισμός άλλαξε πρόσωπο και επιδίωξε να εμφανιστεί ως μια ‘επανάσταση’ ή ως μια ‘ρήξη’ με το παρελθόν στο όνομα των αξιών της νεωτερικότητας. Η Νέα Δεξιά επιχείρησε να παρουσιαστεί ως μια αντισυντηρητική, ‘αντι-συστημική’ δύναμη που κατείχε το μονοπώλιο στην μεταρρύθμιση και στην αλλαγή, μεταστρέφοντας συστηματικά τη λαϊκή δυσαρέσκεια και τις προστριβές προς όφελός της μέσω ενός αντι-ελιτίστικου, αντι-κρατικού λαϊκισμού [...]» (σ. 230). Μια κεντρική ιδέα αυτής της «αντι-συστημικής», «επαναστατικής» ρητορικής είναι «η κρίση ως ευκαιρία αλλαγής»:

είναι απαραίτητο η κρίση αυτή να μεταμορφωθεί σε ευκαιρία, ιστορική ευκαιρία. (Παπανδρέου, 2011/ 15). *Πρώτα απ' όλα, την κρίση αυτή πρέπει να τη δούμε και ως μια σημαντική ευκαιρία για τη χώρα μας* (Παπανδρέου, 2009/ 3). *Αν θέλετε, είναι μια ευκαιρία αυτή η κρίση, για να κάνουμε απαραίτητες τομές που φοβηθήκαμε, δεν μπορέσαμε, δεν τολμήσαμε να κάνουμε τόσα χρόνια* (Παπανδρέου, 2010/ 14). *υπόσχομαι να παλέψω μαζί με όλους σας, ώστε αυτή η κρίση να γίνει πραγματικά μια ευκαιρία να αλλάξουμε. Να αλλάξουμε εμείς, να αλλάξει η Ελλάδα* (Παπανδρέου, 2010/ 8).

Τα έκτακτα μέτρα είναι οι όροι και για να κερδίσουμε αξιοπιστία, και για να κερδίσουμε χρόνο - το χαμένο χρόνο, για τις μεγάλες αλλαγές που άργησαν δεκαετίες (Παπανδρέου, 2010/ 10).

ακόμα κι αν υπήρχε σήμερα ένα μαγικό ραβδάκι, που θα μπορούσε να απαλύνει αυτά τα πολύ σοβαρά συμπτώματα, δηλαδή να εξαφανίσει έλλειμμα και χρέος, θα εξακολουθούσαμε να είμαστε αντιμέτωποι με μια τεράστια πρόκληση, αναφορικά με το πώς θα μπορούσαμε να επιφέρουμε δομικές αλλαγές, διαρθρωτικές αλλαγές, για να αλλάξουμε πρακτικές, νοοτροπίες, ολόκληρο το δημόσιο τομέα. (Παπανδρέου, 2011/ 7). *Και χρέος να μην είχαμε, θα έπρεπε να κάνουμε αυτές τις αλλαγές, για να μπορούμε να γίνουμε μια ανταγωνιστική οικονομία και για να είναι βιώσιμη αυτή η οικονομία* (Παπανδρέου, 2011/ 2). *Είναι λοιπόν η ευκαιρία να αλλάξουμε προς το δικαιότερο, προς το διαφανέστερο, προς το δημοκρατικότερο* (Παπανδρέου, 2009/ 3). *Οφείλουμε να κάνουμε την κρίση ευκαιρία* (Παπανδρέου, 2010/ 2).

Αν όλοι μας ήμασταν ένα μέρος αυτού του συστήματος, σήμερα, όλοι μας πρέπει να αλλάξουμε (Παπανδρέου, 2011/ 20). *Οι αλλαγές που φέρνουμε στην παιδεία σημαίνει να συγκροστούμε με τους εαυτούς μας, τις νοοτροπίες του παρελθόντος* (Παπανδρέου, 2011/ 19).

Σύμφωνα με τη θεώρηση «κρίση ως ευκαιρία», τα μέτρα έπρεπε να «είχαν γίνει τόσα χρόνια», «άργησαν δεκαετίες να γίνουν». Οι πολιτικές λιτότητας εμφανίζονται ως εργαλείο ενός μετασηματισμού που δεν είναι απλώς οικονομικός, αλλά κυρίως κοινωνικός και πολιτισμικός. Όπως αναφέρεται, με χρέος ή χωρίς, οι πολιτικές λιτότητας και οι αλλαγές στη νοοτροπία είναι αναγκαίες («είναι απαραίτητο η κρίση αυτή να μεταμορφωθεί σε ευκαιρία», «οφείλουμε να κάνουμε την κρίση ευκαιρία», «να συγκροστούμε με τους εαυτούς μας, τις νοοτροπίες του παρελθόντος», «ευκαιρία να αλλάξουμε. Να αλλάξουμε εμείς, να αλλάξει η Ελλάδα»). Επίσης, σύμφωνα με την κυρίαρχη αφήγηση, οι πολιτικές αυτές προβάλλονται σαν μια προσπάθεια αποκατάστασης της δημοκρατίας, επαναφοράς της χαμένης δικαιοσύνης, της διαφάνειας, της ευνομίας · αποτελούν μια υπόσχεση μελλοντικής ευημερίας και ανάπτυξης, ενώ είναι απαραίτητες επειδή οδηγούν στην «εθνική σωτηρία»:

Η πορεία για τη σωτηρία της Ελλάδας συνεχίζεται. Και η σωτηρία αυτή, είναι που μας δίνει το χρόνο για την αναμόρφωση της Ελλάδας. Οι υποχρεώσεις μας είναι δεδομένες. Εξίσου δεδομένη είναι η αποφασιστικότητά μας να τηρήσουμε τις δεσμεύσεις που έχουμε αναλάβει, γιατί είναι ζήτημα επιβίωσης της Ελλάδας (Παπανδρέου, 2010/ 17).

έχουμε ξεκινήσει, και θα κάνουμε σε κάθε Περιφέρεια τους επόμενους μήνες, μια συστηματική εκστρατεία, ώστε με το πρόγραμμα το οποίο έχουμε, αν θέλετε να το ονομάσουμε «διάσωση της Ελλάδας», αλλά και αλλαγής της Ελλάδας, ανασυγκρότησης της Ελλάδας (Παπανδρέου, 2010/ 7). ή κάνουμε κατεπειγόντως ό,τι χρειάζεται για να σώσουμε την πατρίδα, ή συμπεριφερόμαστε άβουλα, ανεύθυνα και καταδικάζουμε την Ελλάδα σε δεκαετίες ύφεσης, παρακμής, διεθνούς απομόνωσης και μαρασμού (Παπανδρέου, 2010/ 7). Δίνουμε τη μάχη παρά τα εμπόδια, παρά τις απρόβλεπτες καταστάσεις που παρουσιάζονται [...] (Παπανδρέου, 2011/ 5). *Βρισκόμαστε σήμερα σε κατάσταση πολέμου* απέναντι στα αρνητικά σενάρια για την πατρίδα μας (Παπανδρέου, 2010/ 2). *Πολεμάμε. Γιατί σε ιδιόμορφο πόλεμο είμαστε* (Παπανδρέου, 2011/ 9).

Σύμφωνα με τα παραπάνω αποσπάσματα, η εφαρμογή των μνημονιακών υποχρεώσεων είναι αναγκαία γιατί σχετίζεται με την «επιβίωση του έθνους». («Εξίσου δεδομένη είναι η αποφασιστικότητά μας να τηρήσουμε τις δεσμεύσεις που έχουμε αναλάβει, γιατί είναι ζήτημα επιβίωσης της Ελλάδας»). Η αναπαράσταση του «έθνους σε κίνδυνο» συνδυάζεται με τη μεταφορά του πολέμου · οι πολιτικές λιτότητας προβάλλονται ως μια «μάχη» ή «εκστρατεία» που διεξάγεται για τη «σωτηρία της Ελλάδας». («Η πορεία για τη σωτηρία της Ελλάδας συνεχίζεται», «μια συστηματική εκστρατεία, ώστε με το πρόγραμμα το οποίο έχουμε, αν θέλετε να το ονομάσουμε «διάσωση της Ελλάδας»). Οι κυβερνητικές πολιτικές δεν θεωρούνται απλώς ένα μέσο υπέρβασης της κρίσης, αλλά περιγράφονται ως ένα εργαλείο μετασχηματισμού · «διάσωσης», «αλλαγής» και «ανασυγκρότησης» της Ελλάδας.

Σήμερα, βρισκόμαστε σε μια περίοδο μετάβασης. Μία καθόλου εύκολη μετάβαση. Το γνωρίζω. Γνωρίζω τα προβλήματα, γνωρίζω τις δυσκολίες. Συμπάσχω με όσους φορτώνονται αμαρτίες άλλων. Αλλά αυτή η μετάβαση, όσο επώδυνη κι αν είναι, είναι ο τοκετός που γεννά μια διαφορετική Ελλάδα (Παπανδρέου, 2010/16). Ζούμε, ένα χρόνο τώρα, μία από τις πιο κρίσιμες περιόδους της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Το τέλος εποχής της Ελλάδας που πληγώσαμε. Αλλά και τον επώδυνο τοκετό της Νέας Ελλάδας -της Ελλάδας που αξίζει στους Έλληνες. Μια Ελλάδα αξιών (Παπανδρέου, 2010/17). Στο τέλος της θητείας μου, η Ελλάδα δεν θα είναι χρεοκοπημένη. Θα είναι αναγεννημένη (Παπανδρέου, 2010/8).

Στο παραπάνω απόσπασμα γίνεται λόγος για μια «περίοδο μετάβασης», η οποία «όσο επώδυνη κι αν είναι, είναι ο τοκετός που γεννά μια διαφορετική Ελλάδα». Σύμφωνα με την κυρίαρχη αφήγηση, η αλλαγή «της Ελλάδας που πληγώσαμε» (δηλαδή του «πελατειακού κράτους» και της πολιτισμικής ελλειμματικότητας μέσω των πολιτικών λιτότητας), οδηγεί στον «τοκετό», στη δημιουργία ενός ιδανικού «εθνικής αναγέννησης» που αναφέρεται ως «νέα Ελλάδα» ή «Ελλάδα των Αξιών» («Το τέλος εποχής της Ελλάδας που πληγώσαμε. Αλλά και τον επώδυνο τοκετό της Νέας Ελλάδας -της Ελλάδας που αξίζει στους Έλληνες. Μια Ελλάδα αξιών»):

Στο τέλος όμως αυτής της πορείας, βρίσκεται μια άλλη Ελλάδα, η Ελλάδα που αξίζουμε ως πολίτες, η Ελλάδα της δημιουργικότητας, της βιώσιμης ανάπτυξης, των δικαιωμάτων και των ευκαιριών για όλους. Μια πατρίδα, που στέκεται αυτόνομη στα πόδια της και κοιτά το μέλλον με αισιοδοξία και σιγουριά, που ανοίγει ορίζοντες για τη νέα γενιά [...] ένα κράτος που σέβεται και αξιοποιεί τα χρήματα του πολίτη, σε μια κοινωνία αλληλεγγύης (Παπανδρέου, 2011/ 5). Να χτίσουμε μια νέα Ελλάδα, των αξιών. Την Ελλάδα της ανάπτυξης, της πράσινης καινοτομίας, της προοπτικής, της αξιοκρατίας και της εννομίας, που θα αποτελεί παρακαταθήκη για τις επόμενες γενιές. Βήμα-βήμα προχωράμε στη δημιουργία αυτής της Ελλάδας (Παπανδρέου, 2011/ 3). Μια κοινωνία δικαίου, μια κοινωνία ασφάλειας, μια κοινωνία με κανόνες και εννομία, μια κοινωνία με ίσες ευκαιρίες και δικαιώματα για όλους, όχι προνόμια για λίγους. Μια κοινωνία δίκαιης κατανομής της ευημερίας (Παπανδρέου, 2011/ 17).

Ναι, κύριοι συνάδελφοι, υπάρχει επιλογή. Υπάρχει η επιλογή να μείνουμε στην Ελλάδα του διογκωμένου πελατειακού κράτους, ή να πάμε στην Ελλάδα του αποτελεσματικού, δίκαιου, δημοκρατικού και παραγωγικού κράτους. Την Ελλάδα του παρασιτισμού, ή την Ελλάδα της παραγωγής. Την Ελλάδα της πώλωσης, της ανομίας, της βίας και της αυθαιρεσίας, ή την Ελλάδα της εννομίας, του δικαίου και της συνοχής. Την Ελλάδα της αδιαφάνειας και της σπατάλης, την Ελλάδα που αφήνει για δεκαετίες την περιουσία της να σαπίζει ανεκμετάλλευτη ή και να λεηλατείται, ή την Ελλάδα που αξιοποιεί τον πλούτο της, με πλήρη διαφάνεια και πλήρη δημοκρατικό έλεγχο. [...] Μπορούμε να επιλέξουμε την Ελλάδα των ελλειμμάτων, των ελλειμμάτων στον προϋπολογισμό, στις εξαγωγές, στην αναξιοπιστία, ή την Ελλάδα των πλεονασμάτων, των πλεονεκτημάτων και της αξίας (Παπανδρέου, 2011/ 14).

Ο μετασχηματισμός που επιφέρουν οι πολιτικές λιτότητας παρουσιάζονται ως μια σύγκρουση μεταξύ δύο «Ελλάδων»: Από τη μία μεριά βρίσκεται η συνθήκη που είχαμε εξετάσει στο προηγούμενο κεφάλαιο, που περιγράφεται ως «Ελλάδα του διογκωμένου πελατειακού κράτους», «του παρασιτισμού», «της πώλωσης, της ανομίας, της βίας και της αυθαιρεσίας», «της αδιαφάνειας και της σπατάλης, την Ελλάδα που αφήνει για δεκαετίες την

περιουσία της να σαπίζει ανεκμετάλλευτη ή και να λεηλατείται», «την Ελλάδα των ελλειμμάτων, των ελλειμμάτων στον προϋπολογισμό, στις εξαγωγές, στην αναξιοπιστία». Από την άλλη, εμφανίζεται η «Ελλάδα των αξιών», η «Ελλάδα της ανάπτυξης, της πράσινης καινοτομίας, της προοπτικής, της αξιοκρατίας και της ευνομίας», «η Ελλάδα που αξίζουμε ως πολίτες, η Ελλάδα της δημιουργικότητας, της βιώσιμης ανάπτυξης, των δικαιωμάτων και των ευκαιριών για όλους», «Ελλάδα του αποτελεσματικού, δίκαιου, δημοκρατικού και παραγωγικού κράτους», «της παραγωγής», «της ευνομίας, του δικαίου και της συνοχής», «Ελλάδα που αξιοποιεί τον πλούτο της, με πλήρη διαφάνεια και πλήρη δημοκρατικό έλεγχο», «των πλεονασμάτων, των πλεονεκτημάτων και της αξίας». Ας θυμηθούμε την «ασθενή» Ελλάδα του «πελατειακού κράτους» και της πολιτισμικής-ηθικής ελλειμματικότητας που είχαμε περιγράψει στο δεύτερο κεφάλαιο. Χαρακτηρίζεται από:

- Διαφθορά
- «Σπατάλη» (υπέρογκος δημόσιος τομέας)
- Φοροδιαφυγή
- Αναξιοπιστία, οικονομικά ελλείμματα
- Ανεπαρκές κοινωνικό κράτος
- Έλλειψη δικαιοσύνης, Ανομία, Αδικία, Αυθαιρεσία, Βία, Πόλωση
- Αδιαφάνεια
- Παρασιτισμός
- Πελατειακή λογική, «Συντεχνίες» ή «Προνομιούχοι» που λειτουργούν εις βάρος των πολλών

Με βάση τα αποσπάσματα που είδαμε προηγουμένως, η «Ελλάδα των Αξιών» αποτελεί το αντεστραμμένο είδωλο της «Ελλάδας του πελατειακού κράτους». Περιγράφεται με ακριβώς αντίθετους όρους:

- Καταπολέμηση της φοροδιαφυγής, της διαφθοράς και της σπατάλης
- Αξιοπιστία, Ευημερία, Οικονομική ανάπτυξη, Δημιουργικότητα, Παραγωγικότητα
- «Πραγματικό» κοινωνικό κράτος

- Ευνομία, Δίκαιο, Αξιοκρατία
- Αξιοποίηση πλούτου και δυνατοτήτων
- Διαφάνεια, Δημοκρατικός έλεγχος
- Δικαιώματα και ίσες ευκαιρίες για όλους

Οι πολιτικές λιτότητας εμφανίζονται ως αναγκαίες παρεμβάσεις που υπόσχονται την υπέρβαση της «παθογένειας» και των αιτιών της κρίσης (την αλλαγή τόσο του πελατειακού κράτους καθώς και της πολιτισμικής ελλειμματικότητας). Σύμφωνα με την κυρίαρχη αφήγηση, οι «θεραπευτικές» τους επιδράσεις οδηγούν σε ένα νέο ιδανικό εθνικής κανονικότητας και υγείας («Ελλάδα των Αξιών»), που χαρακτηρίζεται από ισότητα, δικαιοσύνη, ευνομία και οικονομική ανάπτυξη. Η μετάβαση από την πρώτη στη δεύτερη συνθήκη – από μια συνθήκη «παθογένειας/ελλειμματικότητας» στην «υγεία», από αυτό που κατακρίνεται ως «παλιά Ελλάδα» στην επονομαζόμενη «Ελλάδα των αξιών»– αντανακλά και επιτελεί μια διπλή αλλαγή. Από τη μία, μια αλλαγή που εμφανίζεται ως «εθνικός» μετασχηματισμός (δηλαδή, ως «δυτικοποίηση» ή «εξευρωπαϊσμός» του «Έλληνα» *εαυτού* και εξάλειψη των στοιχείων του που θεωρούνται «ανατολίτικα»), αλλά ουσιαστικά πρόκειται για μια αναδιοργάνωση της κοινωνίας σε ταξική βάση, μια αλλαγή προς μια νεοφιλελεύθερη – επιχειρηματική και ανταγωνιστική– «ανθρωπολογία» (Mentinis, 2013). Από την άλλη, μια αλλαγή στην *κυβερνολογική* (δηλαδή την μετάβαση από μια ‘σοσιαλδημοκρατική διακυβέρνηση’ ενός κράτους πρόνοιας στην ‘επιχειρηματική διακυβέρνηση’ ενός νεοφιλελεύθερου κράτους-επιχείρησης). Είναι αυτή η αλλαγή στους τρόπους διακυβέρνησης που θα μας απασχολήσει στο επόμενο υποκεφάλαιο.

3.2. Επιχειρηματική διακυβέρνηση

Στη συνέχεια, θα εξετάσουμε πολύ συνοπτικά και σχηματικά το πώς παρουσιάζεται το κράτος στην «Ελλάδα των αξιών», καθώς και πώς σκιαγραφούνται οι κοινωνικές σχέσεις στην νέα αυτή πραγματικότητα. Όπως θα δούμε, παρατηρείται μια μετατόπιση από μια σοσιαλδημοκρατική προς μία νεοφιλελεύθερη κυβερνολογική¹⁴, από ένα κράτος «πρόνοιας»

¹⁴ Βλ. Χάρβεϊ (2007) για μια συνοπτική επισκόπηση του νεοφιλελευθερισμού. Σύμφωνα με την Wendy Brown (2005), «η ‘νεοφιλελεύθερη ορθολογικότητα’ (neoliberal rationality) ενώ θέτει στο προσκήνιο την αγορά, δεν περιορίζεται μόνο ή κυρίως στην οικονομία · περιλαμβάνει επίσης την επέκταση και τη διάδοση των αξιών της αγοράς σε όλους τους θεσμούς και στο σύνολο της κοινωνικής δραστηριότητας» (σ. 39-40). Οι Dardot & Laval

που έχει ως στόχο την κοινωνική «προστασία» και «υποστήριξη» των πολιτών σε ένα κράτος-επιχείρηση που αντιλαμβάνεται τον πληθυσμό ως ‘ανθρώπινο κεφάλαιο’ και λειτουργεί στη βάση μιας ‘επιχειρηματικής διακυβέρνησης’ (entrepreneurial government).¹⁵

Η «φιλοσοφία» της καινούριας πολιτικής συμπυκνώνεται υπό τον ευφημισμό «Καλλικράτης», που αντανακλά τον παραπάνω μετασχηματισμό:

Με τις εκλογές αυτές μπαίνει σε εφαρμογή ο «Καλλικράτης», μια πραγματική επανάσταση για τις σχέσεις κράτους - πολίτη (Παπανδρέου, 2010/ 19). Στον «Καλλικράτη» ενσωματώνονται όλες οι αξίες της διακυβέρνησής μας: η λογοδοσία, η διαφάνεια, η αποτελεσματικότητα, ο σεβασμός στο δημόσιο χρήμα (Παπανδρέου, 2010/ 15).

Πάμε σε ένα κράτος διαφάνειας, σε ένα κράτος λειτουργικό, σε ένα κράτος σύγχρονο, που μπορεί να παράσχει πραγματικά όλες τις απαραίτητες υπηρεσίες (Παπανδρέου, 2010/ 12). Και ένα λειτουργικό κράτος δεν κοστίζει παραπάνω, το αντίθετο, κοστίζει πολύ λιγότερο. Κοστίζει λιγότερο, και αυτό βεβαίως είναι σημαντικό ιδιαίτερα σήμερα, διότι πληρώνουμε αυτό το δυσλειτουργικό κράτος. Αλλά και η σωστή σχέση του δημόσιου λειτουργού με τον πολίτη δεν κοστίζει, δεν κοστίζει ούτε ένα ευρώ, είναι θέμα λειτουργίας, αντίληψης και πρακτικής (Παπανδρέου, 2010/ 14). ένα κράτος εύελκτο, αποτελεσματικό, μικρότερο και σύγχρονο, που σέβεται τον πολίτη και στέκεται δίπλα του κυρίως στις πιο δύσκολες στιγμές του (Παπανδρέου, 2011/ 13).

Είναι η μάχη για ένα ευνομούμενο κράτος, ώστε να ξέρει ο πολίτης ότι προστατεύονται τα δικαιώματά του, οι κατακτήσεις του, το βίός του, η ζωή του. Να ξέρει πού πηγαίνουν τα χρήματά του και ότι αποδίδουν σε σωστές υπηρεσίες: στην παιδεία, στην υγεία, στην πρόνοια, στην ανάπτυξη – περιφερειακή, πράσινη, βιώσιμη ανάπτυξη (Παπανδρέου, 2010/ 4). [...] μια κοινωνία όπου επικρατεί το δίκαιο, όπου τα χρήματα του Ελληνικού λαού πιάνουν τόπο και όπου η δημοκρατική πολιτεία προστατεύει τα δικαιώματα του Έλληνα πολίτη (Παπανδρέου, 2010/ 8).

Ο «Καλλικράτης», δηλαδή το «ωραίο/καλό κράτος», περιγράφεται ως μια «πραγματική επανάσταση για τις σχέσεις κράτους-πολίτη». Ωστόσο, αυτή η «επανάσταση» δεν στρέφεται εναντίον του «πελατειακού κράτους», αλλά έχει ως αποτέλεσμα την αποδόμηση του κράτους «πρόνοιας» καθώς και έναν σημαντικό ποιοτικό μετασχηματισμό της κρατικής διακυβέρνησης. Σύμφωνα με τα παραπάνω αποσπάσματα, το κράτος επανορίζεται σύμφωνα

(2014) δεν αντιλαμβάνονται τον νεοφιλελευθερισμό μόνο ως μια πολιτική ιδεολογία ή ως μια οικονομική πολιτική αλλά ως μια ορθολογικότητα · την κυρίαρχη ορθολογικότητα του σύγχρονου καπιταλισμού. Όπως υποστηρίζουν, «το βασικό χαρακτηριστικό της νεοφιλελεύθερης ορθολογικότητας είναι η γενίκευση του ανταγωνισμού ως προτύπου συμπεριφοράς και της επιχείρησης ως μοντέλου υποκειμενοποίησης» (σ. 4).

¹⁵ Βλ. Dardot & Laval (2014), κεφάλαιο 8.

με μια επιχειρηματική λογική, κάτι που φαίνεται από το ότι οι όροι και οι λογικές που το χαρακτηρίζουν προέρχονται εμφανώς από το λεξιλόγιο του μανάτζμεντ και των επιχειρήσεων: «διαφανές», «λειτουργικό» και «σύγχρονο», «ευέλικτο», «αποτελεσματικό».

Στο νέο κράτος-επιχείρηση, η «επιτυχία» και η νομιμοποίηση της διακυβέρνησης καθορίζονται σχεδόν αποκλειστικά με βάση κριτήρια οικονομικής αποδοτικότητας, μείωσης του κόστους και «σωστών επενδύσεων». (*«ένα λειτουργικό κράτος κοστίζει πολύ λιγότερο», «πληρώνουμε αυτό το δυσλειτουργικό κράτος», «η σωστή σχέση του δημόσιου λειτουργού με τον πολίτη δεν κοστίζει ούτε ένα ευρώ», «Να ξέρει πού πηγαίνουν τα χρήματά του και ότι αποδίδουν σε σωστές υπηρεσίες»*). Σε αυτό το επιχειρηματικό πλαίσιο εντάσσονται έννοιες όπως «λογοδοσία, διαφάνεια, αποτελεσματικότητα» κι όχι σε κάποια αντίληψη εκδημοκρατισμού. Αναδεικνύεται επίσης μια έννοια που θεωρείται ως μια από τις βασικές αξίες του νέου κράτους: «σεβασμός στο δημόσιο χρήμα». Σύμφωνα με αυτή την ιδέα, το κράτος-επιχείρηση «παρέχει υπηρεσίες», εμφανίζεται ως διαχειριστής των χρημάτων ενός πολίτη-αγοραστή υπηρεσιών, *«διασφαλίζει ότι επενδύονται σωστά», «τα αξιοποιεί ώστε να «πιάνουν τόπο»*.

Η αξιοποίηση της περιουσίας μας –που ήταν μέχρι προχθές βορά διαφόρων συμφερόντων και στοιχείο αυθαιρεσίας– η όποια μετοχοποίηση ή ιδιωτικοποίηση δημοσίων φορέων, εντάσσονται σε μια συνολική αναπτυξιακή πολιτική (Παπανδρέου, 2011/ 5). Η αξιοποίηση της δημόσιας περιουσίας, λοιπόν, είναι μέρος αυτού του προγράμματος. [...] είναι προς το συμφέρον όλων μας να συνεργαστούμε, ώστε να αξιοποιηθεί σωστά η δημόσια περιουσία, προς όφελος τελικά του Ελληνικού λαού, για να φύγει αυτό το μεγάλο βάρος του χρέους, που σήμερα κουβαλά λόγω των πρόσφατων, προηγούμενων πολιτικών (Παπανδρέου, 2011/ 4). Θα ανακοινώσουμε τη μείωση ή και εξάλειψη του μεριδίου του κράτους σε εταιρείες, οι οποίες είναι εισηγμένες στο Χρηματιστήριο - τηλεπικοινωνίες, λιμάνια, διαχείριση νερού, ηλεκτρισμού [...] θα χρησιμοποιήσουμε τα περιουσιακά μας στοιχεία, για να μειώσουμε το χρέος (Παπανδρέου, 2011/ 7).

Κεντρικό στοιχείο του νέου κράτους είναι η μανατζερίστικη και «ορθολογική» διαχείριση και σωστή αξιοποίηση της δημόσιας «περιουσίας». Η νομιμοποίηση αυτού του κράτους πηγάζει από το ρόλο «διαχειριστή» που αναλαμβάνει όσον αφορά την «περιουσία» και τα «χρήματα» των πολιτών, οι οποίοι παρουσιάζονται ως μέτοχοι σε αυτό το κράτος-επιχείρηση, ως ιδιοκτήτες που επωφελούνται από την «πώληση» των κοινών πόρων σε ιδιώτες. (*«προς όφελος τελικά του Ελληνικού λαού, για να φύγει αυτό το μεγάλο βάρος του χρέους»*). Η φιγούρα του πολίτη-μέτοχου/ιδιοκτήτη που ωφελείται από τις ιδιωτικοποιήσεις και τις «αξιοποιήσεις», δεν

αποτελεί απλώς ένα μέσο κοινωνικής παραπλάνησης και νομιμοποίησης των ιδιωτικοποιήσεων¹⁶ · αποτελεί μέρος ενός μηχανισμού εξουσίας που βρίσκεται υπό διαμόρφωση –μιας ‘επιχειρηματικής διακυβέρνησης’.

Σύμφωνα με τους Dardot & Laval (2014), «η εισαγωγή της λογικής της λογιστικής από τον οικονομικό κόσμο της αγοράς όχι μόνο τείνει να «απο-πραγματοποιεί» τις δραστηριότητες και τα αποτελέσματά που αυτές έχουν, αλλά επίσης έχει την τάση να απο-πολιτικοποιεί τις σχέσεις μεταξύ κράτους και πολιτών. Οι τελευταίοι θεωρούνται ως αγοραστές υπηρεσιών, τα χρήματα των οποίων πρέπει να ‘πιάσουν τόπο’. Η προτεραιότητα που δίνεται στη διάσταση της αποτελεσματικότητας και της οικονομικής απόδοσης εξαλείφει κάθε έννοια δικαιοσύνης από τη δημόσια σφαίρα, πέρα από εκείνη της ισοδυναμίας μεταξύ αυτού που έχουν προσωπικά πληρώσει οι φορολογούμενοι και εκείνου που έχουν προσωπικά λάβει» (σ. 253).

Επομένως, το κατά πόσο η «αξιοποίηση της περιουσίας μας» και η πώληση των «περιουσιακών μας στοιχείων» από την κυβέρνηση γίνεται με «ορθολογικό» η «σωστό» τρόπο (σε «συμφέροντες» όρους, σε «ψηλή» ή «χαμηλή» τιμή πώλησης, με μεγάλο ή μικρό «κέρδος», κλπ.) είναι μικρής σημασίας. Το βασικό πρόβλημα είναι πως μια τέτοια συζήτηση εντάσσεται *ήδη* στο πλαίσιο ενός μοντέλου ‘επιχειρηματικής διακυβέρνησης’, που καθιερώνει όρους επιχείρησης και αγοράς σε κάθε κοινωνικό πεδίο και υποβιβάζει τη φύση και τα κοινά σε τίποτα περισσότερο από ένα εμπορευματικό πεδίο εκμετάλλευσης και κερδοφορίας.

Σχολιάζοντας αυτή την ‘επιχειρηματική διακυβέρνηση’, οι Dardot & Laval (2014) αναφέρουν: «Η επιθυμία να καθιερωθούν οι αξίες, οι πρακτικές και ο τρόπος λειτουργίας μιας ιδιωτικής επιχείρησης στην καρδιά της κρατικής δραστηριότητας, οδηγεί στη θέσμιση μιας νέας πρακτικής διακυβέρνησης. [...] Το μάνατζμεντ παρουσιάζεται ως ένας “γενικός” τρόπος διοίκησης που ισχύει σε οποιοδήποτε και κάθε τομέα, σαν μια απόλυτα εργαλειοκή και τυπική δραστηριότητα, η οποία μπορεί να μεταφερθεί στο δημόσιο τομέα συνολικά. Αυτή η επιχειρηματική αλλαγή όχι μόνο αποσκοπεί στη βελτίωση της αποδοτικότητας και στη μείωση του κόστους της κρατικής δραστηριότητας, αλλά επίσης υπονομεύει ριζικά τα

---

¹⁶ Φυσικά, είναι και αυτό, καθώς αποκρύπτει τον αντιδημοκρατικό τρόπο με τον οποίο λαμβάνονται αυτές οι αποφάσεις, το ότι οι κοινοί πόροι παρουσιάζονται ως ιδιοκτησιακό στοιχείο της κυβέρνησης (στο όνομα του «ελληνικού λαού»), τις περιβαλλοντικές και κοινωνικές επιπτώσεις των «αξιοποιήσεων» και τους πραγματικά ωφελούμενους (ντόπιους και διεθνείς επιχειρηματικούς ομίλους). Επίσης, η μορφή του ‘πολίτη-μετόχου/ιδιοκτήτη’ βρίσκεται πολύ κοντά (χωρίς να ταυτίζεται όμως απόλυτα) με αυτό που είχαμε εξετάσει στο 2^ο κεφάλαιο ως ‘νομιμόφρων φορολογούμενο’.

σύγχρονα θεμέλια της δημοκρατίας –δηλαδή, την αναγνώριση των κοινωνικών δικαιωμάτων που συνοδεύουν τη θέση του πολίτη» (σ. 217).¹⁷

ας μην περιμένουμε τον Θεό, που λέγεται «κράτος», να έρθει να μας δείξει και να μας πάρει από το χεράκι, ή να μας δώσει ελεημοσύνη. Έχουμε τεράστιες δυνατότητες ως χώρα. *Θα υπάρχει το κράτος, αλλά θα είναι επιτελικό, για να απελευθερώσει δυνάμεις, να στηρίζει προσπάθειες και πρωτοβουλίες* (Παπανδρέου, 2010/ 7). Αλλάζουμε εκ βάθρων τη δομή του κράτους με το σχέδιο «Καλλικράτης». Δεν το κάνουμε από ιδεοληψία, αλλά από βαθιά πίστη, *ότι το υδροκεφαλικό κράτος, το πελατειακό κράτος, χρειάζεται να χτυπηθεί στη ρίζα του. Να γίνει επιτέλους επιτελικό* (Παπανδρέου, 2010/ 4).

οι μεγάλες αλλαγές που κάναμε και κάνουμε για να ενισχύσουμε τον ανταγωνισμό, να σπάσουμε τη γραφειοκρατία, να διευκολύνουμε την επιχειρηματικότητα, να προστατεύσουμε και να στηρίξουμε τον υγιή και δημιουργικό επιχειρηματία είναι αυτές που *θα απελευθερώσουν τις παραγωγικές δυνάμεις της χώρας*, θα φέρουν επενδύσεις και κυρίως θέσεις εργασίας που το Δημόσιο δεν μπορεί πια να προσφέρει (Παπανδρέου, 2011/ 8).

Δεν αξιοποιούμε τον τεράστιο πλούτο μας σε ανθρώπινο δυναμικό, εμπειρία, γνώση, παράδοση, φυσικό περιβάλλον, αλλά και τις δυνάμεις μας, τις σπαταλούσαμε με τρόπο εγκληματικό (Παπανδρέου, 2010/ 14). *να απελευθερώσουμε τις δημιουργικές δυνάμεις της χώρας από τα βαρίδια, τις γραφειοκρατίες, τη διαφθορά, τα κλειστά επαγγέλματα, τα εσωστρεφή πανεπιστήμια, τις μικρές και μεγάλες ολιγαρχίες και φέουδα, που παρασιτικά επιβιώνουν [...]* (Παπανδρέου, 2011/ 11).

Το κράτος παύει να εμφανίζεται ως υπεύθυνο για την κοινωνική «πρόνοια» και τη διασφάλιση των κοινωνικών δικαιωμάτων του «πολίτη», ενώ ασχολείται κυρίως με τη διαμόρφωση μιας αγοράς όπου επικρατεί ο ανταγωνισμός και με την δημιουργία ενός ευνοϊκού πεδίου για την επιχειρηματικότητα. («μεγάλες αλλαγές που κάναμε και κάνουμε για να ενισχύσουμε τον ανταγωνισμό, να σπάσουμε τη γραφειοκρατία, να διευκολύνουμε την επιχειρηματικότητα, να προστατεύσουμε και να στηρίξουμε τον υγιή και δημιουργικό επιχειρηματία», «*Θα υπάρχει το κράτος, αλλά θα είναι επιτελικό, για να απελευθερώσει δυνάμεις, να στηρίζει προσπάθειες και πρωτοβουλίες*»). Σύμφωνα με αυτό το νεοφιλελεύθερο λόγο, υπάρχουν πολλές δυνατότητες οι οποίες παρέμεναν ανεκμετάλλευτες τα προηγούμενα χρόνια, ενώ το κυβερνητικό πρόγραμμα προβάλλεται ως «απελευθέρωση» των δημιουργικών δυνάμεων. Κάθε τι δημόσιο απαξιώνεται και θεωρείται πως καθηλώνει τις «δημιουργικές δυνάμεις της

¹⁷ Βλ. επίσης την ανάλυση της Brown (2006) για το πώς οι παραπάνω αλλαγές οδηγούν σε αυτό που ονομάζει «απο-δημοκρατικοποίηση» (de-democratization).

χώρας», όπως και η απουσία του ανταγωνισμού («βαρίδια», «γραφειοκρατίες», «διαφθορά», «κλειστά επαγγέλματα», «εσωστρεφή πανεπιστήμια», «μικρές και μεγάλες ολιγαρχίες και φέουδα, που παρασιτικά επιβιώνουν»). Οι χαρακτηρισμοί «κλειστά επαγγέλματα» και «εσωστρεφή πανεπιστήμια» νομιμοποιούν το «άνοιγμα» κάποιων επαγγελμάτων και των πανεπιστημίων σε ιδιώτες και την υπαγωγή τους σε επιχειρηματικές και ανταγωνιστικές λογικές.

Ένας επενδυτής που επενδύει σήμερα, επενδύει σε ένα νέο όραμα για την Ελλάδα. [...] Προσελκύουμε επενδύσεις, που ενισχύουν τις δημιουργικές δυνάμεις του τόπου, αλλά και βοηθούν στην καλλιέργεια των συγκριτικών πλεονεκτημάτων της χώρας μας [...] Προσελκύουμε επενδύσεις, που θα βοηθήσουν την στήριξη και εκπαίδευση του ανθρώπινου δυναμικού της χώρας, ώστε να μεταφερθεί τεχνογνωσία και καινοτομία στην Ελλάδα (Παπανδρέου, 2011/ 5). στόχος μας είναι και η επένδυση στο ανθρώπινο δυναμικό, στον άνθρωπο, στον εργαζόμενο, στο νέο, ώστε να είναι παραγωγικός και η οικονομία μας να είναι ανταγωνιστική (Παπανδρέου, 2010/ 11). κάνουμε αλλαγές, εισάγουμε την καινοτομία στην οικονομία και αυτό πιστεύουμε ότι θα αποκαταστήσει την απασχολησιμότητα, αλλά και μια αίσθηση ασφάλειας στους πολίτες» (Παπανδρέου, 2011/ 6).

Το κράτος παρουσιάζεται ως μια επιχειρηματική οντότητα που έχει ως στόχο την προώθηση της «παραγωγικότητας», της «καινοτομίας» και μιας «ανταγωνιστικής οικονομίας». Το κράτος-επιχείρηση επιδιώκει να «προσελκύει επενδύσεις», που «ενισχύουν τις δημιουργικές δυνάμεις του τόπου, αλλά και βοηθούν στην καλλιέργεια των συγκριτικών πλεονεκτημάτων της χώρας μας». Αυτή η «προσέλκυση επενδύσεων» αφορά μια ριζική αναδιάρθρωση της αγοράς εργασίας (τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά), που οδηγεί στην εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης και της εξαθλίωσης για τα κατώτερα και κατώτερα-μεσαία στρώματα του πληθυσμού.

Στο παραπάνω απόσπασμα, ο πληθυσμός γίνεται αντιληπτός ως «ανθρώπινο δυναμικό» που θα εκπαιδευτεί μέσω της εισαγωγής «τεχνογνωσίας και καινοτομίας» από τις «επενδύσεις». Αυτές οι πολιτικές «οφείλουν να βοηθούν τα άτομα να βοηθήσουν τον εαυτό τους –δηλαδή, να “τα βγάλουν πέρα” σε ένα γενικό ανταγωνισμό, ενώ αυτός ο ανταγωνισμός παραμένει πέρα από κάθε αμφισβήτηση» (Dardot & Laval, 2014: 187). Αυτό είναι εμφανές από το ότι χρησιμοποιούνται «έννοιες που χαρακτηρίζουν τον ανταγωνιστικό τρόπο αντίληψης του κοινωνικού δεσμού» –ανθρώπινο κεφάλαιο, ισότητα ευκαιριών, ατομική ευθύνη, κοκ– εις βάρος ενός εναλλακτικού τρόπου αντίληψης του κοινωνικού δεσμού στη βάση ισχυρότερης αλληλεγγύης και στόχων πραγματικής ισότητας (ibid: 187).

3.3. Η αναγκαιότητα των πολιτικών λιτότητας

Έχοντας εξετάσει το πώς οι πολιτικές λιτότητας συνδέονται με μια ‘επιχειρηματική διακυβέρνηση’, θα στραφούμε στον τρόπο με τον οποίο αυτές οι πολιτικές προβάλλονται ως μονόδρομος στην κυρίαρχη αφήγηση, σε αντιστοιχία με το θατσερικό δόγμα «Δεν υπάρχει εναλλακτική λύση» (There is no alternative).

Ο κυρίαρχος λόγος παρόλο που δείχνει να αναγνωρίζει την αδικία και τις κοινωνικές επιπτώσεις των πολιτικών λιτότητας, τις παρουσιάζει σαν μια αναγκαία κι αναπόφευκτη κατάσταση, ως μονόδρομο:

Για να πείσουμε, ήταν επιβεβλημένο να πάρουμε αποφάσεις, αποφάσεις δύσκολες για να ανατρέψουμε την κακή θέση, την κακή εικόνα στην οποία βρεθήκαμε και να ανοίξουμε μια νέα προοπτική για τη χώρα (Παπανδρέου, 2010/ 4). Είναι ανάγκη, ανάγκη εθνική και επιτακτική, να ζητήσουμε επισήμως από τους εταίρους μας την ενεργοποίηση του μηχανισμού στήριξης, που από κοινού δημιουργήσαμε στην Ε.Ε. (Παπανδρέου, 2010/ 6).

Τα μέτρα προβάλλονται αξιωματικά ως επιβεβλημένες αποφάσεις που υπαγορεύονται από τις συνθήκες, χωρίς να δικαιολογείται αυτή η αναγκαιότητα. Οι πολιτικές λιτότητας παρουσιάζονται ως ένα φυσικό φαινόμενο κι όχι ως αποτέλεσμα συγκεκριμένων πολιτικών αποφάσεων · τα μέτρα θεωρούνται ως έκφραση μια οικονομικής και εθνικής νομοτέλειας («Είναι ανάγκη, ανάγκη εθνική και επιτακτική»). Στο πλαίσιο ενός λόγου οικονομικής αναγκαιότητας, καθοριστικής σημασίας είναι η φράση «τα μέτρα είναι σκληρά, αλλά αναγκαία»:

Λάβαμε σκληρά και επώδυνα μέτρα, που ήταν όμως απαραίτητα [...] οι θυσίες αυτές είναι σκληρές, αλλά αναγκαίες (Παπανδρέου, 2010/ 8).

Προφανώς και πήραμε αποφάσεις που ήταν δύσκολες, σκληρές, πλην όμως αναγκαίες για να αποφύγουμε τα χειρότερα (Παπανδρέου, 2011/ 15).

Πρέπει σήμερα να πάρουμε δύσκολες, σκληρές αποφάσεις. Αποφάσεις, που σε πολλές περιπτώσεις αδικούν. Δεν είναι επιλογή. Είναι αναγκαιότητα (Παπανδρέου, 2010/ 2).

Το πρώτο σκέλος («τα μέτρα είναι σκληρά/επώδυνα/δύσκολα») παρουσιάζει μια κυβέρνηση που συμπονά και κατανοεί πως οι πολιτικές που η ίδια προωθεί οδηγούν στην εκμετάλλευση, τη φτωχοποίηση και την αδικία. Ωστόσο, η αντίθεση που ακολουθεί («αλλά», «όμως») καθιερώνει το δεύτερο μέρος της φράσης («αναγκαία») ως μοναδική διέξοδο, πέρα

από κάθε αμφιβολία. Έτσι, η αρχική «συμπόνια» αποδεικνύεται τελικά ως ένα κενό ρητορικό σχήμα, το οποίο λειτουργεί αφομοιώνοντας κάθε αντίδραση και διαφωνία απέναντι στην αναγκαιότητα των μέτρων.

Το ιδεολόγημα περί «σκληρών αλλά αναγκαίων μέτρων» στηρίζεται στις εξής παραδοχές:

1. Τα μέτρα αποκαθιστούν την δικαιοσύνη στην ελληνική κοινωνία, πλήττοντας τους πλούσιους και ισχυρούς και προστατεύοντας τους αδύναμους. Τα μέτρα είναι σωτήρια και αναγκαία επειδή καταπολεμούν τα αίτια της κρίσης, θεραπεύοντας την πελατειακή νοοτροπία.
2. Δεν υπάρχουν εναλλακτικές επιλογές απέναντι στις πολιτικές λιτότητας. Κάθε εναλλακτική οδηγεί στην απόλυτη καταστροφή. Τα μέτρα είναι μονόδρομος επειδή συνιστούν την «αποφυγή του χειρότερου».
3. Η παρούσα κυβέρνηση είναι αναγκασμένη να εφαρμόσει τις πολιτικές λιτότητας αλλά παράλληλα διαφωνεί με αυτές. Τόσο η «κρίση» όσο και η αναγκαιότητα των πολιτικών λιτότητας αποτελούν ένα «κληρονομημένο πρόβλημα» που οφείλεται στην καταστροφική διακυβέρνηση της προηγούμενης κυβέρνησης.

Στη συνέχεια θα αναλύσουμε τις παραπάνω θέσεις:

1. Πρώτα απ' όλα, τα μέτρα κρίνονται ως σωτήρια και αναγκαία, επειδή υποτίθεται πως διορθώνουν τις παθογένειες, τα αίτια που οδήγησαν στην κρίση. Το πρόγραμμα σωτηρίας προβάλλεται ως μια «μάχη εναντίον της πελατειακής νοοτροπίας».

Ας δούμε πως σκιαγραφείται η κυβέρνηση:

Θέτουμε σε εφαρμογή ένα πλήρες και ριζοσπαστικό οπλοστάσιο κατά της φοροδιαφυγής (Παπανδρέου, 2010/ 4). Πρώτος μας εχθρός, η πελατειακή συγκρότηση αυτού του κράτους (Παπανδρέου, 2009/ 3). [...] είμαστε αποφασισμένοι, και το κάνουμε και σήμερα, γραμμή – γραμμή να δούμε και τους προϋπολογισμούς μας και τις σπατάλες και να χτυπήσουμε τη διαφθορά (Παπανδρέου, 2010/ 1). Τέλος αυτή η σπατάλη του δημοσίου χρήματος, για πολιτικά δώρα ή δώρα σε διάφορους φίλους και ισχυρούς. [...] Να χτυπήσουμε φαινόμενα όπως είναι η φοροδιαφυγή και η εισφοροδιαφυγή. Λίγο αυτά να τα χτυπήσουμε, έχουμε λύσει το οικονομικό πρόβλημα της χώρας μας (Παπανδρέου, 2009/ 3). Μπορούμε και θα πετύχουμε την

εξοικονόμηση πολύ σημαντικών πόρων, καταπολεμώντας και εδώ την ανομία και τη διαφθορά (Παπανδρέου, 2009/ 4).

Τελειώνουμε με τα προνόμια και την αντιμετώπιση της κάθε κατηγορίας επαγγελματία με διαφορετικό τρόπο. [...] Δεν με ενδιαφέρει αν ο πλούτος που κρύβουν είναι σε off shore, δεν με ενδιαφέρει αν φτάνει οι αποδείξεις που δεν κόβουν, ή αν οι βίλες, τα κότερα ή οι λιμουζίνες τους, είναι περιουσιακά στοιχεία εταιρειών. Δεν θα επιτρέψω να αφήσουμε τους υπάλληλους και τους συνταξιούχους να δυσκολεύονται να τα βγάλουν πέρα, και όσοι πλούτισαν σε βάρος του Δημοσίου, να συνεχίζουν να πίνουν στην υγεία του «κοροΐδου». [...] δεν θα ανεχτώ από κανέναν στην Κυβέρνησή μου, να παρακάμπτει ή να λιποψυχεί στη μάχη ενάντια στα προνόμια των λίγων (Παπανδρέου, 2010/ 2).

Σπάμε τα δεσμά, κάθε γραφειοκρατία, κάθε περιττή διαδικασία που παράγει αδιαφάνεια, καθυστέρηση, διαφθορά, αδικαιολόγητο κόστος και που, τελικά, κρατά τις δημιουργικές δυνάμεις της χώρας μας καθηλωμένες και μας καταδικάζει στην υστέρηση (Παπανδρέου, 2011/ 5). το πελατειακό κράτος, η έλλειψη παραγωγής και αναπτυξιακής στρατηγικής, η αδιαφάνεια, η ανομία, η λογική της ευκολίας του ατομικού βολέματος, της αδιαφορίας και του παρασιτισμού, αυτή η Ελλάδα, η Ελλάδα με αυτά τα χαρακτηριστικά, τελείωσε πια. (Παπανδρέου, 2011/ 1). Χρειάστηκε, λοιπόν, να αλλάξει η κυβέρνηση, για να ξεκινήσει η προσπάθεια να λάμψει η αλήθεια (Παπανδρέου, 2010/ 12). είμαστε αντιεξουσιαστές στην εξουσία (Παπανδρέου, 2010/ 13).

Η κυβέρνηση εμφανίζεται ως ένας «αδιάφθορος επαναστάτης» που αποκαθιστά την δικαιοσύνη και βοηθά την «αλήθεια να λάμψει», ενώ έχει κηρύξει έναν αδίστακτο πόλεμο εναντίον του «πελατειακού κράτους» («καταπολέμηση της ανομίας και της διαφθοράς», «ριζοσπαστικό οπλοστάσιο κατά της φοροδιαφυγής», «πρώτος μας εχθρός, η πελατειακή συγκρότηση αυτού του κράτους»). Αυτός ο θαρραλέος μαχητής καταβάλλει μια υπεράνθρωπη προσπάθεια, δίνει πραγματική μάχη. Οι εκφράσεις που χρησιμοποιούνται προσδίδουν μια ηρωική και θριαμβευτική διάσταση στο εγχείρημα («δεν θα επιτρέψουμε», «είμαστε αποφασισμένοι», «σπάμε τα δεσμά», «Να χτυπήσουμε φαινόμενα όπως είναι η φοροδιαφυγή και η εισφοροδιαφυγή», «τελειώνουμε με τα προνόμια» «αυτή η Ελλάδα τελείωσε πια»). Όπως είχαμε δει στο προηγούμενο κεφάλαιο, η «συστημική αντισυστημική» κριτική εμφανίζεται να στοχεύει στην καταπολέμηση των «πλουσίων», της άρχουσας τάξης και των «προνομίων» της («όσοι πλούτισαν σε βάρος του Δημοσίου») και την προστασία των αδύναμων («Δεν θα επιτρέψω να αφήσουμε τους υπάλληλους και τους συνταξιούχους να δυσκολεύονται να τα βγάλουν πέρα», «μάχη ενάντια στα προνόμια των λίγων»).

Κατά τις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης μετά τις εκλογές, τον Οκτώβρη του 2009, η λήψη σκληρών μέτρων εναντίον των μισθωτών και των συνταξιούχων προβάλλεται ως αδιανόητη. Συχνά αναφέρεται πως η «εκστρατεία» της κυβέρνησης στοχεύει στο να πλήξει τους προνομιούχους και να ενισχύσει τους αδύναμους:

ακούω συνέχεια ότι πρέπει να μην είμαστε ευχάριστοι, αλλά να γίνουμε δυσάρεστοι και άρα υπεύθυνοι. Να πάρουμε, ακούω, σκληρά μέτρα. Σκληρά μέτρα για ποιους; Να παγώσουμε τους μισθούς και τις συντάξεις των εργαζομένων; Θα λύσουν το πρόβλημά μας τα 500 εκατομμύρια ευρώ που θα εξοικονομήσουμε από τους μισθωτούς και συνταξιούχους; (Παπανδρέου, 2009/ 2).

Για να διασφαλίσω το μέλλον αυτής και των επόμενων γενεών, είμαι έτοιμος και είμαστε έτοιμοι να πάρουμε δύσκολες αποφάσεις (Παπανδρέου, 2011/ 14). Και πολλές επιλογές μας θα είναι επώδυνες. Όλοι πρέπει να ξεβουλευτούμε, από πρακτικές και αντιλήψεις που θεωρούμε συνηθισμένες, ενώ σε μια ευνομούμενη χώρα δεν θα υπήρχαν (Παπανδρέου, 2009/4). Οι αλλαγές αυτές, ναι, θα πονέσουν, αλλά θα πονέσουν εκείνους που πρέπει να πονέσουν κι εκείνες τις πρακτικές και αντιλήψεις που πρέπει ν' αλλάξουν στη χώρα μας. [...] σκληρά μέτρα απέναντι στη διαφθορά, όχι σκληρά μέτρα απέναντι στον κοσμάκη και στον συνταξιούχο και στον μισθωτό. Απέναντι στη διαφθορά (Παπανδρέου, 2009/ 3).

θα κριθούμε από την προστασία των αδυνάμων, ιδιαίτερα, εκείνων που καμία σχέση δεν είχαν με την κρίση, μέσα από ένα σοβαρό δίκτυο ασφαλείας (Παπανδρέου, 2010/ 10). με αυτό που κάνουμε σήμερα, παρότι το κάνουμε με θυσίες και με πόνο, και των αδυνάμων, και της μεσαιάς τάξης, προστατεύουμε ειδικά αυτά τα στρώματα (Παπανδρέου, 2011/ 12). [...] Πέμπτος μύθος, ότι δεν κάνουμε αλλαγές, ότι παίρνουμε μόνο μέτρα και, μάλιστα, μόνο σε βάρος των ασθενέστερων. (Παπανδρέου, 2011/ 22).

Τα μέτρα εμφανίζονται ως αποκατάσταση της ευνομίας και της δικαιοσύνης. Όχι μόνο είναι μύθος το ότι πλήττουν τους ασθενέστερους, αλλά υποτίθεται πως εφαρμόζονται ακριβώς για την προστασία των αδυνάμων και την αντιμετώπιση της «διαφθοράς». («οι αλλαγές είναι δίκαιες καθώς θα πονέσουν εκείνους που πρέπει να πονέσουν», «θα κριθούμε από την προστασία των αδυνάμων», «σκληρά μέτρα απέναντι στη διαφθορά, όχι σκληρά μέτρα απέναντι στον κοσμάκη και στον συνταξιούχο και στον μισθωτό»). Ο κυρίαρχος λόγος ενώ αναγνωρίζει τη σκληρότητα των μέτρων («οι αλλαγές αυτές, ναι, θα πονέσουν»), τα αντιμετωπίζει ως ένα αναγκαίο κακό:

Είναι απαραίτητες αυτές οι αλλαγές. Ξέρουμε ότι υπάρχουν αντιδράσεις. Όπως έχουμε πει, καμία κυβέρνηση δεν θα ήθελε να πάρει πολλά από τα μέτρα που αναγκαστήκαμε πέρυσι να πάρουμε, κάποια άλλα, όμως, είναι απαραίτητα και έχουμε δεσμευτεί γι' αυτά. (Παπανδρέου, 2011/ 2).

Κάποιες αποφάσεις μας πόνεσαν και πονάνε κόσμο που δεν φταίει, το ξέρω. Αλλά είναι απαραίτητες για να μην καταρρεύσουμε, για να αποφύγουμε τα χειρότερα (Παπανδρέου, 2011/ 9). Καταβάλαμε σκληρές προσπάθειες, περιορίσαμε τις δημόσιες δαπάνες και τις σπατάλες, περικόψαμε τους μισθούς στο δημόσιο τομέα, τις συντάξεις στο δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, αυξήσαμε τους φόρους. Δύσκολα μέτρα για κάθε κυβέρνηση, δύσκολα μέτρα για κάθε κοινωνία. Αλλά τα υιοθετήσαμε, γιατί είμαστε υποχρεωμένοι (Παπανδρέου, 2010/ 20).

Η Κυβέρνηση σήμερα, αναγκάζεται να ζητήσει τη συμβολή όλων των πολιτών. Αναγκάζεται να ζητήσει από τους δημοσίους υπαλλήλους, να τα βγάλουν πέρα με λιγότερα (Παπανδρέου, 2010/ 2). [...] αναγκαζόμαστε να λάβουμε πρόσθετα επώδυνα μέτρα, που θίγουν τους συνταξιούχους και τους μισθωτούς του δημοσίου τομέα [...] Η οικονομική πραγματικότητα μας υποχρέωσε να πάρουμε πολύ σκληρές αποφάσεις (Παπανδρέου, 2010/ 8).

Οι παραπάνω δηλώσεις αντιφάσκουν πλήρως με τον ισχυρισμό ότι τα μέτρα είναι δίκαια εφόσον «θα πονέσουν εκείνους που πρέπει να πονέσουν». Σε αυτό το απόσπασμα είναι εμφανές πως τα μέτρα δεν στρέφονται εναντίον των «βολεμένων», του πελατειακού κράτους και όλων των υπόλοιπων διεφθαρμένων, αλλά ότι πλήττουν «κόσμο που δεν φταίει». («Η Κυβέρνηση σήμερα, αναγκάζεται να ζητήσει τη συμβολή όλων των πολιτών. Αναγκάζεται να ζητήσει από τους δημοσίους υπαλλήλους, να τα βγάλουν πέρα με λιγότερα», «αναγκαζόμαστε να λάβουμε πρόσθετα επώδυνα μέτρα, που θίγουν τους συνταξιούχους και τους μισθωτούς του δημοσίου τομέα»). Ωστόσο, αυτή η παραδοχή δεν εμποδίζει τη ρητορεία περί «απαραίτητων» και «αναγκαίων» μέτρων. Ακόμη και σ' αυτήν την περίπτωση, οι συγκεκριμένες πολιτικές δεν εμφανίζονται ως πολιτικές αποφάσεις, αλλά ως μια αναγκαιότητα που επιβάλλεται από τους κανόνες κάποιας οικονομικής νομοτέλειας («Η οικονομική πραγματικότητα μας υποχρέωσε»). Θεωρείται πως η κυβέρνηση «αναγκάζεται», «είναι υποχρεωμένη» να τις εφαρμόσει.

2. Από τη στιγμή που καταρρίπτεται το επιχείρημα περί «σωτήριων και δίκαιων μέτρων», αυτό μετατρέπεται σε ισχυρισμό περί «αποφυγής του χειρότερου» ή «αποφυγής της καταστροφής». Σύμφωνα με αυτή την θεώρηση, παρά τον καταστροφικό χαρακτήρα τους οι πολιτικές λιτότητας είναι μονόδρομος:

Τα πράγματα είναι απλά. Υπάρχουν δύο επιλογές: ο δύσκολος δρόμος της αλλαγής και ο δρόμος της καταστροφής. Εμείς επιλέγουμε τον δύσκολο, τον επίπονο, τον απαραίτητο δρόμο της αλλαγής (Παπανδρέου, 2011/ 14). Ποτέ στη ζωή μου δεν φανταζόμουν ότι θα βρισκόμασταν

μπροστά στην ανάγκη να [...] επιλέξουμε τη λιγότερο οδυνηρή από δύο επιλογές, η μία δύσκολη, η άλλη- αυτή της χρεοκοπίας- καταστροφική (Παπανδρέου, 2011/ 9).

Η κυβέρνηση στην πραγματικότητα δεν επιθυμεί την πολιτική που εφαρμόζει, αλλά «αναγκάζεται» να εφαρμόσει αυτά τα μέτρα, δεν είναι επιλογή της, αλλά αντίθετα βρίσκεται εγκλωβισμένη μεταξύ δύο οδυνηρών εναλλακτικών: παρόλο που οι πολιτικές λιτότητας είναι άδικες και οδηγούν στη φτωχοποίηση μεγάλο μέρος του πληθυσμού, προβάλλονται ως ο «δύσκολος δρόμος της αλλαγής» σε αντιδιαστολή με τη χρεοκοπία που αποτελεί την ολοκληρωτική καταστροφή. Έτσι, κάθε φορά οι πολιτικές αποφάσεις θεωρούνται υπεράνω κριτικής, καθώς αποτελούν τη «λιγότερο οδυνηρή από δύο επιλογές», την «αποφυγή του χειρότερου». Οι διαθέσιμες επιλογές παρουσιάζονται με τη μορφή εκβιαστικών διλημάτων του τύπου: Σωτήριες πολιτικές λιτότητας ή Καταστροφή:

Θα προχωρήσω σε κάθε απόφαση που χρειάζεται για να αποφύγουμε τα χειρότερα (Παπανδρέου, 2010/ 2). Ο δρόμος είναι δύσκολος και πιστεύω ότι, εν πάση περιπτώσει, η εναλλακτική λύση είναι η χειρότερη, δηλαδή η πτώχευση είναι η χειρότερη διαδρομή (Παπανδρέου, 2011/ 12). Κοιτάμε μόνο μπροστά και είμαστε περήφανοι, που μπορέσαμε να σώσουμε την πατρίδα μας από αυτό που όλοι θεωρούσαν τότε βέβαιο. Την πτώχευση. [...] Θα ζούσαμε μια πραγματική τραγωδία εάν χρεοκοπούσαμε (Παπανδρέου, 2010/ 21).

σήμερα, είναι πια απλά τα πράγματα: ή ψηφίζουμε και εφαρμόζουμε τη συμφωνία, ή καταδικάζουμε την Ελλάδα στη χρεοκοπία.[...] Και δεν άκουσα και δεν έχει ακούσει κανένας εναλλακτική λύση -πολύ θα το θέλαμε (Παπανδρέου, 2010/ 10).

η επιλογή μας ήταν ανάμεσα στην κατάρρευση της Ελλάδας, και στη σωτηρία της. Και εμείς, επιλέξαμε τη σωτηρία (Παπανδρέου, 2010/ 11).

μπροστά με σταθερότητα και αυτονόητες αλλαγές ή πίσω με περιπέτειες; (Παπανδρέου, 2010/ 19).

Εμείς αναλάβαμε τις ευθύνες. Με απόλυτη ειλικρίνεια. Ως αντιπολίτευση προειδοποιήσαμε: «Ή αλλάζουμε ή βουλιάζουμε» (Παπανδρέου, 2010/ 21).

βρισκόμαστε στο κομβικό σημείο όπου αποφασίζουμε, είτε ότι συνεχίζουμε μπροστά, όχι μόνο για τη σωτηρία, αλλά και για την αναμόρφωση της χώρας μας, για να χτυπήσουμε δηλαδή τα αίτια της κρίσης, είτε ότι πάμε πάλι πίσω, στη χρεοκοπία. Ή χτίζουμε πάνω στη ως σήμερα πορεία μας και την ολοκληρώνουμε, ή αφήνουμε την προσπάθεια να πάει χαμένη, μαζί με τις θυσίες ενός ολόκληρου λαού (Παπανδρέου, 2010/ 17).

Λάβαμε σκληρά και επώδυνα μέτρα, που ήταν όμως απαραίτητα για να αυξήσουμε τα έσοδα, να περιορίσουμε τις δαπάνες, να συνεχιστεί η λειτουργία του κράτους και να εξασφαλίσουμε το μείζον, να είμαστε σε θέση να συνεχίζουμε να καταβάλουμε μισθούς και συντάξεις (Παπανδρέου, 2010/ 10).

οι θυσίες αυτές είναι σκληρές, αλλά αναγκαίες. Διότι μόνο έτσι θα μπορέσουμε να χρηματοδοτήσουμε τα 300 δις ευρώ του χρέους μας. Αν δεν τα χρηματοδοτούσαμε, η Ελλάδα θα χρεοκοπούσε. [...] Γνωρίζω ότι, με τις σημερινές μας αποφάσεις, οι συμπολίτες μας θα πρέπει να υποστούν μεγάλες θυσίες. Όμως, η εναλλακτική πορεία θα ήταν η καταστροφή και μεγαλύτερος πόνος για όλους. Γι' αυτό και είμαστε αποφασισμένοι να μην κάνουμε πίσω ούτε βήμα (Παπανδρέου, 2010/ 8).

Οι διαθέσιμες «επιλογές» παρουσιάζονται ως εκβιαστικά διλήμματα. Ως «λύτρωση» κάθε φορά προβάλλεται το πρόγραμμα «σωτηρίας», δηλαδή οι πολιτικές λιτότητας (*«ή ψηφίζουμε και εφαρμόζουμε τη συμφωνία», «σωτηρία της Ελλάδας», «συνεχίζουμε μπροστά, όχι μόνο για τη σωτηρία, αλλά και για την αναμόρφωση της χώρας μας», «Η χτίζουμε πάνω στη ως σήμερα πορεία μας και την ολοκληρώνουμε»*), ενώ ως μόνη εναλλακτική θεωρείται η ολοκληρωτική καταστροφή (*«εν πάση περιπτώσει, η εναλλακτική λύση είναι η χειρότερη, δηλαδή η πτώχευση είναι η χειρότερη διαδρομή», «καταδικάζουμε την Ελλάδα στη χρεοκοπία», «κατάρρευση της Ελλάδας», «πίσω με περιπέτειες», «βουλιάζουμε», «αφήνουμε την προσπάθεια να πάει χαμένη, μαζί με τις θυσίες ενός ολόκληρου λαού», «η εναλλακτική πορεία θα ήταν η καταστροφή και μεγαλύτερος πόνος για όλους»*).

Αυτή η διχοτομική λογική οδηγεί στην απο-πολιτικοποίηση και στην φυσικοποίηση των πολιτικών λιτότητας. Το υποθετικό σενάριο της καταστροφής και της χρεοκοπίας ποτέ δεν πραγματοποιείται, αλλά παραμένει διαρκώς σαν αόρατη απειλή, που προσφέρει νομιμοποίηση για τις πολιτικές λιτότητας. Κάθε παρέκκλιση από τη συγκεκριμένη θεώρηση περί «σωτηρίας», εξισώνεται με την καταστροφή (π.χ. χρεοκοπία, κατάρρευση, δεν θα πληρωθούν μισθοί και συντάξεις), χωρίς να εξηγείται γιατί η μία επιλογή συνεπάγεται τη σωτηρία και η άλλη καταστροφή. Η «επιτυχία» των πολιτικών λιτότητας δηλαδή δεν δικαιολογείται στη βάση κάποιας επιχειρηματολογίας ή με αναφορά στις επιπτώσεις τους, αλλά κρίνεται κάθε φορά σε αντιδιαστολή με ένα φανταστικό και απραγματοποίητο καταστροφικό σενάριο.

3. Η παρούσα κυβέρνηση είναι αναγκασμένη να εφαρμόσει τις πολιτικές λιτότητας αλλά παράλληλα διαφωνεί με αυτές. Τόσο η «κρίση» όσο και η αναγκαιότητα των πολιτικών

λιτότητας αποτελούν ένα «κληρονομημένο πρόβλημα» που οφείλεται στην καταστροφική διακυβέρνηση της προηγούμενης κυβέρνησης.

Το 2004 είχαμε καταφέρει να ζούμε σε μια Ελλάδα που, παρά τις διαρθρωτικές αδυναμίες της, προόδευε, ενέπνεε το σεβασμό σε γείτονες, σε φίλους, σε ολόκληρη την Ευρώπη και τον κόσμο (Παπανδρέου, 2010/ 16). Αφήσαμε μια παρακαταθήκη το 2004, μ' ένα ΑΕΠ στο 5%, με μια Ελλάδα αξιόπιστη διεθνώς. Αλλά η προηγούμενη κυβέρνηση, αντί για αλλαγές, φυγομάχησε, με αποτέλεσμα να θεριέψουν τα διαρθρωτικά, οικονομικά και κοινωνικά μας προβλήματα (Παπανδρέου, 2009/ 4).

Θλίβομαι και αγανακτώ όταν συγκρίνω την Ελλάδα του 2004 με αυτή του 2009. Την Ελλάδα που ήταν μια πρωταγωνίστρια Ευρωπαϊκή δύναμη στα Βαλκάνια, με την Ελλάδα, που έχει χάσει κάθε αξιοπιστία στην Ευρώπη (Παπανδρέου, 2011/ 21).

Σύμφωνα με την συγκεκριμένη αφήγηση εθνικού μεγαλείου, η Ελλάδα στα τέλη της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, το 2004, εμφανιζόταν αξιόπιστη, χωρίς κανένα από τα σημερινά προβλήματα. Ήταν «αξιόπιστη διεθνώς», «μια πρωταγωνίστρια Ευρωπαϊκή δύναμη στα Βαλκάνια». Αντίθετα, η θέση που προβάλλεται είναι πως το πελατειακό κράτος και η οικονομική κρίση που ακολούθησε, δημιουργήθηκαν μόλις σε μία πενταετία (2004-2009), δηλαδή κατά τη θητεία της προηγούμενης κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας, η οποία εμφανίζεται ως ο βασικός υπαίτιος για την κρίση.

Στα χρόνια που μεσολάβησαν μέχρι τον Οκτώβριο του 2009, συνέβη ίσως το μεγαλύτερο πισωγύρισμα της χώρας στη σύγχρονη ιστορία μας. (Παπανδρέου, 2010/ 16). Φυσικά, αυτό το χρέος δεν προέκυψε από μόνο του. Οφείλεται στο έλλειμμα. Σε ένα έλλειμμα, που ακολούθησε ξέφρενη πορεία τα χρόνια πριν από το 2009 (Παπανδρέου, 2011/ 20). Οι δαπάνες αυξήθηκαν κατά 40 δισεκατομμύρια από το 2004 ως το 2009 - από τα 80 δισεκατομμύρια, σε 120 δισεκατομμύρια. Ουσιαστικά, διπλασιάσαμε το χρέος της χώρας μέσα σε λίγα χρόνια (Παπανδρέου, 2010/ 10). Η χώρα είχε «αποτύχει» ή μάλλον είχε βρεθεί στα πρόθυρα κατάρρευσης το 2009. Όσοι ισοπεδώνουν τα επιτεύγματα της χώρας, ας θυμηθούν ότι η κρίση δεν ξεκίνησε τον Οκτώβριο του 2009, αλλά πολύ πριν. Απλώς τότε εκδηλώθηκαν έντονα τα αποτελέσματα της διαχείρισης της προηγούμενης πενταετίας (Παπανδρέου, 2011/ 8).

Οι συντηρητικές δυνάμεις, δυστυχώς, φάνηκε ότι έχουν άλλες προτεραιότητες. Το απέδειξαν ξανά στη χώρα μας, με την καταστροφική διακυβέρνηση των τελευταίων ετών. Η αλήθεια είναι – σκληρή, αλλά πρέπει να λέγεται – ότι προτεραιότητά τους ήταν οι φίλοι, οι κουμπάροι, οι κολλητοί, τα συμφέροντα, η «μπίζνα», οι αγοραπωλησίες, το ιδιοτελές κομματικό συμφέρον, η εκλογική πελατεία. Οτιδήποτε άλλο, πέραν και εκτός από το συμφέρον των πολιτών και της

χώρας. Γι' αυτό, επί πέντε χρόνια γκρέμιζαν το σπίτι, εκποιούσαν τα κομμάτια του και λεηλατούσαν τον προϋπολογισμό του. Κράτος – λάφυρο (Παπανδρέου, 2010/ 3). Στην Ελλάδα, τα τελευταία χρόνια, αυτό που επικράτησε επί Νέας Δημοκρατίας ήταν ένας πελατειακός καπιταλισμός, όπου κράτος και ειδικά συμφέροντα, από κοινού, λυμαινόνταν τους πόρους της χώρας μας (Παπανδρέου, 2010/ 7).

Με βάση τα παραπάνω αποσπάσματα, το έλλειμμα, το πελατειακό κράτος, όλα τα προβλήματα που οδήγησαν στην κρίση θεωρείται πως δημιουργήθηκαν κατά την πενταετία 2004-2009. Οι πελατειακές σχέσεις, η «ανεξέλεγκτη σπατάλη» και η «καταστροφική διακυβέρνηση» της προηγούμενης κυβέρνησης οδήγησαν στο λεγόμενο «έλλειμμα αξιοπιστίας»:

Η κατάσταση στην οποία παραλάβαμε την χώρα προκάλεσε σε όλους μας σοκ και δέος. Το δυσθεώρητο ύψος του ελλείμματος και του χρέους ήταν τελικά το λιγότερο. Το χειρότερο ήταν η θανάσιμα υπονομευμένη διεθνής αξιοπιστία της χώρας (Παπανδρέου, 2010/ 17). [...] το μεγαλύτερο έλλειμμα που έχει σήμερα η χώρα μας και το οποίο γεφυρώνουμε ως νέα κυβέρνηση, είναι το έλλειμμα αξιοπιστίας που άφησε πίσω της η προηγούμενη κυβέρνηση. Έλλειμμα αξιοπιστίας και σε διεθνές επίπεδο και στην Ευρωπαϊκή Ένωση δυστυχώς [...] (Παπανδρέου, 2009/ 3).

Η τελευταία σταγόνα ήταν τα ψευδή στοιχεία που επισήμως έστειλε η προηγούμενη κυβέρνηση για να συγκαλύψει το πραγματικό έλλειμμα (Παπανδρέου, 2010/ 17). Το 2009, ξεκίνησε με έναν προϋπολογισμό που προέβλεπε έλλειμμα 2% του ΑΕΠ. Και καταλήξαμε να ανακαλύπτουμε σταδιακά ένα έλλειμμα πάνω από 15% του ΑΕΠ. Δηλαδή, απόκλιση 30 δις ευρώ (Παπανδρέου, 2011/ 20). Αυτή είναι η κληρονομιά που άφησε πίσω της η προηγούμενη κυβέρνηση. Αυτή είναι η υπηρεσία που προσέφερε στον τόπο και τους πολίτες, αφήνοντας τη χώρα στα πρόθυρα της κατάρρευσης, με ένα έλλειμμα διπλάσιο από αυτό που επίσημα ανακοίνωνε. (Παπανδρέου, 2010/ 3).

Επομένως, η καταστροφική διακυβέρνηση της προηγούμενης κυβέρνησης είχε ως αποτέλεσμα το διεθνές «έλλειμμα αξιοπιστίας» της χώρας. Αυτή η αναξιοπιστία επιδεινώθηκε με την αποκάλυψη ότι η προηγούμενη κυβέρνηση είχε αποκρύψει τα πραγματικά μεγέθη του ελλείμματος, δίνοντας ψευδή στοιχεία. Η στάση της χαρακτηρίζεται «εγκληματική»:

Γιατί όμως φτάσαμε ως εδώ; *Εγκληματική* ήταν, και δεν υπερβάλλω, η διαχείριση του εθνικού πλούτου, του δημόσιου τομέα, των πολλών ευκαιριών και δυνατοτήτων της Ελλάδας από την προηγούμενη κυβέρνηση (Παπανδρέου, 2009/ 4). Αυτό που συνέβη τα προηγούμενα χρόνια,

αυτό που αντικρίσαμε μετά από τις εκλογές, δεν έχει προηγούμενο στα χρονικά της χώρας μας, ίσως οποιασδήποτε χώρας. Ήταν έγκλημα. (Παπανδρέου, 2010/ 10).

Από το 2004 και μέσα σε μία πενταετία, διορίστηκαν 60 χιλιάδες επιπλέον νέοι υπάλληλοι στο Δημόσιο [...] Σαν να μην έφτανε αυτό, ξεπέρασαν τις 100 χιλιάδες οι νέοι συμβασιούχοι έργου, και σαν να μην έφτανε ούτε αυτό, 50 χιλιάδες παιδιά προστέθηκαν με ψευδεπίγραφα, δήθεν «Stage», υποτίθεται για την εκπαίδευσή τους. Ένα δεύτερο Δημόσιο φτιάχτηκε μέσα σε πέντε χρόνια (Παπανδρέου, 2010/ 10). *Αυτό που με βεβαιότητα χρεοκόπησε, όμως, είναι το φαύλο πελατειακό πολιτικό σύστημα, που διέλυσε το κράτος, τη Διοίκηση, απαξιώνοντας και το σύνολο του δημόσιου βίου. Φτάσαμε στο χείλος της καταστροφής [...]* (Παπανδρέου, 2010/ 13). *Αυτό που αντιμετωπίζει η Κυβέρνηση, από την πρώτη μέρα που ανέλαβε, πράγματι, δεν έχει προηγούμενο: μια χώρα στον κατήφορο, μια οικονομία στο χείλος της καταστροφής, ένα κράτος εν υπνώσει.* (Παπανδρέου, 2010/ 2). *Δεν βρήκαμε κράτος* (Παπανδρέου, 2010/ 3).

[...] *εγκατέλειψαν ατάκτως το καράβι μόνο όταν πίστεψαν ότι η κατάσταση ήταν πλέον μη αναστρέψιμη και ότι η βόμβα θα έσκαγε στα χέρια του ΠΑΣΟΚ. Και σήμερα ζητάνε και τα ρέστα* (Παπανδρέου, 2010/ 19).

Δηλαδή, η τελευταία διακυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας παρουσιάζεται ως «έγκλημα» και ολοκληρωτική καταστροφή. Υπερβολικές εκφράσεις όπως: «δεν βρήκαμε κράτος», «ένα δεύτερο δημόσιο φτιάχτηκε μέσα σε πέντε χρόνια» περιγράφουν ένα διοικητικό μηχανισμό όπου τίποτα δεν λειτουργεί · ενώ φράσεις όπως «*μια χώρα στον κατήφορο*», «*μια οικονομία στο χείλος της καταστροφής*», «*ένα κράτος εν υπνώσει*» προσδίδουν έντονη τραγικότητα. Η κατάσταση που περιγράφεται δεν είναι απλώς δραματική, είναι μία πλήρης ισοπέδωση κάθε έννοιας ηθικής και νόμου · η ανομία, η φοροδιαφυγή και η αυθαιρεσία κυριαρχούσαν σε κάθε πτυχή του δημόσιου βίου.

Η παραπάνω αφήγηση αποσιωπά τις ευθύνες των πολιτικοοικονομικών ελίτ για τη δημιουργία του «πελατειακού κράτους», ενώ παράλληλα αξιώνει δήθεν την υποδειγματική καταδίκη του «ενόχου» ή του «εγκληματία». Με αυτό τον τρόπο, επιχειρείται ο περιορισμός ενός συστημικού και χρόνιου ελλείμματος δημοκρατίας σε μια στενά «προσωπικά» και χρονικά οριοθετημένη πολιτική συνθήκη, καθώς οι ευθύνες εξαντλούνται στην ανάδειξη της θητείας της τελευταίας κυβέρνησης ως «αιτίας της καταστροφής» («εγκατέλειψαν ατάκτως το καράβι μόνο όταν πίστεψαν ότι η κατάσταση ήταν πλέον μη αναστρέψιμη και ότι η βόμβα θα έσκαγε στα χέρια του ΠΑΣΟΚ. Και σήμερα ζητάνε και τα ρέστα»).

Πέρα από την αναζήτηση των «ευθυνών», η κρίση του καπιταλιστικού συστήματος από ευρύτερο ζήτημα που διαπερνάει το θεμέλιο των κοινωνικών και ταξικών ανταγωνισμών, μετατρέπεται σε επουσιώδες θέμα πολιτικής «διαχείρισης» και κρατικής εφαρμογής νεοφιλελεύθερων πολιτικών. Παρά τις ιδιαίτερα επικριτικές και λυσσαλέες κατηγορίες που εκτοξεύονται εναντίον της προηγούμενης κυβέρνησης, αυτές αναλώνονται σε ρητορικές διατυπώσεις και κομματικές συγκρούσεις στο κοινοβουλευτικό πλαίσιο. Από τη στιγμή που η προηγούμενη κυβέρνηση στηλιτεύεται ως ο μοναδικός υπαίτιος για την κρίση, η παρούσα κυβέρνηση θεωρεί ότι δεν φέρει καμιά ευθύνη για την κατάσταση. Η οικονομική κρίση παρουσιάζεται ως ένα «κληρονομημένο πρόβλημα»:

θυμίζω το άμεσο πρόβλημα που αντιμετωπίζει η χώρα μας: τη διαχείριση του υπέρογκου χρέους που κληρονομήσαμε όλοι από την κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας. Ένα χρέος, χωρίς ιστορικό προηγούμενο. [...] Μιλάμε για καταστροφική διακυβέρνηση, κυρίες και κύριοι συνάδελφοι. Αυτά πληρώνει σήμερα κάθε Έλληνας και κάθε Ελληνίδα (Παπανδρέου, 2011/ 13).

τα προβλήματα αυτά που κληρονόμησε η κυβέρνησή μας είναι υπαρκτά και γνωστά: το σπάταλο και πελατειακό κράτος, τα δυσθεώρητα ελλείμματα και χρέη, οι κακές υπηρεσίες προς τους πολίτες, η αδιαφάνεια και η διαφθορά, η μη ανταγωνιστική οικονομία, το καχεκτικό κράτος πρόνοιας (Παπανδρέου, 2010/ 18). [...] Όλοι μας κληρονομήσαμε – η σημερινή Κυβέρνηση και ο Ελληνικός λαός – ένα σκάφος έτοιμο να βυθιστεί. (Παπανδρέου, 2010/ 6). Αυτή είναι η κληρονομιά που άφησε πίσω της η προηγούμενη κυβέρνηση (Παπανδρέου, 2010/ 3).

[...] πληρώνουμε ένα τίμημα για προβλήματα τα οποία κληρονομήσαμε και τα οποία συνδέονται με το υψηλό χρέος και το έλλειμμα, τα οποία είναι και αυτά που καλούμαστε να λύσουμε. Πράγματι, αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο περικόπηκαν συντάξεις, μισθοί και ασφαλιστικά δικαιώματα, (Παπανδρέου, 2011/ 6). Φτάσαμε στο σημείο να είμαστε υποχρεωμένοι να περικόψουμε ακόμη και τη σύνταξη του χαμηλοσυνταξιούχου για να συνεχίσει να υπάρχει σύνταξη. Ναι, εκεί μας έφτασε η κακοδιαχείριση της προηγούμενης κυβέρνησης (Παπανδρέου, 2010/ 17).

το Μνημόνιο θα το είχαμε αποφύγει αν δεν είχε προηγηθεί η καταστροφική διακυβέρνηση της Ν.Δ. ή αν αυτή είχε επιδείξει αίσθημα ευθύνης απέναντι στη χώρα και είχε προκηρύξει νωρίτερα εκλογές, όπως κατ' επανάληψη είχαμε ζητήσει (Παπανδρέου, 2010/ 19). Δεν το έκαναν. Και παραλίγο να πάρουν στο λαιμό τους τη χώρα. Αυτή είναι η μόνη αλήθεια (Παπανδρέου, 2010/ 18).

Σύμφωνα με τη ρητορική περί «κληρονομημένου προβλήματος», η εφαρμογή των πολιτικών λιτότητας δεν παρουσιάζεται ως απόφαση της παρούσας κυβέρνησης, αλλά ως

αναγκαία συνέπεια των αποφάσεων της προηγούμενης κυβέρνησης. («Φτάσαμε στο σημείο να είμαστε υποχρεωμένοι να περικόψουμε ακόμη και τη σύνταξη του χαμηλοσυνταξιούχου για να συνεχίσει να υπάρχει σύνταξη. Ναι, εκεί μας έφτασε η κακοδιαχείριση της προηγούμενης κυβέρνησης», «πληρώνουμε ένα τίμημα για προβλήματα τα οποία κληρονομήσαμε», «το Μνημόνιο θα το είχαμε αποφύγει αν δεν είχε προηγηθεί η καταστροφική διακυβέρνηση της Ν.Δ.»). Με αυτό τον τρόπο, η κυβέρνηση προσπαθεί να εξαλείψει τις κοινωνικές αντιδράσεις και ν' αποφύγει να λογοδοτήσει για τις πολιτικές της αποφάσεις.

Διαχειρίζομαι όμως μια κρίση, που άλλοι δημιούργησαν [...] Δεν μας αναλογεί κ. Σαμαρά αυτή η ευθύνη, αλλά εμείς τη σηκώνουμε (Παπανδρέου, 2011/ 14). Ναι, *πήρα στις πλάτες μου αμαρτίες άλλων* για να μην αφήσω τη χώρα να χρεοκοπήσει. Όλους αυτούς τους μήνες, βρέθηκα αντιμέτωπος με προκλήσεις που κανένας προκάτοχός μου δεν έχει ζήσει. Και δεν εύχομαι σε κανέναν να βρεθεί αντιμέτωπος με διλήμματα αλλά και αποφάσεις τέτοιου ιστορικού μεγέθους. (Παπανδρέου, 2011/ 21). Αυτή η Κυβέρνηση κλήθηκε να διαχειριστεί την πιο δύσκολη, πολύπλοκη, πρωτόγνωρη και απαιτητική κατάσταση των τελευταίων δεκαετιών και εντός, και εκτός Ελλάδας. Μιλάμε για ένα έργο και ένα καθήκον υπεράνθρωπο (Παπανδρέου, 2011/ 11).

Σήμερα, *αναγκαζόμαστε να παλεύουμε για τη διάσωση της οικονομίας* (Παπανδρέου, 2010/ 2). Παλεύω, κυρίες και κύριοι συνάδελφοι, εδώ και δύο χρόνια, για να αποφύγει η χώρα την κατάρρευση. Ο φόβος, που έκανε την προηγούμενη κυβέρνηση, βεβαίως, να το βάλει στα πόδια. Εγώ, εμείς μείναμε εδώ, *σηκώσαμε τα μανίκια* και, από την πρώτη στιγμή, *τραβάμε πραγματικό κουπί*, μαζί με τον Ελληνικό λαό, που σηκώνει πραγματικό σταυρό, φορτωμένο με τις αμαρτίες δεκαετιών και, βέβαια, με τις καταστροφικές πολιτικές της προηγούμενης κυβέρνησης (Παπανδρέου, 2011/ 14). Αυτό πληρώνουν οι πολίτες σήμερα. Και *αυτόν τον σταυρό σηκώνουμε* και εμείς ως κυβέρνηση (Παπανδρέου, 2010/ 21).

Εμείς, *παρότι δεν ευθυνόμαστε για την σημερινή τραγωδία που περνά ο τόπος, είμαστε αποφασισμένοι, έτοιμοι να αναλάβουμε τις δικές μας ευθύνες. Δεν λιποτακτούμε.* (Παπανδρέου, 2010/ 2). Εγώ είμαι *εδώ και παλεύω για να λύσω προβλήματα που άλλοι δημιούργησαν*. Όταν η χώρα ζει τέτοια δοκιμασία, δε φεύγεις. Κοιτάς να παλέψεις για να κρατήσεις την χώρα όρθια (Παπανδρέου, 2011/ 21).

[...] *εγώ και εμείς, αναλάβαμε ευθύνες που δεν μας αναλογούσαν, και θα ήταν πολύ εύκολο να φυγομαχήσουμε, όπως έκαναν άλλοι* (Παπανδρέου, 2011/ 12). Όμως, *ούτε διαμαρτύρομαι, ούτε εγκαταλείπω.* (Παπανδρέου, 2011/ 21).

Η κυβέρνηση σκιαγραφείται ως ένα θύμα των περιστάσεων, καθώς ανέλαβε να διαχειριστεί προβλήματα που δεν της «άξιζαν», καλείται να αντιμετωπίσει μια κατάσταση που δεν της

«αναλογεί». Η παρουσίαση μιας «θυματοποιημένης» αλλά και «ηρωοποιημένης» κυβέρνησης λειτουργεί στο πλαίσιο της ρητορικής περί «σκληρών αλλά αναγκαίων μέτρων», νομιμοποιώντας τις πολιτικές λιτότητας. Η θυματοποίηση εκφράζεται με τις φράσεις: *«Δεν μας αναλογεί αυτή η ευθύνη, αλλά εμείς τη σηκώνουμε»*, *«αναγκαζόμαστε να παλεύουμε για τη διάσωση της οικονομίας»* και *«Μιλάμε για ένα έργο και ένα καθήκον υπεράνθρωπο»*. Η χρήση εκφράσεων από τον καθημερινό λόγο όπως: *«σηκώσαμε τα μανίκια»*, *«τραβάμε πραγματικό κουπί»*, *«σηκώνουμε σταυρό»*, *«να το βάλει στα πόδια»*, *«πήρα στις πλάτες μου αμαρτίες άλλων»*, επιχειρεί να προσδώσει μια αίσθηση εγγύτητας και οικειότητας του ομιλητή σε σχέση με το ακροατήριό του. Η προσπάθειά της κυβέρνησης παρουσιάζεται ως ηρωική και «υπεράνθρωπη» γιατί αντιμετωπίζει τα προβλήματα που δημιουργήσαν οι άλλοι, παρόλο που θα μπορούσε να εγκαταλείψει την προσπάθεια, να «φυγομαχήσει».

Τι σημαίνει όμως *«δεν λιποτακτούμε»*, *«θα ήταν πολύ εύκολο να φυγομαχήσουμε»*, *«ούτε διαμαρτύρομαι, ούτε εγκαταλείπω»*; Από τη στιγμή που θεωρείται ότι οι παραπάνω καταστάσεις θα μπορούσαν να είναι πραγματοποιήσιμες, θα είχε ενδιαφέρον να τις αντιμετωπίσουμε όντως ως τέτοιες. Δηλαδή, εάν η θέση αυτή αποτελεί στ' αλήθεια ένα τόσο απεχθές «φορτίο» για την κυβέρνηση, τότε γιατί δεν αποφασίζει να την παραδώσει σε κάποιον άλλο; Ποιος την εμποδίζει απ' το να λιποτακτήσει, να φυγομαχήσει ή να εγκαταλείψει; Οι παραπάνω ισχυρισμοί είναι παράλογοι, εφόσον οι εναλλακτικές δυνατότητες που υπονοούνται είναι λογικά και πρακτικά αδύνατες εντός του πλαισίου του κυρίαρχου λόγου.

Η ρητορική περί «κληρονομημένου προβλήματος» οδηγεί στο εξής παράδοξο: Εμφανίζεται μια κυβέρνηση που αντί για ρόλο διακυβέρνησης, αναλαμβάνει ταυτόχρονα ένα ρόλο αντιπολίτευσης απέναντι στην προηγούμενη κυβέρνηση. Οι ευθύνες των προηγούμενων κυβερνήσεων για τη σημερινή συνθήκη, εμφανίζονται να δικαιολογούν την απουσία λογοδοσίας και την αυτονόητη «αναγκαιότητα» των πολιτικών λιτότητας που εφαρμόζει η τωρινή κυβέρνηση.

3.4. Οι «σωτήριες» πολιτικές λιτότητας και οι αντιφάσεις της κυρίαρχης αφήγησης

Έχοντας εξετάσει τη συμβολική λειτουργία των πολιτικών λιτότητας, τη σχέση τους με μια νεοφιλελεύθερη 'επιχειρηματική διακυβέρνηση' και το πώς προβάλλονται ως «σκληρές αλλά

αναγκαίες», θα κάνουμε μια γενική επισκόπηση της κυρίαρχης αφήγησης, εντοπίζοντας ανακρίβειες, ρήγματα και αντιφάσεις στο περιεχόμενο.

Λίγο μετά τις εκλογές του Οκτωβρίου του 2009, η κρίση παρουσιάζεται ως μια εύκολα αντιμετωπίσιμη κατάσταση:

[...] μια τεράστια αίσθηση ανομίας και αυθαιρεσίας του καθενός. Κι εδώ, όλοι μας πρέπει να συμβάλουμε. Να χτυπήσουμε φαινόμενα όπως είναι η φοροδιαφυγή και η εισφοροδιαφυγή. *Λίγο αυτά να τα χτυπήσουμε, έχουμε λύσει το οικονομικό πρόβλημα της χώρας μας* (Παπανδρέου, 2009/ 3).

Η επίλυση του προβλήματος θεωρείται πως είναι ιδιαίτερα απλή · το μόνο που χρειάζεται είναι μερικές διορθώσεις και μέτρα κατά της φοροδιαφυγής. Σύντομα όμως, γίνεται σαφές πως το πρόβλημα είναι πολύ πιο σοβαρό. Η εξαγγελία νέων μέτρων παρουσιάζεται ως μία δικαιολογημένη πρακτική για την εξασφάλιση των επιδιωκόμενων στόχων.

Το ίδιο το Πρόγραμμα προβλέπει ότι εάν δούμε στην πορεία ότι δεν πετυχαίνουμε το στόχο, εμείς είμαστε αποφασισμένοι να πάρουμε και τα απαραίτητα επιπλέον μέτρα, για να φτάσουμε σ' αυτό τον στόχο. Πολύ απλά. (Παπανδρέου, 2010/ 1).

Σταδιακά αυξάνεται η δραματικότητα με την οποία περιγράφεται η κατάσταση. Όπως είχαμε δει στο δεύτερο κεφάλαιο, μεγαλύτερη έμφαση δίνεται στις καταγγελίες περί πελατειακού κράτους ενώ παράλληλα τονίζεται η πολιτισμική-ηθική ελλειμματικότητα. Η κυβέρνηση εμφανίζεται να δίνει μία μάχη ενάντια στη διαφθορά και τη σπατάλη, αγωνίζεται για την ανάκτηση της «εθνικής αξιοπιστίας», δηλαδή για την αποκατάσταση της ψυχοκοινωνικής «υγιεινής». Η απόφαση για δημιουργία του μηχανισμού στήριξης στα τέλη Μαρτίου του 2010, προβάλλεται ως επίτευξη της οριστικής λύσης και ολοκλήρωσης της «θεραπείας»:

Σήμερα, έχουμε ανακτήσει την αξιοπιστία μας έναντι όλων. Το βλέπετε, το ακούτε. Δεν είναι πια η Ελλάδα δακτυλοδεικτούμενη. Δεν είμαστε πια το μαύρο πρόβατο (Παπανδρέου, 2010/ 4). Ο δρόμος θα είναι μακρύς, αλλά καταφέραμε να πείσουμε όχι μόνο Ευρωπαίους αλλά και διεθνείς εταίρους ότι εφεξής έχουν απέναντι τους μια Ελλάδα που είναι αξιόπιστη. Μια αξιόπιστη Ελλάδα, μια Ελλάδα που έχει σχέδιο, στρατηγική και τα υλοποιεί (Παπανδρέου, 2010/ 5).

ο στόχος μας είναι ακριβώς να μην χρησιμοποιήσουμε αυτό το μηχανισμό. Αλλά η ύπαρξή του και μόνο, είναι η απαραίτητη απειλή, αν θέλετε, η αξιόπιστη απειλή, για να μπορέσει η Ελλάδα να βρει την ηρεμία της [...] δεν νομίζω ότι θα χρειασθεί να προσφύγουμε σε αυτόν το μηχανισμό

και το γεγονός ότι *υπάρχει ένα οπλισμένο περίστροφο στο τραπέζι*, αποτελεί μία θετική ένδειξη, για να μπορέσουμε να προχωρήσουμε με ηρεμία και σταθερότητα στην εφαρμογή του Προγράμματος Σταθερότητας και Ανάπτυξης (Παπανδρέου, 2010/ 5).

Πιστεύω ότι *έχουμε πάρει όλα τα απαραίτητα μέτρα, έγινε ό,τι χρειαζόταν*. Έχουμε την έγκριση όχι μόνο της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, όλων των 27 μελών για το Πρόγραμμα μας, αλλά και τη θετική στήριξη του ΔΝΤ. Έτσι, *δεν χρειάζονται άλλα μέτρα* (Παπανδρέου, 2010/ 5).

Αμέσως μετά την απόφαση για τη δημιουργία του Μηχανισμού Στήριξης στις 26 Μαρτίου 2010, η «Ελλάδα» επιτέλους ανακτά την αξιοπιστία της απέναντι στην Τρόικα, παύει να είναι «*μαύρο πρόβατο*». Συχνά αναφέρεται ότι «στόχος είναι να μην χρησιμοποιηθεί ο μηχανισμός», αλλά ότι χρησιμοποιείται ως μια μορφή απειλής εναντίον των αγορών, με την παρομοίωση του «*οπλισμένου περίστροφου πάνω στο τραπέζι*». Η «Ελλάδα» που παρουσιαζόταν ως αναξιόπιστη και ελλειμματική, ξαφνικά «*ανακτά την αξιοπιστία της*», βρίσκει «*την ηρεμία της*», εμφανίζεται να εκβιάζει και να απειλεί τις «*αγορές*» («*η ύπαρξή του και μόνο, είναι η απαραίτητη απειλή, αν θέλετε, η αξιόπιστη απειλή, για να μπορέσει η Ελλάδα να βρει την ηρεμία της [...] δεν νομίζω ότι θα χρειασθεί να προσφύγουμε σε αυτόν το μηχανισμό και το γεγονός ότι υπάρχει ένα οπλισμένο περίστροφο στο τραπέζι*»)¹⁸. Από τη στιγμή που το ψυχοκοινωνικό «έλλειμμα αξιοπιστίας» έχει αποκατασταθεί, η λήψη των μέχρι στιγμής μέτρων κρίνεται ως επαρκής. Με πανηγυρικούς τόνους αναγγέλλεται ο τερματισμός των πολιτικών λιτότητας: «*δεν χρειάζονται άλλα μέτρα*».

Ωστόσο, πολύ σύντομα αυτοί οι ισχυρισμοί διαψεύδονται:

Μετά από έναν πραγματικό μαραθώνιο, *διεκδικήσαμε και καταφέραμε να οδηγηθούμε σε μια ισχυρή απόφαση της Ε.Ε. για την στήριξη της χώρας μας, με ένα πρωτόγνωρο, για την ιστορία και τα δεδομένα της Ε.Ε., μηχανισμό*. Και εμείς και οι εταίροι μας στην Ε.Ε., *ελπίσαμε ότι αυτή η απόφαση θα αρκούσε για να ηρεμήσει και να συνετίσει τις αγορές*, ώστε να μπορέσουμε να συνεχίσουμε τη χρηματοδότηση της χώρας μας με χαμηλότερα επιτόκια. [...] Να σταθεί η Ελλάδα στα πόδια της, δυνατή, για να αισθανθούν όλοι οι Έλληνες περήφανοι. *Οι αγορές δεν ανταποκρίθηκαν*. Είτε γιατί δεν πίστεψαν στη βούληση της Ε.Ε., είτε γιατί κάποιιοι αποφάσισαν να συνεχίσουν την κερδοσκοπία. Και σήμερα, η κατάσταση στις αγορές απειλεί να αποδομήσει,

¹⁸ Μια κριτική στην ‘προσωποποίηση’ του έθνους-κράτους («Ελλάδα») και των «αγορών» στην κυρίαρχη αφήγηση (δηλαδή, η αντιμετώπισή τους ως πραγματικών ανθρώπων, προσώπων ή έμψυχων οντοτήτων που διαθέτουν «δική τους» βούληση, ανάγκες, επιθυμίες, αισθήματα/σκέψεις και προθέσεις κλπ.), είναι πέρα από τους σκοπούς αυτής της εργασίας. Βλ. Jones (2013) για μια κριτική της ‘προσωποποίησης’ και της ‘πραγμοποίησης’ της «αγοράς».

όχι μόνο τις θυσίες του Ελληνικού λαού, αλλά και την ομαλή πορεία της οικονομίας. [...] Δεν θα το επιτρέψουμε. [...] *Είναι ανάγκη, ανάγκη εθνική και επιτακτική, να ζητήσουμε επισήμως από τους εταίρους μας την ενεργοποίηση του μηχανισμού στήριξης, που από κοινού δημιουργήσαμε στην Ε.Ε.* (Παπανδρέου, 2010/ 6).

Καταφέραμε να πείσουμε τους εταίρους μας, πως το πρόβλημα της Ελλάδας δεν είναι μόνο δικό μας, αφορά και στο πώς λειτουργούν οι αγορές, αφορά στην προστασία του ίδιου του ευρώ. Έτσι, *αποφάσισε η Ευρωπαϊκή Ένωση να στήσει ένα τελείως καινούργιο μηχανισμό για να στηρίζει την Ελλάδα* (Παπανδρέου, 2010/ 8).

Η απειλή εναντίον των «αγορών», το περιβόητο «οπλισμένο περίστροφο» τελικά αποδεικνύεται άσφαιρο, καταλήγει να είναι μια αποτυχημένη μπλόφα. Η «Ελλάδα» που προηγουμένως εμφανιζόταν ισχυρή ακόμη δεν «στέκεται στα πόδια της», είναι ανήμπορη, αδύναμη. Σύμφωνα με τις πρώτες εξηγήσεις που είχαν δοθεί, ο Μηχανισμός στήριξης είχε δημιουργηθεί με σκοπό να μην χρησιμοποιηθεί. Ωστόσο, εδώ αναφέρεται ξεκάθαρα πως ο μηχανισμός όχι μόνο είχε στηθεί εξ αρχής για τη στήριξη της «Ελλάδας», αλλά ότι αυτό συνέβη κατόπιν πιέσεων της κυβέρνησης. Οι διαβεβαιώσεις περί τερματισμού των πολιτικών λιτότητας και οι ισχυρισμοί πως δεν χρειάζονται άλλα μέτρα, γρήγορα λησμονούνται:

Η ανάγκη καταφυγής στο μηχανισμό σημαίνει αναπόδραστα πρόσθετες και πιο άμεσες προσπάθειες και θυσίες, που ζητούν και πιστωτές και εταίροι μας (Παπανδρέου, 2010/ 8). Προσπαθήσαμε με αποφασιστικές κινήσεις όπως ο τερματισμός των ρουσφετολογικών προσλήψεων στο Δημόσιο και ο περιορισμός της κρατικής σπατάλης, να στείλουμε προς κάθε κατεύθυνση σαφέστατο μήνυμα «νοικοκυρέματος» της ελληνικής οικονομίας. [...] *Αλλά, ό,τι κι αν κάναμε, όποιο μέτρο κι αν πήραμε, εξαφανιζόταν μέσα στη μαύρη τρύπα αναξιοπιστίας που είχαμε κληρονομήσει* (Παπανδρέου, 2010/ 17). *χρειάζεται τώρα να επιμείνουμε στις αλλαγές διότι οι μεγάλες διαρθρωτικές και θεσμικές αλλαγές που πραγματοποιούμε, είναι που εγγυώνται την οριστική έξοδο της χώρας από την κρίση, την παρακμή και την υπανάπτυξη* (Παπανδρέου, 2010/ 17).

Προχωράμε σε αλλαγές που θα οικοδομήσουν αποτελεσματικά ένα κράτος δικαίου υπέρ του πολίτη. *Αλλαγές που ξεριζώνουν το πελατειακό κράτος, απαντώντας έτσι επί της ουσίας, στις αιτίες του προβλήματος που παραλίγο να μας οδηγήσει στην κατάρρευση.* Αλλαγές που εγγυώνται ότι η έξοδος της χώρας από την κρίση, όταν επιτευχθεί, θα είναι μόνιμη και όχι προσωρινή. [...] *Είναι εθνικό μας χρέος να αποκαταστήσουμε την κυριαρχία μας στην πορεία της οικονομίας μας και γενικότερα του τόπου. Κυριαρχία που τρώθηκε από τις εγκληματικές για τον τόπο πολιτικές της προηγούμενης κυβέρνησης. Είναι εθνικό μας χρέος να σταματήσουμε την εξάρτηση της χώρας από ξένες επιτηρήσεις* (Παπανδρέου, 2010/ 15). [...]

θέλουμε να κάνουμε τις αλλαγές ακόμα πιο γρήγορα Όσο πιο γρήγορα μπορούμε να τις κάνουμε [...] τόσο καλύτερα και για την ίδια την οικονομία, αλλά και τόσο πιο γρήγορα θα φύγουμε από αυτή την εποπτεία, από αυτή την ιδιότυπη κηδεμονία και επιτήρηση της χώρας μας (Παπανδρέου, 2010/ 14).

Δεδομένου ότι το ζήτημα του «ελλείμματος αξιοπιστίας» θεωρείται πια τυπικά (αν και όχι οριστικά) ξεπερασμένο, αναζητείται μια νέα «παθογένεια». Η μάχη ανάκτησης της «αξιοπιστίας» συμπληρώνεται από την αποκατάσταση της «εθνικής κυριαρχίας», την υπέρβαση της «κηδεμονίας» και της «επιτήρησης» της χώρας.¹⁹ Ας δούμε αποσπάσματα των κυβερνητικών δηλώσεων, ένα χρόνο περίπου μετά τις εκλογές. Οι δηλώσεις αυτές αφορούν το χρονικό διάστημα από 24 Οκτώβρη 2010 - 6 Νοέμβρη 2010, δηλαδή λίγο πριν την έναρξη και ολοκλήρωση μιας συνόδου του Ευρωπαϊκού συμβουλίου στις Βρυξέλλες, και αμέσως πριν τη διεξαγωγή των περιφερειακών εκλογών, στις 7 Νοέμβρη του 2010:

Επειτα από ένα χρόνο τιάνιας προσπάθειας, τα θετικά σημάδια πολλαπλασιάζονται. Το βλέπουμε σε διεθνές επίπεδο. Ολόκληρος ο κόσμος το αναγνωρίζει, βλέπει τα αποτελέσματα της προσπάθειας που κάνουμε. Κατακτούμε το σεβασμό, με αγώνα και με βήματα καθημερινά, με την αποφασιστικότητά μας. Οι θυσίες των Ελλήνων πιάνουν τόπο. Επιτυγχάνουμε την μεγαλύτερη μείωση ελλείμματος που έχει επιχειρήσει ποτέ μία χώρα σε ένα χρόνο (Παπανδρέου, 2010/ 17). Με τις προσπάθειες του ελληνικού λαού διανύσαμε μεγάλη απόσταση, κατακτήσαμε πολλά και πείσαμε ότι είμαστε πάλι αξιοπίστοι, είμαστε φερέγγυοι. Είμαστε σε έναν ασφαλή δρόμο και κάθε μέρα κερδίζουμε σε εμπιστοσύνη και αξιοπιστία [...] Κερδίζουμε μάχες, αλλά δεν κερδίσαμε ακόμη τον πόλεμο. Και οποιοδήποτε σήμα ότι εγκαταλείπουμε τη μάχη, θα μας βάλει και πάλι σε περιπέτειες (Παπανδρέου, 2010/ 19).

[...] δεδομένη είναι η αποφασιστικότητά μας να τηρήσουμε τις δεσμεύσεις που έχουμε αναλάβει, γιατί είναι ζήτημα επιβίωσης της Ελλάδας. Αλλά ως εκεί. *Ό,τι και αν γίνει δεν πρόκειται να υπάρξει καμία περαιτέρω επιβάρυνση μισθωτών και συνταξιούχων και καμία αύξηση φορολογικών συντελεστών, πέραν όσων έχουμε δεσμευτεί (Παπανδρέου, 2010/ 17).* Τα μέτρα που λάβαμε και θα λάβουμε είναι ήδη γνωστά. *Δεν υπάρχει κανένα κρυφό σχέδιο για άλλα μέτρα που θα επιβαρύνουν μισθωτούς και συνταξιούχους. Ας τελειώνουμε επιτέλους με αυτή την παραφιλολογία (Παπανδρέου, 2010/ 19).*

Το 2012, η ανάπτυξη στην Ελλάδα αποκτά ξανά θετικό πρόσημο. *Το 2011 θα είναι, σύμφωνα με το σχέδιό μας, η τελευταία χρονιά της ύφεσης. [...] Η έξοδος από το μνημόνιο, το 2013. Το*

¹⁹ Βλ. Κυπαρίσσης (2013, σ. 114-115) για μια κριτική των σχημάτων «υποτέλεια/εξάρτησης» και της «κηδεμονίας» όπως αυτά σχετίζονται με εμφυλοποιητικές και εθνοποιητικές πρακτικές οικοδόμησης του ελληνικού έθνους στους λόγους περί οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα.

2013 θα είναι η τελευταία χρονιά εφαρμογής του μνημονίου στη χώρα μας. Βγαίνουμε από τη στενωπό και δρομολογούμε την οριστική έξοδο από την κρίση και την οικονομική εξάρτηση (Παπανδρέου, 2010/ 17). Η οικονομία μας αλλάζει με γοργούς ρυθμούς και είμαι βέβαιος ότι το 2011 θα είναι μια δύσκολη αλλά αισιόδοξη χρονιά. Η τελευταία χρονιά της ύφεσης (Παπανδρέου, 2010/ 18).

Η Ελλάδα παρόλο που συνεχίζει την πορεία ανάκτηση της αξιοπιστίας, βρίσκεται πια σε ασφαλή δρόμο. Σε καμιά όμως περίπτωση δεν τίθεται υπό συζήτηση το ζήτημα τερματισμού των πολιτικών λιτότητας. Θεωρείται πως έχουν κερδηθεί μάχες, αλλά όχι και ο πόλεμος. Παρόλα αυτά, γίνονται νέες φιλόδοξες εξαγγελίες: Σε καμιά περίπτωση δεν πρόκειται να επιβαρυνθούν περαιτέρω μισθωτοί και συνταξιούχοι· πρόκειται για θεωρίες συνωμοσίας. Το 2011, «σύμφωνα με το σχέδιο», θα είναι η τελευταία χρονιά της ύφεσης, ενώ το 2013 θα πραγματοποιηθεί η έξοδος απ' το μνημόνιο.

Σε ερώτηση δημοσιογράφου για την αναδιάρθρωση του χρέους («Μήπως τελικά η επαναδιαπραγμάτευση χρέους, υπό όρους, θα μπορούσε να αποτελέσει διέξοδο;») ο πρωθυπουργός δίνει την εξής απάντηση:

Δεν συζητάμε τέτοιο ενδεχόμενο. Η Ελλάδα θα πετύχει τους στόχους της. Τα σενάρια αυτά προέρχονται από εκείνους που δεν θέλουν την επιτυχία μας. Είναι οι ίδιοι που επένδυσαν στην χρεοκοπία της χώρας (Παπανδρέου, 2010/ 18).

Η επαναδιαπραγμάτευση του χρέους παρουσιάζεται ως ένα μύθευμα που καλλιεργούν όσοι μηχανεύονται την καταστροφή της χώρας, ενώ η αναδιάρθρωση απορρίπτεται ως επιλογή και σε μεταγενέστερους λόγους:

Αυτό που εμείς έχουμε αποκλείσει –και το λέω επανειλημμένως– είναι η αναδιάρθρωση του χρέους (Παπανδρέου, 2011/ 2).

Αμέσως μετά από καθησυχαστικές δηλώσεις όπως «Δεν υπάρχει κανένα κρυφό σχέδιο για άλλα μέτρα που θα επιβαρύνουν μισθωτούς και συνταξιούχους. Ας τελειώνουμε επιτέλους με αυτή την παραφιλολογία», ακολούθησαν: η εξαγγελία (9 Νοεμβρίου) και η λήψη νέων μέτρων με την ψήφιση ενός πολυνομοσχεδίου (μέσα Δεκεμβρίου), καθώς και η ψήφιση του προϋπολογισμού του 2011, με τον οποίο προβλέπονταν περικοπές ύψους 14,5 δις ευρώ σε κοινωνικές παροχές και δημόσιες δαπάνες.

Η δημιουργία του EFSF στα τέλη Μαρτίου του 2011, παρουσιάζεται ως άλλη μια μεγάλη επιτυχία (μετά από τη δημιουργία και την προσφυγή στον Μηχανισμό Στήριξης):

Σήμερα, ολοκληρώσαμε με επιτυχία μια προσπάθεια μηνών. Οι αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου ενισχύουν καθοριστικά και δίνουν μια νέα δυναμική και προοπτική στη συλλογική προσπάθεια του Ελληνικού λαού (Παπανδρέου, 2011/ 4). Οι αποφάσεις δεν αφορούν σε νέα μέτρα και, ειδικά, δεν αφορούν σε νέα μέτρα στην Ελλάδα (Παπανδρέου, 2011/ 4).

Η απόφαση αυτή θεωρείται πως ολοκληρώνει την προσπάθεια των προηγούμενων μηνών. Παρόλο που αναφέρεται πως οι αποφάσεις δεν αφορούν νέα μέτρα, στον ίδιο λόγο περιλαμβάνονται τα εξής:

εμείς θέλουμε από εδώ και πέρα, και αυτό είναι που έχουμε υποσχεθεί, να έχουμε διαρθρωτικά μέτρα, να έχουμε μέτρα εξοικονόμησης, περιορίζοντας τη σπατάλη, να έχουμε εκσυγχρονισμό του κράτους, να χτυπήσουμε τη γραφειοκρατία και τη διαφθορά [...] αν δεν συνεχίσουμε να κάνουμε τις αλλαγές –όχι νέα μέτρα, αλλαγές όπως είπα, διαρθρωτικές, αξιοποίηση της δημόσιας περιουσίας, μείωση της σπατάλης, πάταξη της διαφθοράς, μείωση της γραφειοκρατίας, όλα αυτά είναι αναπτυξιακά– δεν θα ξεπεράσουμε τα προβλήματα (Παπανδρέου, 2011/ 4).

Η κυβέρνηση εξακολουθεί να προωθεί την εφαρμογή του ίδιου προγράμματος· η βύψιση των μέτρων ως «διαρθρωτικών αλλαγών» και η χρήση ευφημισμών δεν αλλάζει το αποτέλεσμα. Παρά την πρόσκαιρη επιτυχία του EFSF, φαίνεται τελικά πως ούτε αυτή τη φορά έχει βρεθεί η λύση. Εκείνο που παρουσιαζόταν ως η ολοκλήρωση μιας πολύμηνης προσπάθειας, διαψεύδεται παταγωδώς:

Εξακολουθούμε να βρισκόμαστε στο επίκεντρο μιας θεμελιώδους κρίσης. Δεν βρισκόμαστε στο στάδιο μετά την κρίση, αλλά μεσούσης της κρίσης που σιγοκαίει. [...] βρισκόμαστε στα μισά του δρόμου, ή αν προτιμάτε μέσα στο τούνελ, καθώς κινούμαστε προς κάτι πιο ελπιδοφόρο, προς μια πιο βιώσιμη οικονομία (Παπανδρέου, 2011/ 6). [...] για λόγους που είναι ανεξάρτητοι της βούλησης όλων των μερών, δεν διαφαίνεται προς το παρόν η δυνατότητα φυσιολογικής κάλυψης των δανειακών αναγκών της Ελλάδας το 2012 από τις αγορές (Παπανδρέου, 2011/ 8).

Θα αναλάβουμε οποιαδήποτε επιπρόσθετα μέτρα, που είναι απαραίτητα για να διασφαλίσουμε ότι θα πληρούμε τους πρωταρχικούς δημοσιονομικούς στόχους που θέσαμε το 2011 (Παπανδρέου, 2011/ 7).

αναδιάρθρωση του χρέους. Ξέρω ότι πολλοί αναλυτές το συζητούν και πολλοί ήδη το έχουν προεξοφλήσει. Όμως, η Ελληνική Κυβέρνηση, οι ευρωπαϊκοί θεσμοί και άλλες χώρες της Ευρωζώνης, όλοι συνεχίζουμε να πιστεύουμε ότι το κόστος θα ήταν πολύ μεγαλύτερο από τα εν δυνάμει οφέλη, για τους πολίτες μας, για την οικονομία μας, για το ελληνικό και ευρωπαϊκό

τραπεζικό σύστημα, για τα Ασφαλιστικά Ταμεία, για όλη την Ευρωζώνη (Παπανδρέου, 2011/ 7). Δεν μπαίνουμε σε δημόσια σεναριολογία. Η αναδιάρθρωση είναι εκτός συζήτησης, τόσο για την Ελλάδα όσο και για τους εταίρους μας (Παπανδρέου, 2011/ 8).

Για άλλη μια φορά η θεραπεία βρίσκεται στη μέση της διαδρομής · η υπέρβαση του προβλήματος ακόμη φαντάζει μακρινή. Ενώ προηγουμένως «σύμφωνα με το σχέδιο», το 2011 θα ήταν η τελευταία χρονιά της ύφεσης, τώρα ανακοινώνεται πως η χώρα δεν μπορεί να καλύψει τις δανειακές της ανάγκες για το 2012. Οι πανηγυρικές εξαγγελίες διαψεύδονται γι' άλλη μια φορά. Σύμφωνα με τη συνήθη τακτική, κρίνεται ως αναγκαία η λήψη επιπρόσθετων μέτρων. Το ενδεχόμενο της αναδιάρθρωσης του χρέους εξακολουθεί να προβάλλεται ως μια επιζήμια επιλογή, απορρίπτεται ως σεναριολογία.

Παρά την δήθεν «σωτηρία» της Συνόδου κορυφής του Μαρτίου, η εφαρμογή σκληρών μέτρων συνεχίζεται με την κατάθεση και την ψήφιση του Μεσοπρόθεσμου στα τέλη Ιουνίου.

Τι πετύχαμε; [...] Μετά από συστηματική προετοιμασία αυτούς τους τελευταίους μήνες, σκληρή και καθημερινή διαπραγμάτευση, η Ελλάδα εξασφάλισε απόφαση του Συμβουλίου για τη θωράκιση και τη χρηματοδότηση της οικονομίας μας, με νέο πρόγραμμα στήριξης για τα επόμενα χρόνια. Αυτό σημαίνει ότι δεν θα είμαστε υπό τον εκβιασμό και το φόβο των αγορών. Ότι εξασφαλίσαμε μία σημαντική περίοδο σταθερότητας από εξωτερικές πιέσεις, με αποτέλεσμα να μπορούμε να συνεχίσουμε και να ολοκληρώσουμε ριζικές αλλαγές στη χώρα μας, δηλαδή να μπορούμε επιτέλους να σταθούμε στα πόδια μας και να μην έχουμε ανάγκη, να μην εξαρτόμαστε από άλλους, από δάνειες δυνάμεις. (Παπανδρέου, 2011/ 12).

με την ψήφιση του Μεσοπρόθεσμου, εξασφαλίζουμε με το σπαθί μας την πέμπτη δόση, ύψους 12 δις ευρώ. Θέλω να μπορούμε να εγγυηθούμε τη σταθερότητα της χώρας στο άμεσο μέλλον, την ομαλή λειτουργία του κράτους και των υπηρεσιών, την ασφάλεια να καταβληθούν κανονικά μισθοί και συντάξεις. Δεύτερον, εξασφαλίζουμε τη σιγουριά για τα επόμενα χρόνια, με απόφαση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου για τη χρηματοδότηση της οικονομίας μας, με νέο πρόγραμμα στήριξης (Παπανδρέου, 2011/ 13).

Η συμφωνία για το Μεσοπρόθεσμο παρουσιάζεται ως η εξεύρεση της πολυπόθητης λύσης. Η κυβέρνηση με «σκληρή και καθημερινή διαπραγμάτευση» εξασφαλίζει «με το σπαθί» της χρηματοδότηση και σιγουριά για τα επόμενα χρόνια · η χώρα επιτέλους «στέκεται ξανά στα πόδια της». Σύντομα αναδεικνύεται ότι η συγκεκριμένη επιτυχία ήταν πρόσκαιρη όπως και όλες οι προηγούμενες. Ακόμη και με την εφαρμογή του Μεσοπρόθεσμου, η προσπάθεια θεωρείται ως ελλιπής. Έτσι, ένα σχεδόν μήνα μετά την τελευταία «σωτηρία», η απόφαση της 21^{ης} Ιουλίου προβάλλεται ως τελική λύση:

Οι ιστορικές αποφάσεις, για τις οποίες παλέψαμε και πετύχαμε, είναι η δικαίωση των προσπαθειών μας, των προσπαθειών ενός ολόκληρου λαού, [...] Απαλλάχτηκε ο λαός μας από το βραχνά της χρεοκοπίας. [...] Σήμερα, μπορούμε να νιώσουμε περήφανοι ότι δεν θα αφήσουμε στα παιδιά μας ένα πρόβλημα που είναι ανυπέβλητο. Γιατί *καταστήσαμε το πρόβλημα του χρέους μας διαχειρίσιμο* (Παπανδρέου, 2011/ 17).

Τι πετύχαμε σήμερα, πιο συγκεκριμένα:

Πρώτον, *διασφαλίζεται η μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα του ελληνικού δημοσίου χρέους και διαμορφώνονται οι προϋποθέσεις για την πλήρη απόδοση του προγράμματος σταθερότητας της ελληνικής οικονομίας. Δεύτερον, τίθεται σε εφαρμογή ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα υποστήριξης της ελληνικής οικονομίας, της πραγματικής οικονομίας, με στόχο την όσο γίνεται ταχύτερη επάνοδο σε θετικούς ρυθμούς ανάπτυξης και, όπως είπα, της βιώσιμης ανάπτυξης, που θα βασίζεται στις πραγματικές μας δυνατότητες, στα συγκριτικά μας πλεονεκτήματα. Όχι σε δάνειες δυνάμεις.* Αυτό ενισχύει ακόμα περισσότερο και τη βιωσιμότητα του δημοσίου χρέους, ως ποσοστό του ΑΕΠ. Τρίτον, *διασφαλίζονται μέχρι και το 2020 οι δανειακές ανάγκες της χώρας* (Παπανδρέου, 2011/ 17).

Η συμφωνία της 21ης Ιουλίου περιγράφεται ως δικαίωση των προσπαθειών. Για άλλη μια φορά η οριστική επίλυση του προβλήματος έχει επιτευχθεί. Η αναδιάρθρωση που προηγουμένως κατακρινόταν ως καταστροφή και σεναριολογία, γίνεται πλέον γεγονός. Ωστόσο, παρά την εμφανή διάψευση των προηγούμενων δηλώσεων, καμία δικαιολόγηση δεν εμφανίζεται γι' αυτή την πλήρη αντιστροφή. Σύμφωνα με τη νέα «σωτηρία», ο κίνδυνος της χρεοκοπίας έχει πια εξαλειφθεί, το χρέος γίνεται επιτέλους «διαχειρίσιμο», ενώ όπως πληροφορούμαστε *«διασφαλίζονται μέχρι και το 2020 οι δανειακές ανάγκες της χώρας»*.

Ενάμιση μήνα περίπου μετά, η «χώρα» εξακολουθεί να παραμένει αδύναμη κι αναξιόπιστη και ν' αγωνίζεται για τη «σωτηρία» της:

θα λάβουμε και όποιες άλλες αποφάσεις πρέπει, θα κάνουμε ό,τι χρειαστεί, για να σταθεί όρθια η χώρα, με απόλυτη αυταπάρνηση (Παπανδρέου, 2011/ 20). Πρώτη μας προτεραιότητα, η πλήρης εφαρμογή των αποφάσεων του Ιουλίου, όχι μόνο γιατί είναι δέσμευσή μας έναντι των εταίρων μας, αλλά έναντι και του εθνικού συμφέροντος. Η προσπάθεια θα φτάσει μέχρι το τέλος (Παπανδρέου, 2011/ 20).

Η προσπάθεια συνεχίζεται, χωρίς ποτέ να διαφαίνεται το τέλος ή έστω κάποια ορατά αποτελέσματα. Η απόφαση της 21ης Ιουλίου που προηγουμένως περιγραφόταν με όρους θριάμβου, σύντομα αναδεικνύεται ως ανεφάρμοστη και αποτυχημένη:

Αυτή η γενικευμένη ανασφάλεια που έχουμε ζήσει τον τελευταίο καιρό επιδεινώθηκε από το γεγονός ότι υπήρχε δυσπιστία στη μεγάλη και σημαντική απόφαση της 21ης Ιουλίου, που δεν μπόρεσε να εφαρμοστεί (Παπανδρέου, 2011/ 22). Η φούσκα έσκασε και η προσγείωση είναι πράγματι επώδυνη. Προσπάθειά μας είναι να αναχαιτίσουμε την ύφεση το 2012 και το 2013 να επιστρέψουμε σε θετικούς ρυθμούς ανάπτυξης (Παπανδρέου, 2011/ 21).

Ενώ σε προηγούμενες «σωτηρίες» είχαν εκφραστεί δηλώσεις όπως «*Το 2011 θα είναι, σύμφωνα με το σχέδιό μας, η τελευταία χρονιά της ύφεσης. [...] Η έξοδος από το μνημόνιο, το 2013* (Παπανδρέου, 2010/ 17)», και ότι «*διασφαλίζονται μέχρι και το 2020 οι δανειακές ανάγκες της χώρας* (Παπανδρέου, 2011/ 17)», αυτές έρχονται σε αντίφαση με τα παραπάνω αποσπάσματα. Η νέα απόφαση της 27^{ης} Οκτωβρίου, προβάλλεται σαν μια καινούρια αρχή. Όσα είχαν υποτίθεται επιτευχτεί παλιότερα, τίθενται ξανά ως νέοι στόχοι υπό εκπλήρωση. Οι αποφάσεις του Ιουλίου ξανα-αποφασίζονται εκ νέου:

Νομίζω, μπορούμε στην κυριολεξία να πούμε ότι μία καινούργια μέρα ξημερώνει. Ας ελπίσουμε ότι αυτή η καινούργια μέρα είναι μια καινούργια μέρα και για την Ευρώπη, και για την Ελλάδα, καλύτερη από αυτές που έχουμε περάσει τον τελευταίο καιρό (Παπανδρέου, 2011/ 22).

Επιδιώξαμε να οικοδομήσουμε πάνω στα θετικά της απόφασης του Ιουλίου και να εξασφαλίσουμε μια συμφωνία, αν θέλετε, 21ης Ιουλίου plus –συν, δηλαδή μια καλύτερη συμφωνία [...] Από το 2012, να πούμε –και αυτός είναι ο στόχος– τέρμα πλέον τα πρωτογενή ελλείμματα, να μην παράγουμε πια ελλείμματα. Από το 2012 και για πάντα, περνάμε στα πρωτογενή πλεονάσματα. (Παπανδρέου, 2011/ 22). Μπήκαμε στη διαπραγμάτευση, με στόχο ένα νέο πρόγραμμα, τη διασφάλιση των χρηματοοικονομικών μας αναγκών μέχρι το 2014 (Παπανδρέου, 2011/ 22).

Η απαλλαγή της πατρίδας μας από ένα μεγάλο μέρος του ιστορικού βάρους του δημοσίου χρέους, μπορεί να μας βάλει σε μια νέα αφετηρία, αρκεί εμείς να μείνουμε σταθεροί στο στόχο μας (Παπανδρέου, 2011/ 22). η ελάφρυνση του χρέους και των επιτοκίων, πολύ λογικά, θα μας επιτρέψει να μη μιλήσουμε για νέα μέτρα (Παπανδρέου, 2011/ 22).

Κάπου εδώ όμως τα όρια του σχολιασμού εξαντλούνται. Προτάσεις διατυπώνονται και διαψεύδονται, στη συνέχεια ξαναδιατυπώνονται κ.ο.κ. Καταρρέει οποιαδήποτε λογική · απουσιάζει μια στερεή βάση την οποία μπορεί κανείς ν' αμφισβητήσει. Δεν τίθενται καν κάποιοι στοιχειώδεις στόχοι σύμφωνα με τους οποίους κρίνεται η επιτυχία ή η αποτυχία.

Η «Ελλάδα» της κρίσης διαρκώς ακροβατεί πάνω σε ένα τεντωμένο σκοινί. Κατά καιρούς εμφανίζονται αποφάσεις που ανακηρύσσονται ως «σωτηρία». Παναηγυρίζονται σύντομα ως η «λύση του προβλήματος» για να αποδειχτεί για άλλη μια φορά ότι δεν αποτελούν τίποτα περισσότερο από μια βεβιασμένη και εφήμερη επιτυχία. «Τελικά δεν ήταν αυτή η λύση».

Η κυβέρνηση σε καμία περίπτωση δεν νιώθει την ανάγκη να δικαιολογήσει τις πολιτικές της αποφάσεις ή έστω να υπερασπιστεί τη διάψευση των δήθεν σχεδίων και προσδοκιών της. Ένα «κάναμε λάθος» ή έστω «το πρόγραμμα απέτυχε για τους εξής λόγους: ...» θα έδειχνε τουλάχιστον πως υπάρχει κάποια στοιχειώδης λογική που χαρακτηρίζει τις συγκεκριμένες αποφάσεις, κάποια τεκμηρίωση και διάψευση. Αποφάσεις και δηλώσεις απορρίπτονται ως καταστροφικές επιλογές, διαψεύδονται ως σενάρια συνωμοσίας για να εφαρμοστούν στη συνέχεια ως σωτήριες. Ισχυρισμοί πως ήρθε το τέλος των πολιτικών λιτότητας, ότι δεν χρειάζεται νέο μνημόνιο υποστηρίζονται με ιδιαίτερη βεβαιότητα, για να διαψευστούν λίγο αργότερα. Απ' τη στιγμή που δεν υφίσταται κανένας έλεγχος ούτε και λογοδοσία, οποιαδήποτε θέση μπορεί να υποστηρίζεται και ν' αναιρείται, δίχως κανένα πρόβλημα. Οι υποσχέσεις της οικονομικής ανάκαμψης και ο κίνδυνος της καταστροφικής χρεοκοπίας μοιάζουν να μην έχουν πια και τόση σημασία. «Όλη η ιστορία ήταν από δεύτερο χέρι, σβησμένη και ξαναγραμμένη τόσες φορές, όσες κρινόταν απαραίτητο» (Orwell, 1978, σ. 47). «Το κάθε τι έσβηνε μεσ' στην ομίχλη. Το παρελθόν είχε σβηστεί, το σβήσιμο είχε ξεχαστεί, το ψέμα γινόταν αλήθεια» (Orwell, 1978, σ. 80).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Εθνικός λόγος και μονοφωνία

Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξετάσουμε με ποιο τρόπο ο κυρίαρχος (εθνικός) λόγος κατασκευάζει ένα φανταστικό αντικείμενο (τον μέσο «Έλληνα»), που διατρέχει ολόκληρη την κυρίαρχη αφήγηση και έχει μια εμφανή ιδεολογική λειτουργία. Μέσω αυτού του προτύπου εθνικής κανονικότητας –που θα προσεγγίσουμε μέσα από τα σχήματα της «εθνικής συναίνεσης» (4.1) και της «εθνικής συστράτευσης» (4.2)– αποκρύπτεται η ταξικότητα των πολιτικών λιτότητας (δηλαδή ότι πλήττουν τα κατώτερα και κατώτερα-μεσαία στρώματα του πληθυσμού κι όχι γενικά τους «Έλληνες») και επιχειρείται η παθολογικοποίηση των ταξικών και κοινωνικών αγώνων. Οποιαδήποτε στάση εναντιώνεται ή αποκλίνει από το πρότυπο του «Έλληνα» (και τη θέση του κυρίαρχου λόγου, δηλαδή την υποστήριξη των πολιτικών λιτότητας) αντιμετωπίζεται ως γελοία, μάταιη, αδικαιολόγητη ή λογικά αδύνατη.

Η μονοφωνία της «εθνικής συναίνεσης» και της «εθνικής συστράτευσης» συνδέεται με μια θέση «ειδήμονα» (4.3), δηλαδή, την αυτοαναγόρευση του κυρίαρχου λόγου σε αυθεντία που βρίσκεται υπεράνω κάθε κριτικής · η θέση του κυρίαρχου λόγου (δηλαδή, η αναγκαιότητα των πολιτικών λιτότητας) προβάλλεται ως η μόνη αντικειμενική και σωτήρια αλήθεια. Κάθε διαφωνία με τη θέση «ειδήμονα», η αμφισβήτηση του status quo και ο πολιτικός ανταγωνισμός, ποινικοποιούνται.

Αρχικά, θα εξετάσουμε πολύ συνοπτικά την διαδικασία παραγωγής του «εθνικού υποκειμένου» και την ιδεολογική του λειτουργία, αντλώντας από το έργο του Badiou (2012, σ. 72-77). Ακολουθώντας αυτή την ανάλυση, «το Κράτος έχει την ικανότητα να κατασκευάζει το μη υπαρκτό μέσω της επιβολής ενός σχήματος ταυτοτικής κανονικότητας «εθνικού» ή άλλου χαρακτήρα» (ibid: 71). Ένα από τα βασικά εργαλεία μέσω των οποίων η κυβέρνηση επιχειρεί να εξασφαλίσει την κοινωνική συναίνεση και να αποκρύψει την ταξικότητα των πολιτικών λιτότητας, είναι η διαρκής κατασκευή και αναπαραγωγή ενός «φανταστικού αντικειμένου που υποτίθεται πως ενσαρκώνει έναν ταυτοτικό «μέσο όρο» (ibid: 73). Τα γνωρίσματα αυτού του εθνικού ταυτοτικού αντικειμένου –στην δική μας περίπτωση ενός μέσου «Έλληνα»– μεταβάλλονται ανάλογα με τις εκάστοτε επιδιώξεις της κρατικής εξουσίας. Παρά το γεγονός ότι αυτός ο εθνικός μέσος όρος πρακτικά δεν υπάρχει – δηλαδή, δεν αποτελεί παρά μια αφαίρεση– η κυρίαρχη εθνική ιδεολογία του προσδίδει πραγματική υπόσταση:²⁰ Για παράδειγμα, ο «Έλληνας», ο μέσος Ε, το «εμείς» του κυρίαρχου

²⁰ Φυσικά, η διαδικασία παραγωγής και αναπαραγωγής του εθνικού υποκειμένου είναι πολύ πιο σύνθετη σε σχέση με τη σχηματική απεικόνιση που επιχειρούμε εδώ. Η αρχαιολογία, η ιστορία, η λαογραφία, η δημιουργία

λόγου υιοθετεί την αφήγηση περί πολιτισμικής-ηθικής ελλειμματικότητας που εξετάσαμε στο 2^ο κεφάλαιο, συστρατεύεται με την ηρωική κυβερνητική επιχείρηση «πάταξης της διαφθοράς και της αδικίας», πιστεύει στην δημιουργία της «Ελλάδας των αξιών», ο Ε καλεί την κυβέρνηση να «αξιοποιήσει τα χρήματά του ή τη δημόσια περιουσία» και να κάνει «επενδύσεις» υποτίθεται προς όφελός του, ο Ε επιθυμεί τη συνολική μείωση των μισθών, την κατάργηση των εργασιακών δικαιωμάτων και τις απολύσεις των «διεφθαρμένων», ο Ε θεωρεί πως τα μέτρα είναι «σκληρά αλλά αναγκαία» κοκ. Με αυτόν τον τρόπο, μπορούμε όλοι να αναφερόμαστε σε αυτή την μυθική οντότητα, σε αυτό το ψυχολογικό και ανθρωπολογικό προφίλ του «Έλληνα» σα να ήταν ένα υπαρκτό ή πραγματικό πρόσωπο, που μπορεί να γίνει αντικείμενο γνώσης, εξέτασης και αναστοχασμού.

Το σημαντικότερο όμως είναι πως εφόσον έχει εξασφαλιστεί μέσω της επιλογής συγκεκριμένων χαρακτηριστικών η ύπαρξη αυτού του μέσου όρου (άρα και η τρέχουσα ταυτότητα του «Έλληνα»), καθορίζεται μια διάκριση μεταξύ «κανονικού» και «παθολογικού/παρεκκλίνοντος», η οποία ασκεί μια ιδεολογική και πειθαρχική λειτουργία. Όσοι/ες δεν μοιάζουν αρκετά (ο βαθμός ομοιότητας που απαιτείται στην εκάστοτε περίπτωση είναι κάτι που μεταβάλλεται) ή αποκλίνουν από το φαντασιακό πρότυπο εθνικής κανονικότητας και τα επιθυμητά γνωρίσματά του, θεωρούνται μη-φυσιολογικοί και ύποπτοι, ενώ το ζητούμενο είναι η «επαναφορά» τους ώστε να προσιδιάζουν στα χαρακτηριστικά που προβάλλονται ως «σωστά» ή έστω ανεκτά. Στη συνέχεια, θα εξετάσουμε τους τρόπους με τους οποίους ο κυρίαρχος λόγος κατασκευάζει τον «Έλληνα» μέσω των σχημάτων της «εθνικής συναίνεσης» και «συστράτευσης», καθώς και τις συνέπειες που έχει η κατασκευή αυτού του ταυτοτικού «μέσου όρου».

«εθνικών» λογοτεχνιών -και γενικότερα ο επίσημος λόγος περί παρελθόντος- έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην κατασκευή του έθνους, ως τρόποι για να φανταζόμαστε το έθνος και ως μηχανισμοί παραγωγής των εθνικών υποκειμένων, των υπηκόων του έθνους (βλ. Appadurai, 1996, σ. 178-199). Το έθνος λειτουργεί ιδεολογικά, εθνικοποιώντας την κοινωνία μέσα από μια διαδικασία φυσικοποίησης που βρίσκεται διαρκώς εν εξελίξει (αλλά συγκαλύπτεται), μια διαδικασία διά της οποίας οι εθνικές αλήθειες καθίστανται αντικειμενικές, φύσει δεδομένες, πραγματικές και αδιαμφισβήτητες. Το εθνικό φαντασιακό παράγεται και αναπαράγεται σε καθημερινή βάση (βλ. Χαμηλάκης, 2012, σ. 39-44).

4.1. Εθνική Συναίνεση

Κατά τους πρώτους μήνες μετά τις εκλογές, οι πολιτικές λιτότητας προβάλλονται με εύθυμη διάθεση, ως «νοικοκύρεμα»:

Ζητάω να κάνουμε για τη χώρα μας ότι θα κάναμε για το σπίτι μας. Γιατί η χώρα είναι το σπίτι μας και η ζωή μας είναι εδώ. [...] Ξέρουμε ότι μπορούμε και θα βάλουμε τάξη στα του οίκου μας (Παπανδρέου, 2010/ 2). Οι άμεσες πολιτικές για το νοικοκύρεμα είναι η μείωση των λειτουργικών δαπανών του κράτους κατά 10%, κυρίως από τη μείωση των καταναλωτικών δαπανών κατά 25%. (Παπανδρέου, 2009/ 4). [...] νοικοκύρεμα του κράτους, με αποφασιστικά μέτρα καταπολέμησης της σπατάλης, της πελατειακής αντίληψης, της διαφθοράς (Παπανδρέου, 2009/ 2).

Ας εστιάσουμε σε δύο στοιχεία: στον ευφημισμό «νοικοκύρεμα» και στη μεταφορά του «εθνικού οίκου».

Ας αναλύσουμε λίγο την έννοια του νοικοκυρέματος.

νοικοκυρεύω: 1. περιποιούμαι (έναν χώρο), τον καθαρίζω και βάζω σε τάξη τα αντικείμενα που υπάρχουν σε αυτόν. ΣΥΝ. συγυρίζω, τακτοποιώ, συμμαζεύω 2. (μτφρ.) βάζω σε τάξη, οργανώνω και διαχειρίζομαι με επιμέλεια. ΣΥΝ. τακτοποιώ 3. κάνω κάποιον νοικοκύρη, του εξασφαλίζω οικονομική άνεση και τακτοποιημένη ζωή ΣΥΝ. αποκαθιστώ 4. Γίνομαι συνετός στην διαχείριση των πόρων μου, σταματώ τις σπατάλες στον οικονομικό τομέα ΣΥΝ. μαζεύομαι

νοικοκυροσύνη: το σύνολο των αρετών που χαρακτηρίζουν τη νοικοκυρά ή τον νοικοκύρη, δηλαδή η τάξη και η επιμέλεια κατά την εκτέλεση των οικιακών εργασιών, η σύνεση και η σοβαρότητα στη διαχείριση όλων των υποθέσεων της οικογένειας (Μπαμπινιώτης, 2005).

Στο παραπάνω απόσπασμα, οι «Έλληνες» καλούνται να περιποιηθούν τον «οίκο» τους, δηλαδή τη «χώρα», να συμμαζέψουν την ακαταστασία των οικονομικών της. Η σωστή εκτέλεση των «εθνικών οικιακών» τους καθηκόντων θα τους ανταμείψει με τις αρετές της σύνεσης και της σοβαρότητας και θα τους εξασφαλίσει οικονομική άνεση σε υλικό επίπεδο και ηθική αποκατάσταση. Σύμφωνα με τη μεταφορά του «νοικοκυρέματος», θεωρείται δεδομένο πως η αναγκαιότητα του αναγνωρίζεται από όλους τους «κατοίκους» του εθνικού «σπιτιού»:

ακόμη πιο σημαντικό είναι πιστεύω –και αυτό πρέπει να τονίσουμε– ότι *εμείς είμαστε που θέλουμε τις αλλαγές* (Παπανδρέου, 2010/ 7). Κάνουμε λοιπόν τη δουλειά μας. *Βάζουμε τάξη στο σπίτι μας* (Παπανδρέου, 2010/ 5). *Όλοι μας πρέπει να ανταποκριθούμε στην υποχρέωσή μας* (Παπανδρέου, 2010/ 1). Το σημαντικότερο είναι ότι *εμείς οι ίδιοι έχουμε χρέος* να κάνουμε τις μεγάλες ανατροπές που έχει ανάγκη ο τόπος: να αναμορφώσουμε την Ελλάδα (Παπανδρέου, 2010, 15).

Να πείσουμε ότι εμείς, οι Έλληνες, ξέρουμε και αναλαμβάνουμε τις ευθύνες μας. *Ξέρουμε να βάλουμε οι ίδιοι τάξη στα του οίκου μας*. Ότι δεν φυγομαχούμε. Δεν είμαστε φυγόπονοι. Δεν αθετούμε τις υποχρεώσεις μας και είμαστε περήφανοι που αναλαμβάνουμε τις ευθύνες μας, για να βγάλουμε τον τόπο από αυτή την απίστευτη περιπέτεια (Παπανδρέου, 2010/ 4). *Την οικονομική μας ανεξαρτησία και βιωσιμότητα θα την κατακτήσουμε εμείς και μόνον εμείς* (Παπανδρέου, 2011/ 11).

Η μεταφορά του «εθνικού οίκου» επιχειρεί να προσδώσει νομιμοποίηση στα μέτρα εφόσον υπονοείται πως «αυτοί» που κατοικούν υπό τη σκεπή του οίκου «Ελλάδα» –το «εμείς» (δηλαδή οι «Έλληνες») του κυρίαρχου λόγου– οφείλουν να υποστηρίξουν την εφαρμογή των μέτρων. («*ακόμη πιο σημαντικό είναι πιστεύω - και αυτό πρέπει να τονίσουμε - ότι εμείς είμαστε που θέλουμε τις αλλαγές*», «*Όλοι μας πρέπει να ανταποκριθούμε στην υποχρέωσή μας*»). Απ' τη στιγμή που θεωρείται πως «όλοι έχουμε ευθύνες» (δηλαδή «όλοι φταίμε» σύμφωνα με τη ρητορική της συλλογικής ενοχής), έχουμε «χρέος» ν' ανταποκριθούμε με υπερηφάνεια στις υποχρεώσεις «μας», βάζοντας τάξη στο σπίτι «μας». Όσοι διαφωνούν αντιμετωπίζονται ως «φυγόπονοι» και ανεύθυνοι. Εξαιτίας της κρισιμότητας της κατάστασης, ο κυρίαρχος λόγος παρουσιάζει ως επιτακτική ανάγκη την «εθνική συναίνεση»:

Πρωταρχική αναγκαιότητα είναι αυτή μιας νέας εθνικής συνεννόησης εντός της χώρας μας. Γιατί η εμπειρία των τελευταίων ετών, οι σκληρές αλήθειες για την κατάστασή μας, δεν επιτρέπουν εξωραϊσμούς, ούτε και μαγικές συνταγές. Απαιτούν *σοβαρότητα, υπευθυνότητα, επιμονή και αφοσίωση από όλους μας*. Και αυτό πρέπει να εκφραστεί από όλους, την κοινωνία, τους επιχειρηματίες, τους κοινωνικούς εταίρους, μέχρι βέβαια και τις πολιτικές ηγεσίες των κομμάτων (Παπανδρέου, 2011/ 7). Είναι μεγάλες αλλαγές αυτές, και είναι αλλαγές που χρειάζονται τη στήριξη και την αποφασιστικότητα όλων (Παπανδρέου, 2009/ 3). Εμείς επιμένουμε και θα επιμένουμε και στη *συνδιαπραγμάτευση* και στην *εθνική συνεννόηση*. [...] πρώτο καθήκον μας είναι να *αναλάβουμε εμείς τις ευθύνες μας* (Παπανδρέου, 2011/ 14).

Η *συναίνεση όλων μας* αυτή τη στιγμή δεν αφορά απλώς μία σύμβαση ή μνημόνιο ή μια ψηφοφορία στη Βουλή. Αφορά κάτι πολύ σημαντικότερο, την *εθνική αναγκαιότητα να αλλάξουμε την Ελλάδα*. Αφορά την εθνική αναγκαιότητα να αποδείξουμε σε όλους ότι όλοι

κάνουμε τις υπερβάσεις μας αν αυτό που διακυβεύεται είναι το μέλλον της πατρίδας. Ότι έχουμε όλοι κατανοήσει την ανάγκη βαθιών αλλαγών και δεν προσποιούμαστε. [...] θα έλεγα ότι αυτή η στάση είναι χρέος απέναντι στην πατρίδα. (Παπανδρέου, 2011/ 8). Ξέρω ότι οι θυσίες είναι δύσκολες. [...] Αλλά τώρα, προέχει ο αγώνας για εθνική επιβίωση (Παπανδρέου, 2010/ 2).

Η Ελλάδα αυτή τη στιγμή έχει ανάγκη από μία ενιαία και δυνατή φωνή, που να λέει ρητά σε όλους ότι «θέλουμε, μπορούμε και θα κάνουμε ότι χρειάζεται, με όποιο κόστος, για να βγάλουμε την πατρίδα μας από την κρίση». Χρειάζεται να δείξει η πλειονότητα των πολιτικών δυνάμεων ότι ξέρει τη σοβαρότητα της κατάστασης. Ότι αναλαμβάνουμε τις πατριωτικές μας ευθύνες όλοι και δεν δημιουργούμε καθημερινά εμπόδια. (Παπανδρέου, 2011/ 8).

Στα πλαίσια αυτού του λόγου, κάθε διαφωνία απέναντι στις πολιτικές λιτότητας παρουσιάζεται ως μια απειλή για την «εθνική επιβίωση», ως ένας κίνδυνος για τη βιωσιμότητα του «έθνους». Ο μέσος «Έλληνας» μιλάει μέσα από τον κυρίαρχο λόγο, χρησιμοποιώντας τη φωνή της «Ελλάδας». («Η Ελλάδα αυτή τη στιγμή έχει ανάγκη από μία ενιαία και δυνατή φωνή, που να λέει ρητά σε όλους ότι «θέλουμε, μπορούμε και θα κάνουμε ότι χρειάζεται, με όποιο κόστος, για να βγάλουμε την πατρίδα μας από την κρίση»). Η υπέρβαση κάθε διαφωνίας ή κοινωνικής αντίδρασης για χάρη της «εθνικής ενότητας» ή «εθνικής συνεννόησης» προβάλλεται ως μια αναμφισβήτητη επιταγή («εθνική αναγκαιότητα», «χρέος απέναντι στην πατρίδα», «δεν επιτρέπουν», «απαιτούν», «πρέπει να»). Για τον «Έλληνα», η «συναίνεση», όπως και το «νοικοκύρεμα» που είδαμε προηγουμένως –δηλαδή, η άνευ όρων υποστήριξη των πολιτικών λιτότητας– θεωρείται συνώνυμο «σοβαρότητας, υπευθυνότητας, επιμονής και αφοσίωσης» καθώς «αυτό που διακυβεύεται είναι το μέλλον της πατρίδας». («αλλαγές που χρειάζονται τη στήριξη και την αποφασιστικότητα όλων», «αναλαμβάνουμε τις πατριωτικές μας ευθύνες όλοι και δεν δημιουργούμε καθημερινά εμπόδια»).

Η συναίνεση πέρα απ' τα πολιτικά κόμματα, αφορά πρωτίστως την ίδια την κοινωνία, που παρουσιάζεται ως «σύμμαχος»:

[...] Θέλουμε συμμάχους στην προσπάθεια για να αλλάξουμε την Ελλάδα. Και οι σύμμαχοί μας δεν μπορεί παρά να είναι οι ίδιοι οι πολίτες, οι εργαζόμενοι, οι υγιείς επιχειρήσεις και επιχειρηματίες, οι δημιουργικές δυνάμεις (Παπανδρέου, 2009/ 4). Η κοινωνία είναι σύμμαχός μας (Παπανδρέου, 2010/ 18).

καλούμε όλους να βάλουν πλάτη στην προσπάθεια αυτή. Αυτό που διακυβεύεται δεν είναι να αποτύχει ή να πετύχει η κυβέρνηση, αλλά η χώρα. Και δεν κάνω πίσω για τη σωτηρία της χώρας (Παπανδρέου, 2011/ 8). Αυτό που χρειάζεται είναι, όλοι μας, μια γροθιά, με ένα νέο, γνήσιο πατριωτισμό, να χτίσουμε τη νέα Ελλάδα. Την Ελλάδα της αξιοπιστίας, της

πρωτοβουλίας, της καινοτομίας, της διαφάνειας και της ισχύος του Δικαίου παντού. Με ένα νέο πατριωτισμό, χτίζουμε τη νέα Ελλάδα. Και ο λαός, ενωμένος και επιδεικνύοντας πρωτοφανή ωριμότητα, αλλά και αποφασιστικότητα, δίνει τη μάχη του καθημερινά, αποδεικνύοντας ότι μπορούμε, ναι, μπορούμε να πετύχουμε. (Παπανδρέου, 2011/ 1). Είναι η ώρα της ενότητας του λαού, η ώρα του πραγματικού, του γνήσιου πατριωτισμού (Παπανδρέου, 2011/ 1).

Όλοι εμείς, όλοι οι Έλληνες και οι Ελληνίδες, έχουμε και το αποκλειστικό δικαίωμα, και τη μοναδική ευθύνη, και την πραγματική δυνατότητα να αλλάξουμε τον τόπο μας. [...] Ούτε το χρέος, ούτε τα ελλείμματα θα εξαφανιστούν, εάν εμείς δεν είμαστε αποφασισμένοι. Να κάνουμε πρώτα εμείς, οι Έλληνες, αυτό που απαιτείται (Παπανδρέου, 2011/ 11). Δεν ζητάμε από κανέναν να πληρώσει τα δικά μας λάθη και τα δικά μας χρέη. Ναι, ξέρουμε ως Έλληνες, να αναλαμβάνουμε τις ευθύνες μας. Είμαστε πατριώτες, εμείς είμαστε υπεύθυνοι για τον τόπο μας. Τα λάθη μας, θα τα διορθώσουμε μόνοι μας (Παπανδρέου, 2010/ 3).

Για τον «Έλληνα», η «εθνική συναίνεση» προβάλλεται ως μια «κοινή πορεία», ως «υπευθυνότητα» και υποστήριξη των κυβερνητικών πολιτικών, οι οποίες –σύμφωνα με τον κυρίαρχο λόγο– οδηγούν στο ιδανικό της «νέας Ελλάδας» ή «Ελλάδας των αξιών» που είχαμε εξετάσει στο προηγούμενο κεφάλαιο («Αυτό που χρειάζεται είναι, όλοι μας, μια γροθιά, με ένα νέο, γνήσιο πατριωτισμό, να χτίσουμε τη νέα Ελλάδα»). Σύμφωνα με τις εξαγγελίες περί «νέου πατριωτισμού», είναι η «σωτηρία της χώρας» που καλεί τους «Έλληνες» «να βάλουν πλάτη». Στα παραπάνω αποσπάσματα είναι εμφανές πως το «έθνος» και ο «ελληνικός λαός» λειτουργούν ως μέσο κοινωνικής πειθάρχησης, συγκροτώντας μια εικόνα ενότητας, συμφωνίας και ομοφωνίας με τη θέση του κυρίαρχου λόγου («η ώρα της ενότητας του λαού», «ο λαός, ενωμένος και επιδεικνύοντας πρωτοφανή ωριμότητα»). Ακολουθώντας τη ρητορική της συλλογικής συννεοχής, η συστημική διαφθορά, οι δομικές ανισότητες και η εκμετάλλευση παρουσιάζονται ως «δικά μας λάθη και δικά μας χρέη» που πρέπει να διορθώσουμε μόνοι «μας», ενώ η υποστήριξη των πολιτικών λιτότητας προβάλλεται ως «ανάληψη των ευθυνών μας». Αντίθετα, η δυνατότητα διαφωνίας ή εναντίωσης στις πολιτικές λιτότητας απορρίπτεται ως ανεύθυνη, ανώριμη και καταστροφική:

Είναι η ώρα που οι στενά κομματικές αντιλήψεις πρέπει να πάνε στην άκρη και προβάλλει η εθνική ανάγκη (Παπανδρέου, 2011/ 8). Είναι ευκαιρία, με μια φωνή, να αποδείξουμε σε ολόκληρο τον κόσμο ότι είμαστε ενωμένοι. Ότι δεν μας διχάζουν οι σκοπιμότητες, αλλά ότι μας ενώνει το κοινό καλό (Παπανδρέου, 2011/ 13). Τέθηκε θέμα συνταγματικής πλειοψηφίας, αυξημένης ή μη. Το μείζον θέμα, κυρίες και κύριοι, είναι το ζήτημα της δημοκρατικής και εθνικής ευθύνης. [...] το εθνικό συμφέρον επιτάσσει την ευρεία συναίνεση στο Ελληνικό Κοινοβούλιο (Παπανδρέου, 2010/ 10).

Η κρίση, σήμερα, μας υποχρεώνει να σκεφτούμε πολύ διαφορετικά. Δεν είναι ώρα να κατασκευάσουμε επίπλαστες αντιπαλότητες, να χαράξουμε τεχνητές διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των Ελλήνων και να πλάσουμε εγχώριους εχθρούς, καταφεύγοντας σε μυθικά σενάρια συνωμοσιολογίας [...] Δεν χρειάζεται να κατασκευάζουμε διαφωνίες, εκεί όπου δεν υπάρχουν. (Παπανδρέου, 2011/ 1). πρέπει να σταθούμε ο ένας δίπλα στον άλλο και όχι ο ένας απέναντι στον άλλο. Να κατανοήσουμε ο καθένας το τεράστιο μέγεθος της δικής του συμβολής, να κάνουμε αυτό τον τόπο ότι του αξίζει (Παπανδρέου, 2011/ 20). *Η εικόνα της διαίρεσης καθόλου δεν μας βοηθάει*. Μας κάνει λιγότερο πειστικούς και δημιουργεί ανησυχία για τη σοβαρότητα με την οποία αξιοποιούμε τα χρήματα και τις αλλαγές που πρόκειται να κάνουμε, για να γίνουμε βιώσιμοι και ανταγωνιστικοί (Παπανδρέου, 2011/ 10).

Στα παραπάνω αποσπάσματα, η συναίνεση μεταφράζεται ως απαίτηση για ομοφωνία ή ακριβέστερα μονοφωνία (*«με μια φωνή»*), δηλαδή, μια απαίτηση για «ειρήνευση» και εξάλειψη των διαφορετικών «φωνών» και των αντίθετων πολιτικών συμφερόντων κάτω από όρους όπως «εθνική ανάγκη», «εθνικό συμφέρον» ή «κοινό καλό». Η πολιτική σύγκρουση, η διαφωνία και οι κοινωνικές αντιστάσεις παθολογικοποιούνται ως ένδειξη ανωριμότητας, απερισκεψίας και αποδυνάμωσης του έθνους, το οποίο θεωρείται εξ ορισμού ως ομοιογενές και ενωμένο, με μία κι ενιαία βούληση και «συμφέρον», χωρίς αντιφάσεις και διαιρέσεις (*«Δεν είναι ώρα να κατασκευάσουμε επίπλαστες αντιπαλότητες, να χαράξουμε τεχνητές διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των Ελλήνων και να πλάσουμε εγχώριους εχθρούς, καταφεύγοντας σε μυθικά σενάρια συνωμοσιολογίας [...] Δεν χρειάζεται να κατασκευάζουμε διαφωνίες, εκεί όπου δεν υπάρχουν»*, *«Η εικόνα της διαίρεσης καθόλου δεν μας βοηθάει»*, «να αποδείξουμε σε ολόκληρο τον κόσμο ότι είμαστε ενωμένοι»).

Η κριτική σε όσους «δημιουργούν διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των Ελλήνων» αποκρύπτει την ταξικότητα των πολιτικών λιτότητας και παθολογικοποιεί την αμφισβήτηση του status quo ως απόκλιση από το εθνικό πρότυπο κανονικότητας. Εκείνοι/ες που καταγγέλλουν την αδικία, τις ανισότητες και την εκμετάλλευση, κατηγορούνται για φαντασιοπληξία και μηχανορραφία (*«Δεν είναι ώρα να [...] πλάσουμε εγχώριους εχθρούς, καταφεύγοντας σε μυθικά σενάρια συνωμοσιολογίας»*).

4.2. Εθνική Συστράτευση

Η αυταρχικότητα και η μονοφωνία του κυρίαρχου λόγου δεν εξαντλείται μόνο στην απαίτηση για «εθνική συναίνεση», δηλαδή, στη απαίτηση για κοινωνική συμμόρφωση με τις πολιτικές λιτότητας · αυτό σύντομα κατακρίνεται ως παθητική στάση:

Έχουμε σχέδιο, είναι τριετές το σχέδιο, θα το εξειδικεύσουμε, θα κάνουμε ό,τι μπορούμε για να είναι το καλύτερο, το δικαιότερο. Και όχι μόνο για να σώσουμε την Ελλάδα, αλλά και για να αλλάξουμε την Ελλάδα. Όχι μόνο να υπομείνει ο κόσμος, αλλά να συμμετάσχει ο κόσμος, να μην είναι παθητικός (Παπανδρέου, 2010/ 7).

Χρησιμοποιώντας τη μεταφορά του «πολέμου», ο κυρίαρχος λόγος καλεί τον «Έλληνα» σε «συστράτευση», συγκροτώντας έτσι μια θέση υποκειμένου «εθνικού στρατιώτη»:

Χωρίς την έγερση, χωρίς τη συμμετοχή και την απόφαση του κάθε Έλληνα, το έργο αυτό θα απειληθεί να μην ολοκληρωθεί [...] Καλώ και σήμερα όλες τις δυνάμεις που επιλέγουν αυτή την πορεία, να συστρατευθούν σε αυτή την περήφανη και πατριωτική πορεία (Παπανδρέου, 2011/ 11). Σήμερα καλούμαστε, όλοι οι Έλληνες και οι Ελληνίδες, να δώσουμε άλλη μία μεγάλη μάχη. Αυτή τη φορά με άλλα όπλα, τη βούληση και την απόφασή μας για ανατροπές απέναντι σε χρόνια προβλήματα και σαθρές νοοτροπίες (Παπανδρέου, 2011/ 3). έχουμε και συνεχείς αντιστάσεις. Και εκεί χρειαζόμαστε τον κάθε πολίτη, να δώσει τη μάχη μαζί μας. Και σ' αυτό τον αγώνα, θα είμαστε ασυμβίβαστοι (Παπανδρέου, 2011/ 20). σας ζητώ να συστρατευθούμε όλοι μαζί, για να πετύχουμε στο άμεσο μέλλον μεγάλες ανατροπές στη χώρα μας (Παπανδρέου, 2009/ 4).

Αυτό που διακυβεύεται δεν είναι να αποτύχει ή να πετύχει η κυβέρνηση, αλλά η χώρα (Παπανδρέου, 2011/ 8). Δεν κάνω εγώ έκκληση. Έκκληση κάνει η πατρίδα (Παπανδρέου, 2011/ 20). το να σου ανήκει αυτή η χώρα, δεν είναι μόνο προνόμιο [...], είναι και τεράστια ευθύνη. Ευθύνη να διορθώνεις τα κακώς κείμενα, τα λάθη. Ευθύνη να μην την εγκαταλείψεις, όταν αυτή λυγίζει, να μην φυγομαχείς, αλλά να σηκώνεις την Ελλάδα στην πλάτη σου (Παπανδρέου, 2011/ 11).

Ποιος είναι αυτός που απευθύνει το κάλεσμα για «εθνική συστράτευση»; Κάποιες φορές το κάλεσμα απευθύνει ο ίδιος ο πρωθυπουργός («καλώ», «σας ζητώ»), ενώ άλλοτε το «έθνος» («καλούμαστε όλοι οι Έλληνες και οι Ελληνίδες», «Δεν κάνω εγώ έκκληση. Έκκληση κάνει η πατρίδα»). Στο πλαίσιο αυτό, η έκκληση για «συστράτευση» δεν προβάλλεται ως απαίτηση του κυρίαρχου λόγου · αντίθετα είναι η «σωτηρία της χώρας», η ίδια η «πατρίδα», η Ελλάδα που εγκυβανεί τους «Έλληνες» να «αναλάβουν τις ευθύνες τους», να «μην την εγκαταλείψουν»,

να τη «σηκώσουν στην πλάτη τους». Σύμφωνα με τον κυρίαρχο λόγο, οι συστρατευόμενοι «Έλληνες» δίνουν μια «κοινή μάχη», βοηθώντας την κυβέρνηση στον αγώνα εναντίον της «διαφθοράς»:

Ο καθένας από τη θέση του, τον τόπο εργασίας του, τη γειτονιά του, τη Σχολή του, το μέσο επικοινωνίας όπου εργάζεται, όλοι μαζί να δώσουμε και να δίνουμε σταθερά την κοινή μάχη. [...] θα αγωνιστώ ασυμβίβαστα, όπως και καλώ όλους να αγωνιστούμε μαζί, ενάντια στα κακώς κείμενα, την ανομία και τη διαφθορά. Χωρίς να μετράμε το κόστος στον καθένα, αλλά το κέρδος σε όλους μας (Παπανδρέου, 2011/ 20). πρέπει να δώσουμε οξυγόνο στο πολιτικό σύστημα, σε ολόκληρο το οικονομικό σύστημα, σε ολόκληρη την κοινωνία, χτυπώντας τη διαφθορά, *ακόμη κι αν πρέπει να ματώσουμε* (Παπανδρέου, 2010/ 12). Πολεμάμε. Γιατί σε ιδιόμορφο πόλεμο είμαστε. Αυτός ο πόλεμος είναι τόσο κοπιαστικός, απαιτεί titάνια προσπάθεια και ατσαλένια νεύρα. Δεν εύχομαι ούτε στον χειρότερο εχθρό μου να περάσει όσα περνώ. Στον πόλεμο κάνεις και λάθη. Τραυματίζεσαι. Ματώνεις. Χάνεις και μάχες. Αλλά το ζήτημα είναι να κερδίσεις τον πόλεμο για τη σωτηρία και την αλλαγή της πατρίδας. Αλλά θα τον κερδίσουμε τον πόλεμο (Παπανδρέου, 2011/ 9). Αυτή τη μάχη θα τη δώσω, θα τη δώσουμε μέχρι τέλους (Παπανδρέου, 2011/ 14).

Η ιδεολογική και πειθαρχική λειτουργία του «Έλληνα», του «εμείς» του κυρίαρχου λόγου είναι εμφανής στο παραπάνω απόσπασμα. Ο κυρίαρχος λόγος καλεί τους «εθνικούς στρατιώτες» να μην δειλιάσουν μπροστά στο καθήκον τους, παρά την προφανή πανωλεθρία. Τους ζητά να συνεχίσουν «*ακόμη κι αν πρέπει να ματώσουμε*» · «Αυτή τη μάχη θα τη δώσω, θα τη δώσουμε μέχρι τέλους». Κάνει έκκληση να μην «*μετράμε το κόστος στον καθένα, αλλά το κέρδος σε όλους μας*». Αυτό που δεν αναφέρεται είναι πως το «κόστος» και το «μάτωμα» δεν θα είναι για «όλους» αλλά για ορισμένους μόνο · δηλαδή για την κατώτερη και κατώτερη-μεσαία τάξη προς όφελος της ανώτερης τάξης. Οι επιπτώσεις αυτού του «πολέμου» (η φτώχεια, η έντονη εκμετάλλευση και εξαθλίωση που προκαλούν οι πολιτικές λιτότητας) παρουσιάζονται ως μια δικαιολογημένη και παράπλευρη απώλεια · οι «εθνικοί στρατιώτες» οφείλουν να συνεχίσουν τον «πόλεμο» για χάρη της «εθνικής σωτηρίας». («Στον πόλεμο κάνεις και λάθη. Τραυματίζεσαι. Ματώνεις. Χάνεις και μάχες. Αλλά το ζήτημα είναι να κερδίσεις τον πόλεμο για τη σωτηρία και την αλλαγή της πατρίδας. Αλλά θα τον κερδίσουμε τον πόλεμο»).

Ας δούμε πως λειτουργεί η «εθνική συστράτευση» στο πλαίσιο αυτού του «πολέμου»:

Μια κοινωνία που αγωνιά και αναζητεί δημιουργικές διεξόδους από την κρίση, προφανώς και δεν μπορεί να τα φορτώνει όλα στην αστυνομία και τους εισαγγελείς. *Καμιά εισαγγελική ή αστυνομική ενέργεια δεν μπορεί να υποκαταστήσει την κοινωνική αυτενέργεια. Η μία*

δραστηριότητα, άλλωστε, συμπληρώνει και στηρίζει την άλλη. Η μεν κοινωνία έχει υποχρέωση να υπερασπιστεί τον εαυτό της από κάθε επιβολή ιδεολογικών, κομματικών ή συντεχνιακών συμφερόντων, οι δε δημοκρατικά νομιμοποιημένες κρατικές λειτουργίες έχουν την υποχρέωση να ανταποκριθούν στο κοινωνικό αίτημα για την τήρηση της νομιμότητας. Δίχως τη στήριξη των πολιτών η λειτουργία του κράτους θα συκοφαντηθεί ως αυταρχική και, πάντως, θα έχει περιορισμένη αποδοτικότητα. Πρέπει, λοιπόν, να δράσουμε αμέσως (Κρουστάλλη, 2011).

Η καταπολέμηση της διαφθοράς χρειάζεται μέτρα από το κράτος, χρειάζεται όμως και υπάλληλους με ευσυνειδησία. Πολίτες που τη στηλιτεύουν. (Παπανδρέου, 2009/4). *Κάθε πολίτης. Κάθε πολίτης που αντιστέκεται στο «δεν πληρώνω», που εκπληρώνει δηλαδή τις υποχρεώσεις του. Που αντιστέκεται και στη διαφθορά, στο μέσον, στην ανομία, στην αυθαιρεσία (Παπανδρέου, 2011/ 11).*

Τελειώνουμε με τα προνόμια και την αντιμετώπιση της κάθε κατηγορίας επαγγελματία με διαφορετικό τρόπο. [...] Δεν με ενδιαφέρει αν ο πλούτος που κρύβουν είναι σε off shore, δεν με ενδιαφέρει αν φτάνει οι αποδείξεις που δεν κόβουν, ή αν οι βίλες, τα κότερα ή οι λιμουζίνες τους, είναι περιουσιακά στοιχεία εταιρειών. Δεν θα επιτρέψω να αφήσουμε τους υπάλληλους και τους συνταξιούχους να δυσκολεύονται να τα βγάλουν πέρα, και όσοι πλούτισαν σε βάρος του Δημοσίου, να συνεχίζουν να πίνουν στην υγεία του «κοροΐδου». [...] δεν θα ανεχτώ από κανέναν στην Κυβέρνησή μου, να παρακάμπτει ή να λιποψυχεί στη μάχη ενάντια στα προνόμια των λίγων (Παπανδρέου, 2010/ 2).

είναι ώρες ευθύνης για όλους. Περνά δύσκολες ώρες η πατρίδα και εδώ πρέπει να είμαστε ξεκάθαροι. Είναι ώρα ευθύνης για την προάσπιση του εθνικού συμφέροντος. Είναι ώρα ευθύνης για την προάσπιση του δημοκρατικού πολιτεύματος. [...] Τις ευθύνες αυτές καλούμαστε να τις αναλάβουμε όλοι. Κανένας δεν μπορεί να κρύβεται αυτές τις στιγμές (Παπανδρέου, 2010/ 9). *Η βουβή κοινωνία και οι φορείς των κρατικών λειτουργιών που έκαναν πως δεν βλέπουν, πρέπει να περάσουν οριστικά στο παρελθόν (Κρουστάλλη, 2011).*

Αν η εξουσία στην «εθνική συναίνεση» είναι περισσότερο «πειθαρχική», στην «εθνική συστράτευση» συνδέεται με μια διάχυτη «(αυτο)αστυνόμηση» · μια επιτηρητική/παρακολουθητική λειτουργία παρόμοια με αυτό που ο Foucault (2011) έχει αναλύσει ως ‘πανοπτισμός’ («Καμιά εισαγγελική ή αστυνομική ενέργεια δεν μπορεί να υποκαταστήσει την κοινωνική αυτενέργεια. Η μία δραστηριότητα, άλλωστε, συμπληρώνει και στηρίζει την άλλη»). Στο πανοπτικό που σκιαγραφείται εδώ, η κάθε πτυχή του κοινωνικού βίου πρέπει να καταγράφεται, να παρατηρείται, να είναι ορατή και να ελέγχεται από τους «νομιμόφρονες φορολογούμενους» (βλ. κεφάλαιο 2). («Τις ευθύνες αυτές καλούμαστε να τις αναλάβουμε όλοι.

Κανένας δεν μπορεί να κρύβεται αυτές τις στιγμές», «Η βουβή κοινωνία και οι φορείς των κρατικών λειτουργιών που έκαναν πως δεν βλέπουν»).

Η πειθάρχηση μέσω «εθνικής συναίνεσης» δεν είναι πλέον αρκετή. Η παθητικότητα αντικαθίσταται απ' την «δραστηριοποίηση», η πρώην σιωπή και η απαίτηση συμμόρφωσης με τις κυβερνητικές πολιτικές τώρα μετατρέπεται σε «συμμετοχή», σε υποχρέωση να καταγγέλλει κανείς τις κοινωνικές αντιδράσεις συγκεκριμένων επαγγελματικών ομάδων, να επιθυμεί την κατάργηση των εργασιακών τους δικαιωμάτων, και να υποστηρίζει την εξαθλίωσή τους (*«Δίχως τη στήριξη των πολιτών η λειτουργία του κράτους θα συκοφαντηθεί ως αυταρχική και, πάντως, θα έχει περιορισμένη αποδοτικότητα. Πρέπει, λοιπόν, να δράσουμε αμέσως»*).

Στα παραπάνω αποσπάσματα αποτυπώνεται με γλαφυρό τρόπο η λειτουργία της «συστημικής αντισυστημικής» κριτικής που είχαμε αναλύσει στο 2^ο κεφάλαιο και ο τρόπος με τον οποίο η οργή και η αίσθηση αδικίας απέναντι σε σχέσεις εκμετάλλευσης, σε ταξικά προνόμια, στη συστημική και διαχρονική «διαφθορά» του πολιτικού συστήματος, καθώς και στην έλλειψη δημοκρατίας, χρησιμοποιείται ως μέσο ποινικοποίησης των κοινωνικών αγώνων, διάσπασης της αλληλεγγύης, και προώθησης λογικών «κοινωνικού δαρβινισμού» μεταξύ των καταπιεσμένων. Η ταξική πάλη ως μέσο κοινωνικοπολιτικής αλλαγής και οι αγώνες ενάντια στις πολιτικές λιτότητας στηλιτεύονται ως *«επιβολή ιδεολογικών, κομματικών ή συντεχνιακών συμφερόντων»*, ενώ η επιβολή των λύσεων-μονόδρομων περιγράφεται ως *«κοινωνικό αίτημα για την τήρηση της νομιμότητας»*.

4.3. Ο κυρίαρχος λόγος ως «ειδήμονας»

Έχοντας εξετάσει τις στρατηγικές «εθνικής συναίνεσης» και «συστράτευσης» σε σχέση με την ιδεολογική λειτουργία του «Ελληνα», θα υποστηρίξουμε πως συνδέονται με μια θέση «ειδήμονα», δηλαδή με την αυτοαναγόρευση του κυρίαρχου λόγου σε μία αυθεντία που βρίσκεται υπεράνω κάθε κριτικής. Η θέση του κυρίαρχου λόγου (η αναγκαιότητα των πολιτικών λιτότητας) προβάλλεται ως η μόνη αντικειμενική και σωτήρια αλήθεια, ενώ κάθε διαφωνία με τη θέση «ειδήμονα», η αμφισβήτηση του status quo και ο πολιτικός ανταγωνισμός, ποινικοποιούνται.

Σε αρκετά σημεία τόσο η κυβέρνηση όσο και ο πρωθυπουργός εμφανίζονται ως ανοιχτοί στη διαβούλευση και την κριτική:

η Κυβέρνησή μας *επεδίωξε και θα επιδιώκει ευρύτατες συναινέσεις* (Παπανδρέου, 2011/ 11). *Σεβόμαστε κάθε άποψη, ελεύθερη και δυναμική* (Παπανδρέου, 2011/ 5). όχι μόνο προχωράμε με διαβούλευση, αλλά ο διάλογος, η διαβούλευση, αποτελούν για εμάς βασικό εργαλείο (Παπανδρέου, 2010/ 4). *Η έλλειψη διαβούλευσης είναι συνταγή αποτυχίας* (Παπανδρέου, 2009/ 4). Μπορείτε να μου καταλογίσετε πολλά. Και όσοι με γνωρίζουν ξέρουν ότι είμαι ανοιχτός στην κριτική. Δεν είμαι αλάνθαστος. Όμως, είμαι απόλυτα αφοσιωμένος στην εθνική μας προσπάθεια (Παπανδρέου, 2011/ 20).

[...] Μην υποβαθμίζετε το διάλογο (Παπανδρέου, 2011/ 11). χρειάζεται να συνεργαστούμε και όλα τα κόμματα. Να πάμε σε κοινές προτάσεις, ώστε πραγματικά να μπορέσουμε να διαμορφώσουμε κάτι, που θα μείνει όχι ως ένα έργο μιας κυβέρνησης ή μιας παράταξης, αλλά ως ένα έργο που έχει μια μόνιμη βάση, διότι *έχει εδραιωθεί στη συνείδηση, όχι μόνο των πολιτικών δυνάμεων, αλλά και ευρύτερα του Ελληνικού λαού.* [...] *όσο μεγαλύτερη η συναίνεση, τόσο μεγαλύτερη και η δυνατότητα επιτυχίας* (Παπανδρέου, 2011/ 12).

Ωστόσο, αυτή η εντύπωση διαβούλευσης και διαλλακτικότητας (στο κοινοβουλευτικό πάντα πλαίσιο) που περιγράφεται, τελικά δεν είναι και τόσο ευρεία:

Θέλω να δηλώσω ότι *είμαι πάντοτε ανοιχτός στη συζήτηση*, αλλά και σε προτάσεις και απόψεις άλλων πολιτικών χώρων, *εφόσον είναι ρεαλιστικές, εφαρμόσιμες και για το καλό του τόπου.* *Η πόρτα μου είναι ανοικτή σε όσους μοιράζονται τον έναν και μοναδικό μας στόχο: τη διάσωση και την αλλαγή της χώρας.* (Παπανδρέου, 2011/ 8). *είμαι ανοιχτός σε οποιεσδήποτε προτάσεις, αρκεί να μην μας πετάνε έξω από τους στόχους μας, που είναι βέβαια να βγούμε από την κρίση* (Παπανδρέου, 2011/ 8).

Η προθυμία για διαβούλευση και διάλογο αποδεικνύεται ως φαινομενική. Ο κυρίαρχος λόγος ισχυρίζεται ότι είναι ανοιχτός σε προτάσεις και απόψεις άλλων εφόσον «είναι ρεαλιστικές, εφαρμόσιμες και για το καλό του τόπου» ή «δεν μας πετάνε έξω από τους στόχους μας, που είναι να βγούμε από την κρίση». Ποιος ορίζει όμως τα παραπάνω και με βάση ποια κριτήρια; Από τη στιγμή που είναι ο ίδιος ο κυρίαρχος λόγος ο οποίος θα κάνει την παραπάνω εκτίμηση, αυτό του δίνει τη δυνατότητα να απορρίψει κάθε αντίθετη άποψη.

Επίσης, η «επιείκεια» που αναφέρεται, στην πραγματικότητα δεν αφορά κάθε πρόταση, αλλά αντίθετα ορίζεται με μεγάλη αυστηρότητα: «*Η πόρτα μου είναι ανοικτή σε όσους μοιράζονται τον έναν και μοναδικό μας στόχο: τη διάσωση και την αλλαγή της χώρας.*». Ωστόσο, αυτό που αναφέρεται ως «διάσωση και αλλαγή» δεν είναι μια ρευστή έννοια που μπορεί να τεθεί ως αντικείμενο διαφωνίας και συζήτησης, αλλά η «διάσωση» όπως έχει στενά οριστεί από τον κυρίαρχο λόγο και συμπυκνώνεται στο δόγμα «οι πολιτικές λιτότητας

είναι μονόδρομος». Έτσι, στο τέλος η εντύπωση κοινοβουλευτικής διαβούλευσης αναδεικνύεται απλώς ως επικάλυμμα, που έχει ως στόχο να αποκρύψει την ύπαρξη μιας βαθύτατης μονοφωνίας. Παρά την εντύπωση διαλόγου, οι διαθέσιμες επιλογές είναι ήδη προαποφασισμένες:

έχουμε χρέος να κάνουμε τις μεγάλες ανατροπές που έχει ανάγκη ο τόπος: να αναμορφώσουμε την Ελλάδα. Και αυτό, ανεξάρτητα από το αν οι ανατροπές αυτές ενδιαφέρουν ή όχι τους συνομιλητές και τους δανειστές μας. Ανεξάρτητα ακόμη και από το αν είναι κατανοητές για κάποιους (Παπανδρέου, 2010/ 15).

πρέπει να κάνουμε τις αλλαγές, να μπούμε όλοι στην προσπάθεια, να στρωθούμε κάτω και να κάνουμε τις αλλαγές. Η Κυβέρνηση, αυτό έχει αποφασίσει και αυτό θα κάνει. Και θα δημιουργήσουμε εκείνες τις απαραίτητες συμμαχίες, για να προχωρήσουμε μπροστά (Παπανδρέου, 2011/ 12).

Επομένως, τα μέτρα πρέπει να εφαρμοστούν πάση θυσία, ακόμη κι αν υπάρχουν κοινωνικές διαμαρτυρίες και αντιδράσεις ή αν μοιάζουν παράλογα για κάποιους. Με συναίνεση ή χωρίς, με διάλογο ή όχι, θεωρείται αυτονόητο πως τα μέτρα θα εφαρμοστούν, πέρα από κάθε αμφιβολία. Από τη στιγμή που η κυβέρνηση το έχει αποφασίσει, είναι αμετακίνητη από τη θέση της όποιες κι αν είναι οι αντιδράσεις ή οι κοινωνικές επιπτώσεις. Η πρόταση «*θα δημιουργήσουμε εκείνες τις απαραίτητες συμμαχίες, για να προχωρήσουμε μπροστά*» αποτελεί μια απροκάλυπτη απειλή, όπως και το απόσπασμα που ακολουθεί.

θα μας ήταν εύκολο να χρησιμοποιήσουμε την ευρεία μας πλειοψηφία, αυτήν που έχουμε στην Κοινοβουλευτική μας Ομάδα, και να περάσουμε μέτρα και πολιτικές χωρίς κανένα διάλογο, χωρίς καμία διαβούλευση. Δεν το κάνουμε. Και δεν το κάνουμε συνειδητά (Παπανδρέου, 2009/4). Επιδιώξα για πρώτη φορά στη χώρα να συνομιλώ τακτικά με τους άλλους πολιτικούς αρχηγούς, να τους ενημερώνω και να ζητώ την άποψή τους (Παπανδρέου, 2011/ 21).

Προχθές, στη Βουλή, αναγνώρισα και το τόνισα αυτό, ότι δεν περιμένω να χειροκροτήσει κανείς τα δύσκολα μέτρα. Και στις συζητήσεις, στις διαβουλεύσεις που έκανα με τους Αρχηγούς των κομμάτων δεν τους έβαλα καν στη δύσκολη θέση να συμφωνήσουν με το «*άλφα*» ή «*βήτα*» μέτρο. Τους ενημέρωσα, γιατί εμείς αναλαμβάνουμε αυτή την ευθύνη ως Κυβέρνηση (Παπανδρέου, 2010/ 5).

Στο παραπάνω απόσπασμα αναδεικνύεται η αλαζονεία και ο κυνισμός του κυρίαρχου λόγου. Η «ανοιχτότητα στο διάλογο» ολισθαίνει προς έναν ανοιχτό εκβιασμό («*θα μας ήταν εύκολο να χρησιμοποιήσουμε την ευρεία μας πλειοψηφία, αυτήν που έχουμε στην*

Κοινοβουλευτική μας Ομάδα, και να περάσουμε μέτρα και πολιτικές χωρίς κανένα διάλογο, χωρίς καμία διαβούλευση»). Το μήνυμα που υπονοείται είναι: Γνωρίζουμε πως τα μέτρα που θέλουμε να περάσουμε είναι σκληρά και άδικα, παρόλα αυτά, θα τα επιβάλλουμε σε κάθε περίπτωση. Στο τέλος όμως, η απειλή αποκαλύπτεται ως μπλόφα: *«Δεν το κάνουμε. Και δεν το κάνουμε συνειδητά».*

Η δυνατότητα εναντίωσης στο κυρίαρχο λόγο προβάλλεται ως μια τεράστια πρωτοτυπία, ως μια γενναιόδωρη παραχώρηση εκ μέρους του. Ο πρωθυπουργός απλώς «συνομιλεί τακτικά» με τους άλλους πολιτικούς αρχηγούς, και «ζητά την άποψη τους». Αυτού του είδους η «πολιτική» εξαντλείται σε μια τεχνοκρατική διαδικασία «ενημέρωσης». (*«δεν τους έβαλα καν στη δύσκολη θέση να συμφωνήσουν με το «άλλα» ή «βήτα» μέτρο. Τους ενημέρωσα»*).

επειδή με ρωτάτε κ. Τσίπρα για την έλλειψη διαβούλευσης προ των μέτρων, να σας απαντήσω: όταν βρέθηκα κατ' ιδίαν μαζί σας, όπως και με τους άλλους Αρχηγούς των κομμάτων, *δεν σας έβαλα καν στο δίλημμα να στηρίζετε τα συγκεκριμένα μέτρα*. Δεν θα περίμενα να μου πείτε ότι θέλετε να κόψουμε μισθούς, να βάλουμε επιπλέον ΦΠΑ, να μειώσουμε επιδόματα, ως έκτακτα μέτρα. Για τη Νέα Δημοκρατία, έχω μιλήσει για τις ευθύνες της, και δεν θα επαναλάβω τα όσα έχω πει. [...] *Ούτε ζήτησα στήριξη αυτών των συγκεκριμένων μέτρων από εσάς, κυρία Παπαρήγα, ή από τον κ. Καρατζαφέρη. Σας απήλλαξα, αν θέλετε, δεν προσπάθησα να μεταφέρω άμεσα ευθύνες, εκεί όπου άμεσα δεν ανήκουν. Αναλαμβάνουμε εμείς την ευθύνη και το πολιτικό κόστος (Παπανδρέου, 2010/ 4). κανείς δεν θα πρέπει να αμφισβητεί την αφοσίωση και την αποφασιστικότητά μας (Παπανδρέου, 2011/ 7).*

Στο παραπάνω απόσπασμα η έννοια της “ανάληψης ευθύνης” χρησιμοποιείται για να δικαιολογήσει την απουσία λογοδοσίας για τις πολιτικές αποφάσεις. Ο κυρίαρχος λόγος (αυτο)αναγορεύεται σε μια αυθεντία που βρίσκεται πέρα από κάθε αμφισβήτηση ή κριτική. Κανείς άλλος δεν μπορεί να έχει άποψη για το πρόβλημα πέραν του “ειδικού” η μονοφωνία του κυρίαρχου λόγου δεν αφήνει περιθώριο ν’ ακουστούν άλλες εναλλακτικές (*«δεν σας έβαλα καν στο δίλημμα να στηρίζετε τα συγκεκριμένα μέτρα»*, *«Ούτε ζήτησα στήριξη αυτών των συγκεκριμένων μέτρων»*). Η θέση του «ειδήμονα» εδραιώνεται ως η μόνη και αναμφισβήτητη αλήθεια. (*«κανείς δεν θα πρέπει να αμφισβητεί την αφοσίωση και την αποφασιστικότητά μας»*). Πρόκειται για ένα λόγο βαθύτατα αυτοαναφορικό και αυταρχικό που επιχειρεί να καθορίσει πλήρως το νόημα και να ηγεμονεύσει κάθε αποκλίνουσα θεώρηση παρουσιάζοντάς την ως ανώριμη, αδύναμη, και ανάξια λόγου. (*«Σας απήλλαξα»*). Υπάρχουν δηλαδή δύο πιθανές εκδοχές: Οι αντίθετες φωνές είτε εμφανίζονται ως υβρίδια της δικής του θέσης ή αντιμετωπίζονται ως ανύπαρκτες, ως λογικά αδύνατες.

Η «θέση ειδήμονα» συνδέεται άμεσα με την υπονόμηση των κοινωνικών αντιστάσεων και ταξικών αγώνων:

Είμαι αποφασισμένος να συγκρουστώ μέχρι τέλους με ό,τι ταλαιπωρεί την Ελλάδα, με ό,τι κλείνει το δρόμο στο μέλλον. *Αντίπαλοί μας, είναι όσοι προσπαθούν να συντηρήσουν νοοτροπίες και αντιλήψεις, που έφεραν τη χώρα στο χείλος του γκρεμού* (Παπανδρέου, 2011/ 20). Δίνουμε τη μάχη παρά τα εμπόδια, παρά τις απρόβλεπτες καταστάσεις που παρουσιάζονται, παρά τις μεγάλες αντιστάσεις από εκείνους που δεν θέλουν να αλλάξει τίποτα στη χώρα μας, αδιαφορώντας για το κόστος της καταστροφής και το βάρος που θα φορτώναμε στα παιδιά μας (Παπανδρέου, 2011/ 5). [...] αυτοί που τα υπονοούν αυτά είναι συνήθως εκείνοι που έφεραν την Ελλάδα σε αυτό το σημείο. Που είχαν επί χρόνια συνηθίσει να ζουν απομυζώντας τον κρατικό κορβανά. Που αντιστέκονται σε κάθε προσπάθεια μεγάλης αλλαγής που κάνουμε γιατί θίγονται τα αθέμιτα συμφέροντά τους. (Παπανδρέου, 2011/ 16). αυτοί που έχουν τεράστια ευθύνη για το πού έφτασε η Ελλάδα, δεν δικαιούνται σήμερα να μιλάνε με τέτοια ελαφρότητα για τις θυσίες και τις προσπάθειες του Ελληνικού λαού, ούτε να καλλιεργούν με ευκολία τη μιζέρια, προσπαθώντας να υποβαθμίσουν και τις κατακτήσεις μας (Παπανδρέου, 2011/ 4).

υπάρχει σημαντική αντίσταση. Αντίσταση από όλες εκείνες τις δυνάμεις, τις συντηρητικές δυνάμεις της κοινωνίας. [...] Αυτοί προσπαθούν να μας κρατήσουν πίσω, ακριβώς επειδή βλέπουν τα αθέμιτα προνόμιά τους να χάνονται και με γοργούς ρυθμούς (Παπανδρέου, 2011/ 15). [...] πολλοί διαμαρτύρονται, άλλοι γιατί πραγματικά αδικούνται, πραγματικά υποφέρουν, και άλλοι γιατί ξεβολεύονται από προνόμια που είχαν συνηθίσει (Παπανδρέου, 2011/ 14). Γίνεται λόγος για [...] ενδεχόμενες διαμαρτυρίες από εκείνες τις συντεχνίες, που ίσως θιγούν από τις μεταρρυθμίσεις. [...] Μπορεί να αντιδράσουν όσοι χάσουν προνόμια, που απολάμβαναν χρόνια σε βάρος ολόκληρης της κοινωνίας (Παπανδρέου, 2011/ 18). Ο συντεχνιασμός είναι ο αντίπαλος (Κρουστάλλη, 2011). Όλοι ξέρουμε ότι και πάλι θα έχουμε αντιδράσεις, από όσους θεωρούν ότι είναι βολεμένοι με το σύστημα (Παπανδρέου, 2011/ 15). Δεν θα με πτοήσουν όμως. Οι επιθέσεις αυτές με πείθουν ότι είμαστε σε σωστό δρόμο (Παπανδρέου, 2011/ 16).

Όπως είδαμε και στα προηγούμενα υποκεφάλαια, από τη στιγμή που οι πολιτικές λιτότητας παρουσιάζονται ως μια «δίκαιη τιμωρία» που υπόσχεται την εξάλειψη των αιτιών της κρίσης και της «διαφθοράς», ο κυρίαρχος λόγος ισχυρίζεται ότι εκείνοι που συμμετέχουν σε μορφές κοινωνικής αντίστασης και διαμαρτυρίας είναι ακριβώς οι ίδιοι που «έφεραν την Ελλάδα σε αυτό το σημείο», «που έφεραν τη χώρα στο χείλος του γκρεμού». Εκείνοι/ες που αντιστέκονται παρουσιάζονται ως ανήθικοί/ες, «δεν δικαιούνται σήμερα να μιλάνε» εφόσον προβάλλονται ως δημιουργοί του προβλήματος και υπονομευτές των «σωτήριων» πολιτικών. Αντιδρούν επειδή «χάνουν προνόμια» και «θίγονται από τις μεταρρυθμίσεις», χαρακτηρίζονται ως

«συντεχνίες» και «βολεμένοι του συστήματος» «που δεν θέλουν να αλλάξει τίποτα». Τα αιτήματά τους πρέπει να αντιμετωπίζονται ως παράλογα, αδιανόητα, συντηρητικά, ανεπίτρεπτα για να προφέρονται.

Όπως έχουμε υποστηρίξει, ο κυρίαρχος λόγος οικειοποιείται ένα δυναμικό οργής που υπάρχει απέναντι σε συγκεκριμένα ταξικά προνόμια, στην αδικία, σε σχέσεις εκμετάλλευσης, ωστόσο το μεταστρέφει ενάντια στους καταπιεσμένους. Η θέση υποκειμένου «διεφθαρμένου» λειτουργεί ως μια στρατηγική *ποινικοποίησης* και *παθολογικοποίησης* της ταξικής πάλης και των κοινωνικών αγώνων, που παρουσιάζονται ως ενδείξεις της πολιτισμικής ελλειμματικότητας, ως καταχρηστικές και συντεχνιακές απαιτήσεις που αποσκοπούν στην διασφάλιση του «*βολέματος*» και των «*αθέμιτων συμφερόντων*».

Σύμφωνα με μια άλλη τακτική, η διαμαρτυρία θεωρείται επιφανειακή, αστήρικτη ή μάταιη:

Η διαμαρτυρία είναι εύκολη. Και εγώ εύκολα διαμαρτύρομαι, μπορώ να σας βάλω και άλλα εκατό στα προβλήματα της χώρας. Είναι εύκολη η διαμαρτυρία και δεν είμαστε εναντίον της διαμαρτυρίας. Επιτέλους, όμως, πέραν της διαμαρτυρίας, πρέπει να κάνουμε τις αλλαγές, να μπορούμε όλοι στην προσπάθεια, να στρωθούμε κάτω και να κάνουμε τις αλλαγές (Παπανδρέου, 2011/ 12). σε όλη τη διάρκεια αυτού του πολύμηνου αγώνα, άκουσα και ακούσαμε πολλά. Εύκολα λόγια, εύκολη κριτική, κατ' εξοχήν από αυτούς που ευθύνονται για τη σημερινή δοκιμασία που περνάει κάθε ελληνική οικογένεια. (Παπανδρέου, 2011/ 17). Είναι εύκολο κανείς σήμερα να κάνει κριτική έχοντας αποφύγει τα αποτελέσματα μιας χρεοκοπίας. Όποιος ισχυρίζεται ότι η Ελλάδα μπορεί να βγει από μια τέτοια κρίση με εύκολο τρόπο, ίσως να μην έχει κατανοήσει το μέγεθος και το βάθος της (Παπανδρέου, 2011/ 9).

είναι εύκολο τώρα, εκ των υστέρων και εκ του ασφαλούς, να λέει ο καθένας ό,τι θέλει για το τι έπρεπε ή δεν έπρεπε να είχαμε κάνει. [...] εμείς καταφέραμε να αποφύγουμε τη χρεοκοπία. Όλα τα άλλα είναι θεωρίες (Παπανδρέου, 2010/ 18). Ο «άλλος δρόμος», που κάποιιοι εύκολα και ελαφρά τη καρδιά προτείνουν, είναι ο δρόμος της απομόνωσης της χώρας μας, της πτώχευσης, της εξαθλίωσης των πολιτών για χρόνια. Αυτή είναι η αλήθεια. Και αυτό το δρόμο, τον απορρίπτουμε (Παπανδρέου, 2011/ 5).

Έτσι, οι κοινωνικοί αγώνες υποβαθμίζονται, γελοιοποιούνται, προβάλλονται ως μάταιοι και ανώφελοι. Κανείς δεν έχει το δικαίωμα να αμφισβητεί τις θέσεις του «ειδήμονα», ενώ κάθε κοινωνική κινητοποίηση ή αντίθετη άποψη απαξιώνεται ως «εύκολη κριτική», ως «διαμαρτυρία για τη διαμαρτυρία», αφελής ή ανεύθυνη. Οι «άλλοι δρόμοι» οδηγούν στην καταστροφή, στην «*απομόνωση της χώρας, στην πτώχευση, στην εξαθλίωση των πολιτών για*

χρόνια» και απορρίπτονται γιατί προτείνονται «εύκολα και ελαφρά τη καρδία», χωρίς να κατανοούν το μέγεθος και το βάθος της κρίσης. Αυτός ο αυταρχικός λόγος νομιμοποιεί την εξουσία του στη βάση της προνομιακής σχέσης που έχει με τη γνώση και την αλήθεια («Αυτή είναι η αλήθεια»), εδραιώνοντας τη θέση του (την υποστήριξη των πολιτικών λιτότητας) ως τη μόνη αντικειμενική πραγματικότητα.

Πέρα από τη αντιμετώπιση της διαμαρτυρίας ως αδικαιολόγητης και γελοίας, ο κυρίαρχος λόγος εξισώνει τη διαφωνία με «εθνική καταστροφή»:

Είναι πολύ βολικό να θέλει να βγάλει κανείς τελικά συμπεράσματα, ενώ βρίσκεται στη μέση του δρόμου και, μάλιστα, ίσως στο πιο δύσκολο σημείο. *Είναι τόσο εύκολο να τα ισοπεδώσουμε όλα και να λέμε, έτσι αβασάνιστα, «αποτύχαμε, δεν έπιασαν τόπο οι θυσίες του Ελληνικού λαού». Μη δίνουμε τροφή σε όσους θέλουν την αποτυχία μας, ισοπεδώνοντας τα πάντα και ιδιαίτερα τις θυσίες του Ελληνικού λαού* (Παπανδρέου, 2011/ 10). *Όσοι αναζητούν σωτήρες, μαγικές λύσεις και έξωθεν παρεμβάσεις, υπονομεύουν βασικά δικαιώματα του Ελληνικού λαού, αλλά και την πορεία του Ελληνικού λαού προς την πραγματική έξοδο από την κρίση, με τραγικά για τη χώρα εθνικά και κοινωνικά αποτελέσματα, με καταπάτηση των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων* (Παπανδρέου, 2011/ 15).

Περίσσεψε η υποκρισία, ο λαϊκισμός, οι θεωρίες για συνωμοσίες, η πατριδοκαπηλία, η αφοριστική κριτική, η απαξίωση τελικά των προσπαθειών του ίδιου του Ελληνικού λαού. Πολλοί «διέπρεψαν» στην προσπάθεια να πειστούν οι πολίτες, ότι ο αγώνας είναι μάταιος (Παπανδρέου, 2011/ 17). *κάθε αμφιθυμία, κάθε άλλη επιλογή από το να τηρήσουμε πιστά τις δεσμεύσεις μας, είναι επισφαλής και επικίνδυνη για τη χώρα και για τους πολίτες* (Παπανδρέου, 2011/ 20). οι δηλώσεις των τελευταίων ημερών δεν βοήθησαν, ότι δήθεν η χώρα βρίσκεται υπό δικτατορικό καθεστώς ή ότι αμφισβητείται το Σύνταγμα και η νομιμότητα του Συντάγματος. *Ξέρετε πόσο αυτά νομιμοποιούν σε συνειδήσεις πολιτών την ίδια τη βία* (Παπανδρέου, 2010/ 9).

Σύμφωνα με αυτή την τακτική, όσοι εναντιώνονται στον κυρίαρχο λόγο κατηγορούνται για υποκρισία, λαϊκισμό και αφοριστική κριτική, ενώ εμφανίζονται ως υποκινητές βίας, ως πανούργοι συνωμοσιολόγοι που μηχανορραφούν εναντίον της «κυβέρνησης», της «χώρας» και της «δημοκρατίας». Επομένως, όσοι αποτολμούν να αμφισβητήσουν το επιχείρημα περί «εθνικής προσπάθειας» δεν έχουν απλώς ν' αναμετρηθούν με την θέση του κυρίαρχου λόγου· βρίσκονται αντιμέτωποι με το ίδιο το «έθνος» και την κανονικότητα του «εθνικού μέσου όρου». Εκείνοι/ες που εναντιώνονται στις νεοφιλελεύθερες πολιτικές κατηγορούνται για «εθνική προδοσία», προβάλλονται ως «υπονομευτές του έθνους», ως εχθροί που συνωμοτούν για την καταστροφή της «πατρίδας» και «υποβαθμίζουν τις θυσίες του ελληνικού λαού»

(«Περίσσεψε η υποκρισία, ο λαϊκισμός, οι θεωρίες για συνωμοσίες, η πατριδοκαπηλία, η αφοριστική κριτική, η απαξίωση τελικά των προσπαθειών του ίδιου του Ελληνικού λαού»). Οποιαδήποτε θέση εκτός από εκείνη του «ειδήμονα» είναι «επισφαλής και επικίνδυνη».

Συνοψίζοντας, σε αυτό το υποκεφάλαιο εξετάσαμε με ποιο τρόπο η πειθαρχική και ιδεολογική λειτουργία του μέσου «Έλληνα» (την οποία εξετάσαμε μέσω της «εθνικής συναίνεσης» και της «συστράτευσης»), συνδέεται με μια θέση «ειδήμονα». Ο κυρίαρχος λόγος μέσω της αυτοαναγόρευσής του σε αυθεντία, παρουσιάζεται ως η μόνη ηγεμονική δύναμη στο ρηματικό πεδίο αποκλείοντας κάθε διαφορετική «φωνή» ή ενδεχόμενο. Έτσι, οτιδήποτε εναντιώνεται ή διαφοροποιείται στη μονοφωνία αυτού του λόγου, απαγορεύεται να εκφραστεί, να γίνει δια-νοητό, να αποτελέσει αντικείμενο σκέψης.

Τα βασικά στοιχεία που συνθέτουν τη «θέση ειδήμονα» είναι τα εξής: όσοι διαμαρτύρονται δεν έχουν δικαίωμα λόγου επειδή είναι «διεθαρμέντοι» · δεν έχουν κατανοήσει εις βάθος την κατάσταση, αλλά προσφέρουν «εύκολες» και αστήρικτες λύσεις που οδηγούν στην καταστροφή · είναι λαϊκιστές και «πατριδοκάπηλοι» καθώς αμφισβητούν το πρόγραμμα σωτηρίας και υπονομεύουν τη «σωτηρία της χώρας». Οι κοινωνικές αντιδράσεις ποινικοποιούνται ενώ η δυνατότητα αμφισβήτησης του κυρίαρχου λόγου παρουσιάζεται ως ανήθικη, μάταιη, ανώριμη, ανόητη ή αδύνατη. Ωστόσο, η πειστικότητά του κυρίαρχου λόγου δεν πηγάζει τόσο από κάποια επιχειρηματολογία, όσο από το φαντασιακό κύρος και αυθεντία που του προσδίδει η θέση «ειδήμονα» που –υποτίθεται πως– κατέχει στο ρηματικό πεδίο. Επομένως, η άρνηση κάποιου/ας να παραχωρήσει αυτή τη «θέση ειδήμονα» στον κυρίαρχο λόγο, αποτελεί ένα σημαντικό μέσο υπονόμησης του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: Θεραπευτικός λόγος

Σε αυτό το κεφάλαιο θα συνθέσουμε διάφορα στοιχεία αυτής της εργασίας, εξετάζοντας με ποιους τρόπους διαπλέκονται οι *πολιτισμικές-ηθικιστικές ερμηνείες*, η *εθnicoποίηση* και η *ψυχολογιοποίηση*, αποτελώντας κεντρικές διαστάσεις της κυρίαρχης αφήγησης περί «κρίσης». Η ψυχολογιοποίηση συνδέεται άμεσα τόσο με την πολιτισμική-ηθική θεώρηση των αιτιών της κρίσης (2^ο κεφάλαιο) και την ιδέα πως οι πολιτικές λιτότητας «θεραπεύουν» το «πελαταιακό κράτος» και την «πολιτισμική ελλειμματικότητα» οδηγώντας στην «Ελλάδα των αξιών» (3^ο κεφάλαιο), όσο και με την ανάγκη «εθνικού» μετασχηματισμού ή «αλλαγής νοοτροπίας» του «Έλληνα» –ενός φαντασιακού εθνικού προτύπου κανονικότητας που κατασκευάζει ο κυρίαρχος λόγος (4ο κεφάλαιο).

Χρησιμοποιώντας τις έννοιες της ‘ψυχολογιοποίησης’, του ‘θεραπευτικού/ψυχολογικού λόγου’ και της ‘θεραπευτικής αφήγησης’ (Plouz, 2008), θα υποστηρίξουμε πως η κυρίαρχη αφήγηση είναι έντονα ψυχολογικοποιημένη. Πρόκειται για μια θεραπευτική-εθνική αφήγηση που χρησιμοποιώντας μια θεραπευτική πολιτισμική δομή και ψυχολογικές εννοιολογικές κατηγορίες, ανάγει την κρίση σε μια «ελλειμματική εθνική ταυτότητα», στην προβληματική «ψυχολογία» και στη λάθος «νοοτροπία» του «Έλληνα», που καλείται να αλλάξει. Η κυρίαρχη αφήγηση απο-πολιτικοποιεί τα δομικά αίτια της «κρίσης», παθολογικοποιεί ριζοσπαστικές κοινωνικοπολιτικές διεξόδους και δράσεις, προβάλλοντας ως μόνη λύση τις πολιτικές λιτότητας, την «εθνική» αυτομομφή και αλλαγή, και σε τελική ανάλυση την προσαρμογή σε μια νεοφιλελεύθερη ψυχοκοινωνική συνθήκη.

Θεραπευτικός λόγος και ψυχολογιοποίηση στην κυρίαρχη αφήγηση περί «κρίσης»

Ας αρχίσουμε με την έννοια της ‘ψυχολογιοποίησης’ (psychologization). Η «ψυχολογιοποίηση» μπορεί να γίνει αντιληπτή ως μια μορφή ηγεμονίας του ψυχολογικού λόγου στο κοινωνικό πεδίο, μια αποικιοποίηση της καθημερινής ζωής από ψυχολογικές εννοιολογικές κατηγορίες και πρακτικές.²¹ Για παράδειγμα, ο De Vos (2010) ορίζει την

²¹ Για την έννοια της ‘ψυχολογιοποίησης’ μπορεί κανείς να ανατρέξει στο 8^ο τεύχος του *Annual Review of Critical Psychology* που είναι αφιερωμένο στο συγκεκριμένο θέμα. Βλ. <http://www.discourseunit.com/>

ψυχολογιοποίηση ως «το φαινόμενο κατά το οποίο οι ψ-επιστήμες έγιναν ένας ηγεμονικός λόγος που προσέφερε συγκεκριμένα σημαίνοντα και λογοθετικά σχήματα (discursive schemes) για να εξετάσει κανείς τον εαυτό του και τον κόσμο» (σ. 1).

Συχνά, η ψυχολογιοποίηση ερμηνεύεται ως μια ιδεολογική διαδικασία που εξατομικεύει και απο-πολιτικοποιεί κοινωνικοπολιτικές διεργασίες, προσφέρει «ψυχολογική» νομιμοποίηση στην αλλοτρίωση, τις σχέσεις καταπίεσης και εξουσίας ή παθολογικοποιεί την ριζοσπαστική κοινωνική αλλαγή (Parker, 2007; Μαρβάκης & Μεντίνης, 2011). Σύμφωνα με την Ιονανovic (2003), «Οι «ψυχολογίες», δηλαδή οι ψυχολόγοι, τείνουν και είναι πρόθυμοι να αποκόπτουν το πρόβλημα από το πλαίσió του (decontextualize) και να το απο-κοινωνικοποιούν (desocialize)» (σ. 13).

Σύμφωνα με την Πλουζ (2008) ο θεραπευτικός λόγος και μια αφήγηση 'θριαμβευτικής οδύνης' έχουν γίνει μια από τις κυρίαρχες πολιτισμικές γλώσσες που χρησιμοποιούμε σήμερα για να αντιληφθούμε τον εαυτό: «Λόγω του ότι κατάφερε να προσαρμοστεί σε και να αφομοιώσει διάφορα πολιτισμικά δόγματα, ο ψυχολογικός λόγος διεύρυνε την εμβέλεια της επιρροής του κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα και έφτασε σε σημείο να οργανώνει τις σύγχρονες αφηγήσεις για τον εαυτό και για την ταυτότητα» (ibid:156). Στη θεραπευτική αφήγηση, ο τελικός στόχος της ιστορίας καθορίζει και τα γεγονότα που θα επιλεχθούν για να αφηγηθεί κάποιος την ιστορία, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους αυτά τα γεγονότα συνδέονται μεταξύ τους ως στοιχεία της ιστορίας. Όπως υποστηρίζει η Πλουζ, «η θεραπευτική αφήγηση χτίζει την πλοκή της αναδρομικά ή είναι «γραμμένη προς τα πίσω»: το «τέλος» της ιστορίας (η δύσκολη θέση στην οποία βρίσκεται κανείς τώρα και η αναμενόμενη βελτίωσή του) αποτελεί το σημείο εκκίνησης της ιστορίας» (ibid: 173). Ωστόσο αυτό οδηγεί σε ένα παράδοξο · «η αφήγηση της αυτοβοήθειας κατ' ουσία βασίζεται σε μια αφήγηση οδύνης». [...] Η ψυχική οδύνη αποτελεί το κεντρικό «σημείο» της αφήγησης, αυτό που συνιστά την αφετηρία της και την κινητήρια δύναμή της, αυτό που συμβάλλει στην εκτύλιξη της αφήγησης και την κάνει «να δουλεύει» (ibid: 173).

Οι θεραπευτικές αφηγήσεις «διηγούνται εκ νέου την ιστορία της ζωής κάποιου εξετάζοντας το παρόν ως κάτι προβληματικό, τοποθετώντας στο παρελθόν ένα γεγονός που συνδέεται άμεσα με τη δύσκολη θέση στην οποία βρίσκεται κανείς και την εξηγεί, και καθιστώντας τη συναισθηματική κατανόηση του εαυτού ως την κινητήρια δύναμη της προσωπικής αλλαγής. Σε συμφωνία με το θεραπευτικό ήθος, αυτές οι ιστορίες περί αλλαγής του εαυτού δίνουν

έμφαση στην ικανότητα κάποιου να κατανοεί τον εαυτό του και να είναι ικανός να επιλέγει με έναν ευέλικτο τρόπο» (ibid: 194).

Αυτά τα βασικά στοιχεία της θεραπευτικής αφήγησης εντοπίζονται και στην κυρίαρχη αφήγηση περί κρίσης. Όπως είδαμε στο 2^ο κεφάλαιο, η δυσχέρεια του παρόντος (η «κρίση») ερμηνεύεται ως κάτι που οφείλεται σε «βαθύτερα αίτια», σε κάποιο «παρελθοντικό πρόβλημα», σε μια «ασθένεια», σε μια διάχυτη πολιτισμική-ηθική ελλειμματικότητα ή λάθος νοοτροπία της ελληνικής κοινωνίας. Η κυρίαρχη αφήγηση ξεδιπλώνεται με έμφαση στην εξιστόρηση αυτού του παρελθοντικού «προβλήματος» και στην ανάγκη αλλαγής του. Η δήθεν ξαφνική συνειδητοποίηση αυτής της «ελλειμματικότητας» περιγράφεται ως ένα «σοκ συνείδησης και αυτογνωσίας» για τους «Έλληνες»:

θέλω να απευθυνθώ σε κάθε Έλληνα και κάθε Ελληνίδα. Έχουμε ζήσει όλοι [...] ένα σοκ συνείδησης και αυτογνωσίας, όταν κατανοούμε τα βαθύτερα αίτια της κρίσης, που αγγίζουν από το πολιτικό σύστημα, μέχρι και αντιλήψεις και πρακτικές που θεωρούσαμε αυτονόητες και τώρα πρέπει να αλλάξουν ριζικά (Παπανδρέου, 2011/ 11). Η διεθνής κρίση βρήκε την Ελλάδα σε κατάσταση κατάρρευσης, έναν αδύναμο κρίκο. Ήταν η *Νέμεσις για όλα όσα δεν κάναμε σωστά τα προηγούμενα χρόνια*, ίσως και για δεκαετίες, ίσως και από τη σύσταση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους (Παπανδρέου, 2010/ 22).

Ξαφνικά, το παραβάν της «πλάνης» αποσύρεται. Εκείνο που στο παρελθόν όλοι θεωρούσαν κανονικό, φυσιολογικό ή «αυτονόητο», τελικά αποδεικνύεται ως απατηλό, προβληματικό · επανορίζεται με όρους ενός «προβλήματος» που (σύμφωνα με την κυρίαρχη αφήγηση) οδήγησε στην κρίση. Ο θεραπευτικός λόγος συμβάλλει στη δημιουργία μιας ταυτότητας θύματος, την οποία το ίδιο το θύμα καλείται να αλλάξει και να ενδυναμώσει. Όπως αναφέρει και η Πλουζ (2008), «εγκαινιάζει ένα νέο μοντέλο περί εαυτού και ευθύνης: καθιστά κάποιον υπεύθυνο για το μέλλον του αλλά όχι για το παρελθόν του. Προωθεί έναν εαυτό που είναι παθητικός –όσον αφορά στο ότι καθορίζεται από τραύματα τα οποία έχουν προκαλέσει άλλοι– αλλά παρόλα αυτά παρακινείται να γίνει εξαιρετικά δραστήριος καθώς καλείται να αλλάξει. Ο συγκεκριμένος εαυτός φέρει μεγάλη ευθύνη για τον μετασχηματισμό του, δεν φέρει όμως καμία ηθική ευθύνη για τις ανεπάρκειές του» (σ. 186). Ας δούμε πως εμφανίζονται αυτές οι ιδέες στην κυρίαρχη αφήγηση:

δεν θέλω να μιλήσω για το παρελθόν, είναι γνωστό σε όλους τι έχει συμβεί. Ποιοι και πώς μας οδήγησαν εδώ. Και μετά, έφυγαν. Όμως, *το παρελθόν δεν αλλάζει. [...] Είναι η ώρα να κοιτάζουμε το μέλλον* (Παπανδρέου, 2011/ 1). Σε αυτή την προσπάθεια, πρέπει να είμαστε όλοι μαζί. Μπορούμε να βάλουμε μια διαχωριστική γραμμή με το παρελθόν; Μπορούμε να

κλείσουμε το παρελθόν και να ανοίξουμε μια νέα σελίδα στο μέλλον; Μια νέα σχέση εμπιστοσύνης μεταξύ φορολογούμενου και κράτους; [...] Γι' αυτό, θα αποφασίσουμε ως κοινωνία. Δεν θα είναι άλλη μία «τελευταία φορά». Θα είναι «πρώτη φορά» που θα κλείσουμε οριστικά τη σχέση μας με το παρελθόν (Παπανδρέου, 2010/ 16).

αφήσαμε πίσω μας τις κακές συνήθειες του παρελθόντος και αλλάξαμε πλήρως πορεία, γιατί αυτό ήταν το πατριωτικό μας καθήκον αλλά και γιατί δεν είχαμε πρόβλημα να κοιτάζουμε τον εαυτό μας στον καθρέφτη, να αναγνωρίσουμε ακόμα και δικά μας σφάλματα και να αλλάζουμε (Παπανδρέου, 2011/ 8). *Τα λάθη μας, θα τα διορθώσουμε μόνοι μας.* Το αποδεικνύουμε σε όλους κάθε μέρα, με τις μεγάλες αλλαγές που κάνουμε παντού. Και τα χρέη μας, εμείς θα τα πληρώσουμε, επίσης μόνοι μας (Παπανδρέου, 2010/ 3).

Ακολουθώντας την αφήγηση του κυρίαρχου λόγου, ο «Έλληνας» παρόλο που συμβολικά απαλλάσσεται για τα οικονομικά και πολιτισμικά-ηθικά «ελλείμματα» και «παθογένειες» που «άλλοι» (η προηγούμενη κυβέρνηση) του προκάλεσαν στο παρελθόν («είναι γνωστό σε όλους τι έχει συμβεί. Ποιοι και πώς μας οδήγησαν εδώ. Και μετά, έφυγαν. Όμως, *το παρελθόν δεν αλλάζει*»), καλείται να εξετάσει τον εαυτό, ώστε να εντοπίσει τις αιτίες της «κρίσης», και να αναλάβει την ευθύνη να αλλάξει και να «διορθωθεί» στο μέλλον. Η ψυχολογιοποίηση της κυρίαρχης αφήγησης είναι εμφανής από το ψυχολογικό σενάριο «αυτο-κριτικής» που παρατηρείται σε εκφράσεις όπως: *«αφήσαμε πίσω μας τις κακές συνήθειες του παρελθόντος και αλλάξαμε πλήρως πορεία», «δεν είχαμε πρόβλημα να κοιτάζουμε τον εαυτό μας στον καθρέφτη, να αναγνωρίσουμε ακόμα και δικά μας σφάλματα και να αλλάζουμε».*

Για τον «Έλληνα», η αναγνώριση και διόρθωση των «λαθών του» και η υποχρέωση αλλαγής του εαυτού («*να αναγνωρίσουμε ακόμα και δικά μας σφάλματα και να αλλάζουμε*», «*Τα λάθη μας, θα τα διορθώσουμε μόνοι μας*») συνδέονται άμεσα με μια αναγνώριση και διόρθωση/αποπληρωμή του «χρέους» ως μιας δικής «του» (οικονομικής και ηθικής) υποχρέωσης («Και τα χρέη μας, εμείς θα τα πληρώσουμε, επίσης μόνοι μας»)²². Ο κυρίαρχος λόγος εγκαλεί τον ψυχολογιοποιημένο μέσο «Έλληνα» να πιστέψει πως μπορεί να ξεπεράσει μια για πάντα τις αδυναμίες και τις προβληματικές «νοοτροπίες» του παρελθόντος και να οραματιστεί ένα μέλλον διαφορετικό, χωρίς την τόσο γνώριμη «ελλειμματικότητα» («*αφήσαμε πίσω μας τις κακές συνήθειες του παρελθόντος και αλλάξαμε πλήρως πορεία*», «*Είναι η*

²² Βλ. επίσης την ανάλυση του Lazzarato (2014), σύμφωνα με την οποία η «ηθική» του χρέους είναι αλληλένδετη με μια σχέση πιστωτή-οφειλέτη, δηλαδή «μια σχέση εξουσίας, μία από τις σημαντικότερες και καθολικότερες του σύγχρονου καπιταλισμού» (σ. 54). Ακολουθώντας την ανάλυση του Νίτσε, ο Lazzarato αναφέρεται ακόμη στην ετυμολογική συγγένεια μεταξύ της έννοιας «Schuld» (ενοχή, φταίξιμο, αμάρτημα) και της έννοιας «Schulden» (χρέη) (ibid: 55), μιας σχέσης που είναι εμφανής στο παραπάνω απόσπασμα.

ώρα να κοιτάζουμε το μέλλον», «Μπορούμε να βάλουμε μια διαχωριστική γραμμή με το παρελθόν; Μπορούμε να κλείσουμε το παρελθόν και να ανοίξουμε μια νέα σελίδα στο μέλλον;», «Θα είναι «πρώτη φορά» που θα κλείσουμε οριστικά τη σχέση μας με το παρελθόν»).

Σύμφωνα με την Πλουζ (2008), «η θεραπευτική αφήγηση λειτουργεί μόνο εφόσον αντιλαμβάνεται τα γεγονότα ζωής κάποιου ως ένδειξη αποτυχημένων ή μη εκπληρωμένων δυνατοτήτων όσον αφορά την προσωπική του ανάπτυξη. Με αυτό τον τρόπο, μια αφήγηση ψυχικής οδύνης υποβαστάζει κατ' ουσία την αφήγηση της αυτοβοήθειας. Ο λόγος για τον οποίο συμβαίνει αυτό είναι πως η ψυχική οδύνη αποτελεί το κεντρικό «σημείο» της αφήγησης, αυτό που συνιστά την αφετηρία της και την κινητήρια δύναμή της, αυτό που συμβάλλει στην εκτύλιξη της αφήγησης και την κάνει «να δουλεύει». Η θεραπευτική αφήγηση ιστοριών είναι έτσι εγγενώς κυκλική: το να διηγείται κανείς μια ιστορία σημαίνει να διηγείται μια ιστορία για έναν «άρρωστο εαυτό» (σ. 173). Με άλλα λόγια, είναι η ίδια η (ψυχολογιοποιητική) αφήγηση περί πολιτισμικής-ηθικής ελλειμματικότητας που κατασκευάζει και εγκαλεί έναν ελλειμματικό «Έλληνα», ώστε να έρθει στη συνέχεια να του ζητήσει να βελτιωθεί και να «αλλάξει νοοτροπία». Παρουσιάζοντας τον πληθυσμό ως ένα «άρρωστο σώμα» που καλείται να θεραπευτεί, ο θεραπευτικός λόγος δεν νομιμοποιεί απλώς τις πολιτικές λιτότητας, αλλά προωθεί κυρίως μια αλλαγή του εαυτού:

Τίποτα δεν πρόκειται να αλλάξει, αν δεν αλλάξει πρώτα απ' όλα ο τρόπος, η νοοτροπία και η αντίληψη της άσκησης πολιτικής εξουσίας σ' αυτόν εδώ τον τόπο» (Παπανδρέου, 2010/ 15). αυτές οι αλλαγές που κάνουμε εμείς, δεν είναι αλλαγές προσωρινές, είναι αλλαγές που έχουν βάθος χρόνου (Παπανδρέου, 2010/ 1). Εμείς θα κάνουμε τα βήματα. Εμείς θα πάρουμε τις δύσκολες αποφάσεις και τις παίρνουμε (Παπανδρέου, 2009/ 3).

εμείς οι ίδιοι έχουμε χρέος να κάνουμε τις μεγάλες ανατροπές που έχει ανάγκη ο τόπος: να αναμορφώσουμε την Ελλάδα (Παπανδρέου, 2010, 15). Εμείς είμαστε πολύ πιο αυτο-επικριτικοί, περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον εκτός Ελλάδας, γιατί γνωρίζουμε πολύ καλά τι πρέπει να αλλάζουμε. Γιατί θέλουμε να αλλάζουμε (Παπανδρέου, 2011/ 7).

Η πίστη στη δυνατότητα αλλά κυρίως στην αναγκαιότητα της «αλλαγής νοοτροπίας» θεωρείται πρωταρχικό στοιχείο για την αυτοβελτίωση και την επιτυχία αυτής της ιδιόμορφης «θεραπείας». Η αλλαγή νοοτροπίας δεν προβάλλεται μόνο ως μια πιθανότητα ή δυνατότητα, αλλά αντίθετα θεωρείται σαν μια αυτονόητη επιταγή, ως αναγκαιότητα που έχει αναγνωριστεί από όλους («γνωρίζουμε πολύ καλά τι πρέπει να αλλάζουμε. Γιατί θέλουμε να αλλάζουμε»). Όπως είχαμε δει στο 3^ο κεφάλαιο, ο «θεραπευτικός» μετασχηματισμός που – υποτίθεται πως– επιφέρουν οι πολιτικές λιτότητας παρουσιάζεται ως μια αντίθεση μεταξύ

δύο «Ελλάδων», σαν μετάβαση από μια «ελλειμματική» σε μια υγιή και «ολοκληρωμένη» εθνική ταυτότητα, σαν μια σύγκρουση μεταξύ της παρελθοντικής «Ελλάδας της διαφθοράς» και της μελλοντικής, εκσυγχρονισμένης «Ελλάδα των αξιών»:

Υπάρχει η επιλογή να μείνουμε στην Ελλάδα του διογκωμένου πελατειακού κράτους, ή να πάμε στην Ελλάδα του αποτελεσματικού, δίκαιου, δημοκρατικού και παραγωγικού κράτους. Την Ελλάδα του παρασιτισμού, ή την Ελλάδα της παραγωγής. Την Ελλάδα της πόλωσης, της ανομίας, της βίας και της αυθαιρεσίας, ή την Ελλάδα της ευνομίας, του δικαίου και της συνοχής (Παπανδρέου, 2011/ 14).

αυτή η επανάσταση του αυτονόητου θέτει ως βασικό στόχο τη δημιουργία εμπιστοσύνης και την ανάκτηση της χαμένης αξιοπιστίας. Πρέπει να αποκατασταθεί η εμπιστοσύνη που χρειαζόμαστε στους θεσμούς μας, στις ικανότητές μας, στους εαυτούς μας. (Παπανδρέου, 2011/ 7). Είμαι απόλυτα βέβαιος ότι, θα τα καταφέρουμε. Αρκεί εμείς οι Έλληνες να πιστέψουμε στις δυνατότητές μας, στις αξίες μας, στον ίδιο μας τον εαυτό (Παπανδρέου, 2010/ 6).

Στο πλαίσιο της κυρίαρχης αφήγησης, ο «εθνικός εαυτός», ο «Έλληνας», πάσχει από «έλλειψη αυτοπεποίθησης», παρουσιάζεται ως αδύναμος. Οι πολιτικές λιτότητας δεν περιορίζονται απλώς σε μία αλλαγή στους κρατικούς θεσμούς ή σε οικονομικού τύπου μεταρρυθμίσεις, αλλά προβάλλονται ως μια μορφή «κάθαρσης», ως ένα είδος «θεραπευτικής» παρέμβασης που βοηθά τον ψυχολογικοποιημένο «Έλληνα» να πιστέψει στον «εαυτό του» και στις «ικανότητές του» («να αποκατασταθεί η εμπιστοσύνη που χρειαζόμαστε στους θεσμούς μας, στις ικανότητές μας, στους εαυτούς μας», «Αρκεί εμείς οι Έλληνες να πιστέψουμε στις δυνατότητές μας, στις αξίες μας, στον ίδιο μας τον εαυτό»). Οι νεοφιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις συνδέονται με μία δραστική αλλαγή στις «προβληματικές νοοτροπίες» και τις παγιωμένες συνήθειες, στοχεύουν σε ένα ριζικό κοινωνικο-πολιτισμικό μετασχηματισμό:

Ξεκινήσαμε ένα μεγάλο πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων, που θα έπρεπε να είχαν γίνει εδώ και χρόνια στη χώρα μας, σε ολόκληρο το φάσμα της ζωής μας, στο κράτος, στο αναπτυξιακό πρότυπο, στις δομές της οικονομίας μας, στο πολιτικό σύστημα, στη Δικαιοσύνη, πάνω απ' όλα, όμως, στη νοοτροπία όλων μας (Παπανδρέου, 2011/ 5). βασικό ζητούμενο της δημοσιονομικής μας πορείας, σήμερα και στο μέλλον, είναι η ριζική αλλαγή όλων αυτών των πρακτικών, δομών και νοοτροπιών που μας έφεραν εδώ (Παπανδρέου, 2011/ 5).

Αυτή η πανεθνική προσπάθεια ανάταξης και αναμόρφωσης της Ελλάδας, προϋποθέτει την ανατροπή παγιωμένων, εδώ και δεκαετίες, αντιλήψεων και νοοτροπιών. Μία επανάσταση που οφείλουμε να κάνουμε και ως άτομα, στην καθημερινότητά μας, και ως σύνολο, ως κοινωνία, για την κοινή μας πορεία. (Παπανδρέου, 2010/ 15). σήμερα το όραμα για μια διαφορετική

Ελλάδα γίνεται *αδήριτη αναγκαιότητα*. (Παπανδρέου, 2011/ 8). Νέος πατριωτισμός σημαίνει, να κάνουμε την Ελλάδα δύναμη ποιότητας, δύναμη αξίας, δύναμη ηθικής, σε μια παγκόσμια κοινωνία. *Μια νέα ταυτότητα*, που μας ταιριάζει ιστορικά και μας εγγυάται διαχρονικά μια δίκαιη κοινωνία, μια κοινωνία ανάπτυξης και Δημοκρατίας. (Παπανδρέου, 2011/ 1).

Σύμφωνα με το παραπάνω απόσπασμα, η αλλαγή του ελλειμματικού «εαυτού», του «Έλληνα» μέσω των πολιτικών λιτότητας, οδηγεί στη διαμόρφωση μιας πιο ισχυρής και ηθικής «νέας εθνικής ταυτότητας» («Νέος πατριωτισμός σημαίνει, να κάνουμε την Ελλάδα *δύναμη ποιότητας, δύναμη αξίας, δύναμη ηθικής*, σε μια παγκόσμια κοινωνία. *Μια νέα ταυτότητα*, που μας ταιριάζει ιστορικά και μας εγγυάται διαχρονικά μια δίκαιη κοινωνία, μια κοινωνία ανάπτυξης και Δημοκρατίας»). Στόχος είναι η κατάκτηση ενός νέου επίπεδου «εθνικής αυτοπεποίθησης» και «περηφάνιας»:

Μία Ελλάδα με συλλογική αυτοπεποίθηση: Αυτός είναι ο στόχος. (Παπανδρέου, 2010/ 15). χτίζουμε βήμα-βήμα μια νέα Ελλάδα. (Παπανδρέου, 2011/ 1). Πάνω απ' όλα, μια κοινωνία και μια χώρα με αυτοπεποίθηση. Αυτοπεποίθηση για τις μεγάλες δυνατότητες και περήφανη για τον εαυτό της (Παπανδρέου, 2011/ 17). Μπροστά μας έχουμε ένα ταξίδι με απαιτήσεις από όλους μας, αλλά με μια νέα συλλογική συνείδηση και κοινή προσπάθεια θα φθάσουμε εκεί ασφαλείς, πιο σίγουροι, πιο δίκαιοι, πιο περήφανοι (Παπανδρέου, 2010/ 6).

Να διαμορφώσουμε πράγματι ένα νέο πατριωτισμό. Νέος πατριωτισμός σημαίνει, να αλλάξουμε πρακτικές και αντιλήψεις. Να αναδείξουμε ό,τι καλύτερο έχει η Ελλάδα και ο Ελληνισμός: το μεράκι, το φιλότιμο, την αλληλεγγύη, την ανθρωπιά, τη φιλοξενία, τη ντομπροσύνη, τη φαντασία και τη δημιουργικότητα, την ευστροφία που χρειάζεται για την παραγωγικότητα. Μια Ελλάδα των αξιών. [...] Νέος πατριωτισμός σημαίνει, μία νέα συλλογική ελληνική συνείδηση (Παπανδρέου, 2010/ 8).

Αν όλοι μας ήμασταν ένα μέρος αυτού του συστήματος, σήμερα, όλοι μας πρέπει να αλλάξουμε (Παπανδρέου, 2011/ 20). Οι αλλαγές που φέρνουμε στην παιδεία σημαίνει να συγκρουστούμε με τους εαυτούς μας, τις νοστροπίες του παρελθόντος (Παπανδρέου, 2011/ 19).

Στα παραπάνω αποσπάσματα εμφανίζεται ένας υβριδικός λόγος · οι έννοιες που χρησιμοποιούνται, προέρχονται τόσο από το *θεραπευτικό λόγο* (η ψυχολογική έννοια της 'αυτοπεποίθησης', η ιδέα της σύγκρουσης και αλλαγής του εαυτού), όσο και από τον *εθνικό λόγο* (η έγκληση ενός ταυτοτικού «μέσου όρου», του 'Έλληνα', και η ανάγκη αλλαγής του μέσω «εθνικής»/κοινής προσπάθειας, «νέου πατριωτισμού» κοκ). Αυτός ο θεραπευτικός-εθνικός λόγος είναι εμφανής σε φράσεις όπως: «*Μία Ελλάδα με συλλογική αυτοπεποίθηση*», «*μια χώρα με αυτοπεποίθηση*. Αυτοπεποίθηση για τις μεγάλες δυνατότητες και περήφανη για

τον εαυτό της», «Νέος πατριωτισμός σημαίνει, μία νέα συλλογική ελληνική συνείδηση», «σήμερα, όλοι μας πρέπει να αλλάξουμε», «να συγκρουστούμε με τους εαυτούς μας, τις νοοτροπίες του παρελθόντος».

Η εφαρμογή των μέτρων είναι μια επώδυνη διαδικασία που απαιτεί χρόνο και υπομονή, όπως κάθε ψυχοθεραπευτική αλλαγή · δεν είναι «στρωμένη με ροδοπέταλα»:

Και ο δρόμος αυτός δεν έχει επιστροφή. Ένας δρόμος, ο οποίος δεν είναι στρωμένος με ροδοπέταλα. Είναι γεμάτος με εμπόδια, πολλές φορές μεγάλα, πολλές φορές όχι φανερά (Παπανδρέου, 2011/ 20). Δεν είναι μια εύκολη προσπάθεια, δεν είναι μια σύντομη πορεία. Θέλει κόπο, χρόνο και υπομονή (Παπανδρέου, 2011/ 5). όσο και αν η μετάβαση είναι δύσκολη και πονάει, η αλλαγή είναι σωτήρια και έχει ξεκινήσει. Με μεγάλες αλλαγές που έχουμε κάνει, χτίζουμε βήμα-βήμα μια νέα Ελλάδα (Παπανδρέου, 2011/ 1).

Η συγκρότηση μιας νέας ταυτότητας αποτελεί μια επίπονη διαδικασία. Σημαίνει την άρνηση στη δυνατότητα επιστροφής στην προβληματική αλλά γνώριμη ταυτότητα του παρελθόντος. Τελικός στόχος είναι η διαμόρφωση μιας νέας ηθικής, μιας κοινωνίας ριζικά διαφορετικής («χτίζουμε βήμα-βήμα μια νέα Ελλάδα»):

Δεύτερος στόχος, η επανάκτηση της πίστης στις ίδιες μας τις δυνάμεις, στις δυνάμεις του Ελληνικού λαού. Όλοι εμείς, όλοι οι Έλληνες και οι Ελληνίδες, έχουμε και το αποκλειστικό δικαίωμα, και τη μοναδική ευθύνη, και την πραγματική δυνατότητα να αλλάξουμε τον τόπο μας (Παπανδρέου, 2011/ 11).

Να καταφέρουμε να χτυπήσουμε όλοι μαζί τη διαφθορά και τις πελατειακές αντιλήψεις. Να παλέψουμε όλοι μαζί για μια κοινωνία, αλλά και μια γειτονιά, αλληλεγγύης και ανθρωπιάς (Παπανδρέου, 2011/ 1). Τους επόμενους μήνες, τα επόμενα χρόνια, πρέπει να κάνουμε ιστορικές αλλαγές στο κράτος, στην οικονομία, στο μοντέλο ανάπτυξης, στην ευνομία, στο κοινωνικό κράτος, έτσι ώστε να έχουμε γίνει δυνατοί. (Παπανδρέου, 2010/ 12).

Η Ελλάδα διέθετε και διαθέτει τεράστιο δυναμικό. (Παπανδρέου, 2011/ 7). Με πίστη στις ικανότητές μας, με περηφάνια για τη χώρα μας και την αξία της, ξέροντας ότι η πραγματική Ελλάδα δεν είναι αυτή, πετύχαμε να σπάσουμε την απομόνωση. (Παπανδρέου, 2011/ 1). Καλώ, αυτή τη δύσκολη στιγμή, όλους και όλες να δώσουμε μαζί τη μάχη για την Ελλάδα. Για την Ελλάδα που μας αξίζει και που θα έχει στον κόσμο τη θέση που της αξίζει. (Παπανδρέου, 2011/ 1).

Η Ελλάδα λοιπόν, οφείλει να έχει πίστη στις ικανότητές της. Μπορεί να ήταν ελλειμματική στο παρελθόν, όμως διαθέτει ένα «τεράστιο δυναμικό» καθώς και τεράστια ευθύνη να

αλλάξει. Η εικόνα που παρουσιάζει στο παρόν δεν συνιστά τίποτε περισσότερο από μια σκιά, έναν απόηχο του τι θα μπορούσε να είναι. Η Ελλάδα του παρόντος «δεν είναι η πραγματική», παρά ένα κακοφτιαγμένο αντίγραφο του «αληθινού της εαυτού» («ξέροντας ότι η πραγματική Ελλάδα δεν είναι αυτή»). Πως όμως γνωρίζει κανείς πως η «πραγματική Ελλάδα δεν είναι αυτή»;

Ποιες είναι όμως οι ενδείξεις για την ολοκλήρωση της μετάβασης; Ποιοι είναι οι στόχοι, η επίτευξη των οποίων θα σηματοδοτήσει τη λήξη των «θεραπευτικών» μέτρων; Δηλαδή, πως ξεχωρίζει κανείς την «ολοκληρωμένη» από την «ελλειμματική» «Ελλάδα»; Ποιο είναι το κριτήριο, που θα δείξει πως έχουμε φτάσει στην πραγμάτωση της «Ελλάδας των αξιών», πως «έχει αποκατασταθεί η ελλειμματικότητα», έχει ολοκληρωθεί η «θεραπεία»; Όπως αναφέρει η Πουζ, δεν υπάρχει κάποιο συγκεκριμένο κριτήριο που δείχνει «τι διαφοροποιεί έναν ολοκληρωμένο από έναν ανολοκλήρωτο εαυτό» (σ. 172). Ενώ κατά καιρούς αναγγέλλεται η ολοκλήρωση της «θεραπείας» (υποκεφάλαιο 3.4.), οι ισχυρισμοί αυτοί σύντομα διαψεύδονται. Στην πραγματικότητα, ξεκάθαροι στόχοι και κριτήρια ολοκλήρωσης του «θεραπευτικού προγράμματος» απουσιάζουν πλήρως, με αποτέλεσμα ο τερματισμός των πολιτικών λιτότητας να αναβάλλεται διαρκώς για κάποιο απροσδιόριστο μέλλον.

Η μεταφορά της «ασθένειας» και η ιδέα πως οι πολιτικές λιτότητας οδηγούν σε έναν εθνικό-θεραπευτικό μετασχηματισμό (και σε ένα ιδανικό πρότυπο δικαιοσύνης και ολοκλήρωσης που αναφέρεται ως «Ελλάδα των αξιών»), οδηγεί στην παθολογικοποίηση των κοινωνικών αντιστάσεων και της πολιτικής δράσης. Εκείνοι/ες που διαφωνούν με το συγκεκριμένο πρότυπο «υγείας» αντιμετωπίζονται ως «αποκλίσεις από την (εθνική-θεραπευτική) κανονικότητα»· κρίνονται ως ανώριμοι, παράφρονες και παθολογικοί. Η διαμαρτυρία θεωρείται ως «νοσηρότητα» και υποτροπή στην παθολογία:

[...] αυτό πιστεύω ζητεί κάθε *σκεπτόμενος πολίτης*, είτε διαδηλώνει στις πλατείες είτε όχι: αλλαγές παντού, αλλαγές τώρα, στο κράτος, στο πολιτικό σύστημα, στο οικονομικό και παραγωγικό μοντέλο (Παπανδρέου, 2011/ 9). Οι *υγιείς δυνάμεις της κοινωνίας μας*, που είναι και η συντριπτική πλειοψηφία, θέλει η Ελλάδα να αλλάξει (Παπανδρέου, 2011/ 20). ρήξη με τη *νοσηρότητα* και την ανομία (Παπανδρέου, 2011/ 13).

όσοι επενδύουν στο *άρρωστο χθες*, να βρουν απέναντί τους όλους εμάς, που προσβλέπουμε σε ένα καλύτερο αύριο (Παπανδρέου, 2011/ 20). [...] πολλοί διαμαρτύρονται, άλλοι γιατί πραγματικά αδικούνται, πραγματικά υποφέρουν, και *άλλοι γιατί ξεβλεούνται από προνόμια που είχαν συνηθίσει* (Παπανδρέου, 2011/ 14). Όλοι ξέρουμε ότι και πάλι *θα έχουμε αντιδράσεις, από*

όσους θεωρούν ότι είναι βολεμένοι με το σύστημα (Παπανδρέου, 2011/ 15). Δεν θα με πτοήσουν όμως. Οι επιθέσεις αυτές με πείθουν ότι είμαστε σε σωστό δρόμο (Παπανδρέου, 2011/ 16).

Όσοι εναντιώνονται στις «θεραπευτικές» πολιτικές λιτότητας γίνονται αντιληπτοί ως «αθεράπευτοι», ως φορείς της «παθογένειας», δηλαδή της πολιτισμικής-ηθικής ελλειμματικότητας και της «διαφθαρμένης νοοτροπίας». Βρίσκονται προσκολλημένοι στο «*άρρωστο χθεσ*». Κατηγορούνται ότι αντιστέκονται στην αλλαγή, ενώ οι αντιδράσεις τους παρουσιάζεται ως σημάδι του ότι συντελείται «θεραπεία».

Σε αυτό το κεφάλαιο, εντοπίσαμε ορισμένα στοιχεία ψυχολογιοποίησης που υπάρχουν στην κυρίαρχη αφήγηση περί «κρίσης», συνθέτοντας διάφορα στοιχεία που είχαμε αναλύσει στα προηγούμενα κεφάλαια. Όπως υποστηρίξαμε, η κυρίαρχη αφήγηση περί «κρίσης» δεν προωθεί απλώς μια πολιτισμική-ηθικιστική ερμηνεία της «κρίσης», που την εξηγεί στη βάση κάποιας «ελλειμματικότητας» ή «ιδιαιτερότητας» της ελληνικής κοινωνίας. Η κυρίαρχη αφήγηση είναι επίσης έντονα ψυχολογικοποιημένη · πρόκειται, δηλαδή, για μια αφήγηση που χρησιμοποιώντας μια θεραπευτική πολιτισμική δομή και ψυχολογικές εννοιολογικές κατηγορίες, ανάγει την κρίση σε μια «ελλειμματική εθνική ταυτότητα», στην προβληματική «ψυχολογία» και στη λάθος «νοοτροπία» του «Έλληνα», που καλείται να αλλάξει. Ωστόσο, αυτό που παρουσιάζεται ως θεραπευτική-«εθνική» αλλαγή και συγκρότηση μιας νέας «εθνικής συνείδησης/ταυτότητας», ουσιαστικά πρόκειται για έναν κοινωνικο-πολιτισμικό μετασχηματισμό με ξεκάθαρα ταξική διάσταση, μια αλλαγή του «εαυτού» προς μια επιχειρηματική και ανταγωνιστική «ανθρωπολογία» (Mentinis, 2013; Read, 2009). Έτσι, η κυρίαρχη θεραπευτική-εθνική αφήγηση απο-πολιτικοποιεί τα δομικά αίτια της «κρίσης», παθολογικοποιεί την ταξική πάλη, τους κοινωνικούς αγώνες, καθώς και ριζοσπαστικές κοινωνικοπολιτικές διεξόδους, προβάλλοντας ως μόνη λύση τις πολιτικές λιτότητας και την κοινωνική και πολιτισμική αλλαγή προς μία νεοφιλελεύθερη «ανθρωπολογία».

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Πλησιάζοντας στο τέλος αυτής της εργασίας, είναι πολύ σημαντικό να εξετάσουμε πως απαντήθηκαν ή έστω επαναδιατυπώθηκαν τα αρχικά ερωτήματα.

Στο πλαίσιο του κυρίαρχου λόγου, τα *αίτια* της «κρίσης» εντοπίζονται σε μια «βαθύτερη ασθένεια», σε μια μορφή ελλειμματικότητας ή «ελλειμματικής νοοτροπίας» της ελληνικής κοινωνίας την οποία εξετάσαμε σχηματικά στη θεσμική («πελατειακό κράτος») και στην ψυχοκοινωνική της διάσταση («πολιτισμική-ηθική ελλειμματικότητα»). Η αφήγηση περί ενός «μεγάλου», «σπάταλου», «διεφθαρμένου» ή «πελατειακού» δημοσίου νομιμοποιεί την εφαρμογή νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων και πολιτικών λιτότητας και σηματοδοτεί μια ρήξη με την προϋπάρχουσα σοσιαλδημοκρατική κυβερνολογική του κράτους «πρόνοιας». Αντίστοιχα, η πολιτισμική-ηθική οπτική αποπολιτικοποιεί τις δομικές και συστημικές αιτίες της «κρίσης», παρουσιάζοντάς την ως αποτέλεσμα κάποιας ψυχοκοινωνικής «ελλειμματικής νοοτροπίας» («διεφθαρμένες» πρακτικές, «τεμπελιά», έλλειψη εργασιακού ήθους, οικονομική σπατάλη και χλιδή, κλπ.).

Έχοντας εντοπίσει ως αίτια της κρίσης το «πελατειακό» και «υπέρογκο» δημόσιο καθώς και κάποια «πολιτισμική-ηθική ελλειμματικότητα», ο κυρίαρχος λόγος προωθεί ως μόνη *λύση* την εφαρμογή μιας σειράς νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων και πολιτικών λιτότητας. Οι πολιτικές λιτότητας δεν αποτελούν απλώς μια πολιτική ή οικονομική ατζέντα θεσμικών αλλαγών, αλλά στοχεύουν κυρίως σε έναν κοινωνικό και πολιτισμικό μετασχηματισμό. Παρουσιάζονται ως «θεραπευτικές» και αναγκαίες παρεμβάσεις που οδηγούν στην υπέρβαση της «βαθύτερης ασθένειας» (και κατ' επέκταση της «κρίσης») και στην κατάκτηση ενός νέου ιδανικού «εθνικής υγείας». Σύμφωνα με τον κυρίαρχο λόγο, αυτές οι πολιτικές σηματοδοτούν ένα στάδιο μετάβασης από αυτό που κατακρίνεται ως «παλιά Ελλάδα» σε ένα νέο ιδανικό εθνικής κανονικότητας και υγείας που περιγράφεται ως «Ελλάδα των Αξιών» και χαρακτηρίζεται από ισότητα, δικαιοσύνη, ευνομία και οικονομική ανάπτυξη.

Στην κυρίαρχη αφήγηση, οι πολιτικές λιτότητας εμφανίζονται ως έκφραση μιας οικονομικής και εθνικής νομοτέλειας, σαν μια αναγκαία κι αναπόφευκτη κατάσταση. Η φράση «τα μέτρα είναι σκληρά, αλλά αναγκαία» έχει κεντρική σημασία σε αυτή τη ρητορική αναγκαιότητας, λειτουργώντας σε αντιστοιχία με το θατσερικό δόγμα «Δεν υπάρχει άλλη εναλλακτική». Συνειδητές πολιτικές αποφάσεις δεν παρουσιάζονται ως τέτοιες, αλλά προβάλλονται ως μοιραίες κι αναπόφευκτες επιλογές που υπαγορεύουν οι «οικονομικές

συνθήκες», η «εθνική σωτηρία» ή οι πολιτικές της προηγούμενης κυβέρνησης, ενώ κάθε άλλη εναλλακτική προβάλλεται ως καταστροφική.

Η κυρίαρχη αφήγηση περί «κρίσης» είναι ήδη εθνικοποιημένη, με τον κυρίαρχο λόγο να κατασκευάζει ένα φαντασιακό αντικείμενο (τον μέσο «Έλληνα»), που διατρέχει ολόκληρη την αφήγηση και έχει μια εμφανή ιδεολογική λειτουργία. Αυτό το πρότυπο εθνικής κανονικότητας (που προσεγγίσαμε μέσα από τα σχήματα της «εθνικής συναίνεσης» και της «εθνικής συστράτευσης») αποκρύπτει την ταξικότητα των πολιτικών λιτότητας, ενώ λειτουργεί ως μέσο κοινωνικής συμμόρφωσης και παθολογικοποίησης των ταξικών και κοινωνικών αγώνων. Η μονοφωνία της «εθνικής συναίνεσης» και της «εθνικής συστράτευσης» συνδέεται με μια θέση «ειδήμονα», δηλαδή, την αυτοαναγόρευση του κυρίαρχου λόγου σε μια αυθεντία που βρίσκεται υπεράνω κάθε κριτικής. Η θέση του κυρίαρχου λόγου (δηλαδή, η αναγκαιότητα των πολιτικών λιτότητας) προβάλλεται ως η μόνη αντικειμενική και σωτήρια αλήθεια, ενώ κάθε διαφωνία με τον «ειδήμονα» και το πρότυπο του «υπεύθυνου ή/και συστρατευμένου Έλληνα» αντιμετωπίζεται ως γελοία, επικίνδυνη ή λογικά αδύνατη. Με αυτό τον τρόπο, η αμφισβήτηση του status quo μέσω συλλογικών κοινωνικοπολιτικών δράσεων και η ριζοσπαστική κοινωνική αλλαγή ποινικοποιούνται.

Η κυρίαρχη αφήγηση περί «κρίσης» δεν περιορίζεται απλώς σε μια πολιτισμική-ηθική ερμηνεία της «κρίσης», που την εξηγεί στη βάση κάποιας «ελλειμματικότητας» ή «ελλειμματικής νοοτροπίας» της ελληνικής κοινωνίας. Η κυρίαρχη αφήγηση είναι επίσης έντονα ψυχολογικοποιημένη· πρόκειται, δηλαδή, για μια αφήγηση που χρησιμοποιώντας μια θεραπευτική πολιτισμική δομή και ψυχολογικές εννοιολογικές κατηγορίες ανάγει την κρίση σε μια «ελλειμματική εθνική ταυτότητα», στην προβληματική «ψυχολογία» και λάθος «νοοτροπία» του «Έλληνα» που καλείται να αλλάξει. Ωστόσο, αυτό που παρουσιάζεται ως ένας θεραπευτικός-«εθνικός» μετασχηματισμός («αλλαγή νοοτροπίας», «νέα ελληνική συνείδηση»), ουσιαστικά πρόκειται για μια ταξική αναδιοργάνωση της κοινωνίας και έναν κοινωνικο-πολιτισμικό μετασχηματισμό προς επιχειρηματικούς και ανταγωνιστικούς τρόπους σχετίζεσθαι. Η κυρίαρχη θεραπευτική-εθνική αφήγηση αποπολιτικοποιεί τα δομικά αίτια της «κρίσης», παθολογικοποιεί την πολιτική δράση και ριζοσπαστικές κοινωνικοπολιτικές αναγνώσεις και διεξόδους, προβάλλοντας ως μόνη λύση τις πολιτικές λιτότητας και την κοινωνική-πολιτισμική αλλαγή «νοοτροπίας» προς μια νεοφιλελεύθερη «ανθρωπολογία».

Ποιοι είναι οι περιορισμοί αυτής της εργασίας; Ένα εμφανές μειονέκτημα της συγκεκριμένης εργασίας είναι ότι επικεντρώνει την ανάλυσή της κυρίως στο ελληνικό πλαίσιο και στον κυρίαρχο πολιτικό λόγο, προσφέροντας μια ελλιπή διερεύνηση των διασυνδέσεων αυτού του λόγου με άλλους λόγους, ευρύτερες κοινωνικές πρακτικές και διεργασίες, και τις σχέσεις εκμετάλλευσης και εξουσίας που είναι συνυφασμένες με αυτές. Επίσης, ενώ η παρούσα εργασία επιχειρήσει να δείξει τους τρόπους με τους οποίους ο κυρίαρχος λόγος νομιμοποιεί τις πολιτικές λιτότητας και οδηγεί σε (θεσμικούς και κοινωνικούς-πολιτισμικούς) μετασχηματισμούς, υπάρχει ένα σημαντικό χάσμα μεταξύ της «επίσημης» εκφοράς αυτού του λόγου και της «καθημερινής» αναπαραγωγής, υιοθεσίας ή αμφισβήτησής του μέσα από τις κοινωνικές πρακτικές των υποκειμένων. Μια κοινωνικο-ιστορική και πλαισιοθετημένη ανάλυση του «ελληνικού συγκείμενου», θα ήταν σαφώς περισσότερο διαφωτιστική για την κατανόηση των μετασχηματισμών που συνδέονται με τον κυρίαρχο λόγο, καθώς και για τους τρόπους με τους οποίους ο λόγος αυτός αναπαράγεται και ανακατασκευάζεται στο κοινωνικό πεδίο.

Επίσης, αυτή η εργασία εστιάζει περισσότερο στην ανάλυση και αποδόμηση της αφήγησης του κυρίαρχου λόγου περί «κρίσης», κι όχι τόσο στους λόγους και στις κοινωνικοπολιτικές πρακτικές αντίστασης που αναπτύσσονται απέναντι στους ηγεμονικούς λόγους και σχέσεις εξουσίας. Μια τέτοια διερεύνηση θα μπορούσε να ενισχυθεί σε σημαντικό βαθμό από τη συμβολή άλλων πεδίων όπως η κοινωνιολογία, η ανθρωπολογία και η πολιτική φιλοσοφία. Ωστόσο, ένα τέτοιο εγχείρημα σε κάθε περίπτωση υπερέβαινε τόσο τις θεωρητικές γνώσεις του ερευνητή, όσο και τους στόχους αυτής της εργασίας. Παραμένει λοιπόν ανοιχτό για μελλοντική διερεύνηση.

Πλησιάζοντας στο τέλος αυτής της μελέτης, και έχοντας επιχειρήσει μια πρώτη ανάγνωση της κρίσης, εξακολουθούμε να βρισκόμαστε μέσα σε μια κατάσταση όπου οι προγενέστερες βεβαιότητες έχουν συντριφθεί, όπου η ρευστότητα, η ανασφάλεια και η απροσδιοριστία κυριαρχούν. Ωστόσο, ένα πράγμα μοιάζει να είναι βέβαιο: Το μέλλον παραμένει ανοιχτό, γεμάτο δυνατότητες.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Η ανάκτηση του υλικού έγινε στις 9-11 Νοεμβρίου 2011, από την ιστοσελίδα του γραφείου τύπου του πρωθυπουργού: <http://www.primeminister.gov.gr> Ακολουθούν με χρονολογική σειρά οι τίτλοι των άρθρων με τις ημερομηνίες ανάρτησής τους στην ιστοσελίδα:

1. Παπανδρέου Γ. (2009, 1). Ομιλία Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου- Προγραμματικές Δηλώσεις Κυβέρνησης στη Βουλή (16.10.2009)
2. Παπανδρέου Γ. (2009, 2). Δευτερολογία Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στη συζήτηση για τις Προγραμματικές Δηλώσεις της Κυβέρνησης στη Βουλή (18.10.2009)
3. Παπανδρέου Γ. (2009, 3). Συνέντευξη Τύπου Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου μετά τη λήξη της Συνόδου του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στις Βρυξέλλες (11.12.2009)
4. Παπανδρέου Γ. (2009, 4). Ομιλία Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου για μια Εθνική Κοινωνική Συμφωνία στο Ζάππειο Μέγαρο (14.12.2009)
5. Παπανδρέου Γ. (2010, 1). Συνέντευξη Τύπου Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου μετά την άτυπη Συνεδρίαση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στις Βρυξέλλες (11.2.2010)
6. Παπανδρέου Γ. (2010, 2). Ομιλία Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στη Συνεδρίαση της Κοινοβουλευτικής Ομάδας του ΠΑΣΟΚ (2.3.2010)
7. Παπανδρέου Γ. (2010, 3). Ομιλία Πρωθυπουργού και Προέδρου του ΠΑΣΟΚ Γιώργου Α. Παπανδρέου στη Συνεδρίαση του Εθνικού Συμβουλίου του Κινήματος στην Θεσσαλονίκη (20.3.2010)
8. Παπανδρέου Γ. (2010, 4). Ομιλία Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στην προ ημερησίας διατάξεως συζήτηση στη Βουλή με θέμα: «Το Πρόγραμμα Σταθερότητας και Ανάπτυξης που κατέθεσε η Ελληνική Κυβέρνηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση» (22.3.2010)
9. Παπανδρέου Γ. (2010, 5). Συνέντευξη Τύπου Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου μετά τη λήξη της Συνόδου του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στις Βρυξέλλες (26 Μαρτίου) (27.3.2010)
10. Παπανδρέου Γ. (2010, 6). Δήλωση Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου (23.4.2010)
11. Παπανδρέου Γ. (2010, 7). Δευτερολογία Γιώργου Α. Παπανδρέου, Πρωθυπουργού και Προέδρου του ΠΑΣΟΚ, στη συνεδρίαση της Κοινοβουλευτικής Ομάδας του Κινήματος (27.4.2010)
12. Παπανδρέου Γ. (2010, 8). Ομιλία Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στη συνεδρίαση του Υπουργικού Συμβουλίου (2.5.2010)

13. Παπανδρέου Γ. (2010, 9). Ομιλία Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στη Βουλή (5.5.2010)
14. Παπανδρέου Γ. (2010, 10). Ομιλία Πρωθυπουργού, Γιώργου Α. Παπανδρέου, για τα μέτρα για την εφαρμογή του μηχανισμού στήριξης της ελληνικής οικονομίας, στη Βουλή (6.5.2010)
15. Παπανδρέου Γ. (2010, 11). Ομιλία Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στη Βουλή (21.5.2010)
16. Παπανδρέου Γ. (2010, 12). Ομιλία Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στη σύσκεψη με την Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή Ροδόπης στην Κομοτηνή (28.5.2010)
17. Παπανδρέου Γ. (2010, 13). Ομιλία Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στη Βουλή – «Πρόγραμμα ΔΙΑΥΓΕΙΑ» (30.6.2010)
18. Παπανδρέου Γ. (2010, 14). Ομιλία Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στο Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης (28.7.2010)
19. Παπανδρέου Γ. (2010, 15). Άρθρο Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στην ιστοσελίδα της Κυβέρνησης (23.8.2010)
20. Παπανδρέου Γ. (2010, 16). Ομιλία Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στην 75η Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης (11.9.2010)
21. Παπανδρέου Γ. (2010, 17). Άρθρο Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στην εφημερίδα «ΒΗΜΑ της Κυριακής» (24.10.2010)
22. Παπανδρέου Γ. (2010, 18). Συνέντευξη Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στην εφημερίδα «REAL NEWS» (31.10.2010)
23. Παπανδρέου Γ. (2010, 19). Συνέντευξη Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στην εφημερίδα «Τα ΝΕΑ Σαββατοκύριακο» (6.11.2010)
24. Παπανδρέου Γ. (2010, 20). Ομιλία Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στο Συνέδριο 'NEWSXCHANGE 2010' (11.11.2010)
25. Παπανδρέου Γ. (2010, 21). Συνέντευξη Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στην εφημερίδα «ΠΡΩΤΟ ΘΕΜΑ» (14.11.2010)
26. Παπανδρέου Γ. (2010, 22). Ομιλία Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου κατά τη συζήτηση στη Βουλή για τον Προϋπολογισμό του 2011 (23.12.2010)
27. Παπανδρέου Γ. (2010, 23). Άρθρο Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στην εφημερίδα «Έθνος της Κυριακής» (31.12.2010)
28. Παπανδρέου Γ. (2011, 1). Ομιλία Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στην προ ημερησίας διάταξης συζήτηση για τα εθνικά μας θέματα στη Βουλή (24.1.2011)
29. Παπανδρέου Γ. (2011, 2). Συνέντευξη Τύπου Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου μετά τη λήξη των εργασιών του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στις Βρυξέλλες (4.2.2011)

30. Παπανδρέου Γ. (2011, 3). Μήνυμα Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου για την επέτειο της 25ης Μαρτίου (24.3.2011)
31. Παπανδρέου Γ. (2011, 4). Συνέντευξη Τύπου Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου μετά τη λήξη των εργασιών του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στις Βρυξέλλες (25.3.2011)
32. Παπανδρέου Γ. (2011, 5). Ομιλία Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στη συνεδρίαση του Υπουργικού Συμβουλίου (15.4.2011)
33. Παπανδρέου Γ. (2011, 6). Σημεία Συνέντευξης Τύπου Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου μετά το τέλος των εργασιών της διάσκεψης για την προοδευτική διακυβέρνηση στο Όσλο (13.5.2011)
34. Παπανδρέου Γ. (2011, 7). Ομιλία Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στο Συνέδριο του Economist (18.5.2011)
35. Παπανδρέου Γ. (2011, 8). Συνέντευξη Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στην εφημερίδα «Έθνος της Κυριακής» (22.5.2011)
36. Παπανδρέου Γ. (2011, 9). Συνέντευξη Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στην εφημερίδα «Το ΒΗΜΑ της Κυριακής» (12.6.2011)
37. Παπανδρέου Γ. (2011, 10). Ομιλία Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στη συζήτηση στη Βουλή επί της προτάσεως του Πρωθυπουργού για την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στην Κυβέρνηση (19.6.2011)
38. Παπανδρέου Γ. (2011, 11). Ομιλία Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στο κλείσιμο της συζήτησης επί της προτάσεως του Πρωθυπουργού για παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στην Κυβέρνηση στη Βουλή (21.6.2011)
39. Παπανδρέου Γ. (2011, 12). Συνέντευξη Τύπου Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου μετά τη λήξη των εργασιών της Συνόδου του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στις Βρυξέλλες (24.6.2011)
40. Παπανδρέου Γ. (2011, 13). Ομιλία Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στη συζήτηση του σχεδίου νόμου του Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής (27.6.2011)
41. Παπανδρέου Γ. (2011, 14). Δευτερολογία Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στη συζήτηση του σχεδίου νόμου του Υπουργείου Οικονομικών «Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2012-2015» στη Βουλή (29.6.2011)
42. Παπανδρέου Γ. (2011, 15). Ομιλία Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στη Συνεδρίαση του Υπουργικού Συμβουλίου (6.7.2011)
43. Παπανδρέου Γ. (2011, 16). Συνέντευξη Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στην εφημερίδα «Η Καθημερινή» (17.7.2011)

44. Παπανδρέου Γ. (2011, 17). Ομιλία Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στη Συνεδρίαση του Υπουργικού Συμβουλίου (22.7.2011)
45. Παπανδρέου Γ. (2011, 18). Συνέντευξη Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στην εφημερίδα «Real News» (21.8.2011)
46. Παπανδρέου Γ. (2011, 19). Ομιλία Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στη συζήτηση για το νομοσχέδιο του Υπουργείου Παιδείας για την Ανώτατη Εκπαίδευση (23.8.2011)
47. Παπανδρέου Γ. (2011, 20). Ομιλία Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στην 76η Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης (10.9.2011)
48. Κρουστάλλη, Δ. (16 Οκτωβρίου 2011). Το κίνημα των τριών: Βαρυσήμαντο άρθρο των τριών υπουργών, Άννας Διαμαντοπούλου, Ανδρέα Λοβέρδου και Γιάννη Ραγκούση προάγγελος εξελίξεων. *Το Βήμα*. Retrieved from (13/12/2011):
49. Παπανδρέου Γ. (2011, 21). Συνέντευξη Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στην εφημερίδα «Πρώτο Θέμα» (16.10.2011)
50. Παπανδρέου Γ. (2011, 22). Συνέντευξη Τύπου Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου μετά τη Σύνοδο Κορυφής στις Βρυξέλλες (27.10.2011)
51. Παπανδρέου Γ. (2011, 23). Εισήγηση Πρωθυπουργού στη Συνεδρίαση του Υπουργικού Συμβουλίου (3.11.2011)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασίου, Α. (2012). Η κρίση ως «κατάσταση έκτακτης ανάγκης». Κριτικές και Αντιστάσεις. Αθήνα: Σαββάλας.
- Appadurai A. (1996). *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis & London: University of Minnesota Press.
- Badiou, A. (2012). *The Rebirth of History*. London: Verso.
- Bloom B., Γιαννοπούλου, Ε. (Ιανουάριος 2012). Επιλεκτική (πολιτισμική) χρεοκοπία. *Unfollow*, 2, 118-122.
- Bourdieu, P. (1991). *Language and Symbolic Power*. Harvard University Press.
- Brown, W. (2005). *Edgework: Critical essays on knowledge and politics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Brown, W. (2006). American Nightmare: Neoliberalism, Neoconservatism, and De-Democratization. *Political Theory*, 34(6): 690-714.
- Γουργούρης, Σ. (2007). *Έθνος-όνειρο: Διαφωτισμός και θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας*. Αθήνα: Κριτική.
- Carastathis, A. (2014). Is Hellenism an Orientalism? Reflections on the boundaries of 'Europe' in an age of austerity. *Critical Race and Whiteness Studies*, 10(1): 1-17.
- Chouliaraki, L., Fairclough N. (1999). *Discourse in Late Modernity - Rethinking Critical Discourse Analysis*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Δαφέρμος, Μ. (2008). Κοινωνικός κονστρουκτιονισμός και ανάλυση λόγου: επιστημολογικές διαστάσεις. *Ελεύθερα*, 4, 67-90.
- Δαφέρμος, Μ. (2010). Θετικισμός στην ψυχολογική έρευνα: μια απόπειρα κριτικής θεώρησης. Σε: Μ.Α., Πουρκός, Μ. Δαφέρμος (εισ., επιμ.), *Ποιοτική έρευνα στην ψυχολογία και την εκπαίδευση: Επιστημολογικά, μεθοδολογικά και ηθικά ζητήματα*. (σσ. 225-251). Αθήνα: Τόπος.
- Δουζίνας, Κ. (2011). *Αντίσταση και φιλοσοφία στην κρίση. Πολιτική, ηθική και Στάση Σύνταγμα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Dardot, P., Laval, C. (2014). *The New Way of the World: On Neoliberal Society*. London: Verso.

- De Vos, J. (2010). Christopher Lasch's *The Culture of Narcissism: the failure of a Critique of Psychological Politics*. *Theory & Psychology*, 20(4): 528-548.
- Fairclough, N. (1989). *Language and Power*. New York: Longman.
- Fairclough, N. (1995a). *Media discourse*. London: Edward Arnold.
- Fairclough, N. (1995b). *Critical Discourse Analysis*. Boston: Addison Wesley.
- Fairclough, N., Wodak, R. (1997). Critical Discourse Analysis. In T. van Dijk (Ed.), *Discourse as Social Interaction: Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*. Vol.2 (pp. 258-284). London: Sage.
- Fairclough N. (2001). Critical Discourse Analysis as a method in social scientific research In: R. Wodak, M. Meyer (Eds.), *Methods of critical discourse analysis*. (pp.121-138). London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Fairclough N. (2003). *Analyzing discourse. Textual analysis for social research*. London & New York: Routledge.
- Foucault, M. (1972). *The Discourse on Language. Appendix to The Archaeology of knowledge*. pp. 215-237. New York: Pantheon.
- Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge: Selected Writings and Other Interviews 1972-1977*. New York: Pantheon.
- Foucault, M. (1991). Governmentality. In: Graham Burchell, Colin Gordon, & Peter Miller (eds.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality* (pp. 87-104). Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Foucault, M. (2011). *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Foucault, M. (2012). *Η γέννηση της βιοπολιτικής. Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Gramsci, A. (1971). *Selections from the Prison Notebooks*. New York: International Publishers.
- Hall, S., Jacques, M. (1983). *The Politics of Thatcherism*. London: Lawrence & Wishart.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2008). *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Illouz, E. (2008). *Saving the modern soul: therapy, emotions, and the culture of self-help*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

- Íñiguez L. (1997). Discourses, structures and analysis: What practices? In which contexts? In: T. Ibáñez, L. Íñiguez (Eds.), *Critical social psychology* (pp. 55-66). London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Jager, S. (2001). Discourse and knowledge: Theoretical and methodological aspects of a critical discourse and dispositive analysis. In: R. Wodak, M. Meyer (Eds.), *Methods of critical discourse analysis*. (pp. 32-62). London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Janks, H. (1997). Critical discourse analysis as a research tool. *Discourse: Studies in the Politics of Education*, 18(3): 329-342.
- Jones, C. (2013). *Can the market speak?* Winchster & Washington: Zero Books.
- Jones, P. E., Collins, C. (2006). Political analysis versus critical discourse analysis in the treatment of ideology: some implications for the study of communication. *Atlantic Journal of Communication*, 14(1-2): 28-50.
- Jones, P. E. (2007). Why there is no such thing as “critical discourse analysis”. *Language & Communication*, 27: 337-368.
- Jovanovic, G. (2003). Psychology at sites of crisis. In: N. Stephenson, H.L. Radtke, R.J. Jorna, H.J. Stam (Eds.), *Theoretical Psychology: Critical contributions*. (pp. 11-19). Concord: Captus Press.
- Κυπαρίσσης, Μ. (2013). Έθνος, Φύλο, Σεξουαλικότητα. Εξουσία και αντιστάσεις στον λόγο του Τύπου για την κρίση στην Ελλάδα. *Ανέκδοτη Διπλωματική Εργασία*. Τμήμα Κοινωνιολογίας. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Knight, D. (2013). The Greek economic crisis as trope. *Focaal - Journal of Global and Historical Anthropology*, 65: 147-159.
- Lazzarato, M. (2014). *Η κατασκευή του χρεωμένου ανθρώπου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Lemke, T. (2002). Foucault, governmentality, and critique. *Rethinking Marxism*, 14(3), 49-64.
- Μαρβάκης, Α., Μεντίνης, Μ. (2011). *Κριτική εισαγωγή στην κοινωνική ψυχολογία*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Μπαμπινιώτης, Γ.Δ. (2005). *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. (Β' Έκδοση) Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε.
- Mentinis, M. (2013). The cook, the chef and their lover: Reflexions on the neoliberal adventures of the ‘Greek’ self. *Annual Review of Critical Psychology*, 10, 484-505.

Orwell, G. (1978). *1984*. Αθήνα: Κάκτος.

Παπαϊωάννου, Σ. (2012). *Κρίση, κριτική και συγκεκριμένη ουτοπία: Το παράδειγμα της κοινωνικής οικονομίας*. Λόγος που εκφωνήθηκε στην Παγκρήτια συνάντηση κινημάτων και αντιμνημονιακών δυνάμεων. Ηράκλειο Κρήτης, Ελλάδα, 3-4 Μαρτίου.

Parker, I. (2002). *Critical discursive psychology*. Palgrave Macmillan.

Parker, I. (2007). *Revolution in psychology: Alienation to emancipation*. London: Pluto.

Parker, I. (2013). Ανάλυση λόγου: Διαστάσεις της κριτικής στην ψυχολογία. Σε: Μ. Μεντίνης & Δίκτυο Κριτικής Ψυχολογίας, (επιμ., μτφρ.), *Επανορίζοντας το ψυχοκοινωνικό. Κείμενα κριτικής κοινωνικής ψυχολογίας* (σσ. 331-364). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Pêcheux, M. (1982). *Language, semantics and ideology*. London: Macmillan.

Phillips, L. (1996). Rhetoric and the Spread of the Discourse of Thatcherism. *Discourse and Society*, 7(2): 209-41.

Phillips, L. (1998). Hegemony and Political Discourse: The lasting impact of Thatcherism. *Sociology*, 32(4): 847-867.

Phillips, L., Jorgensen, M.W. (2009). *Ανάλυση λόγου. Θεωρία και Μέθοδος*. Αθήνα: Παπαζήση.

Read, J. (2009). A Genealogy of Homo-Economicus: Neoliberalism and the Production of Subjectivity. *Foucault Studies*, 6 (February), 25-36.

Stasinou, S. (2011). Eat That! *Fieldsights - Hot Spots, Cultural Anthropology Online*. Retrieved from <http://www.culanth.org/fieldsights/256-eat-that>

Stubbs, M. (1997). Whorf's children: critical comments on critical discourse analysis. In: A. Wray, A. Ryan, (Eds.), *Evolving models of language*. (pp.100-116). Clevedon: Multilingual Matters.

Teo, P. (2000). Racism in the news: a critical discourse analysis of news reporting in two Australian newspapers. *Discourse & Society*, 11(7): 7-49.

Wodak, R. (2001). What CDA is about –a summary of its history, important concepts and its developments. In: R. Wodak, M. Meyer (Eds.), *Methods of critical discourse analysis*. (pp. 1-13). London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.

Φουκό, Μ. (1987). *Εξουσία, γνώση και ηθική*. Αθήνα: Ύψιλον.

Χαμηλάκης, Γ. (2012). *Το έθνος και τα ερείπιά του. Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις του εικοστού πρώτου.

Χάρβεϊ, Ντ. (2007). *Νεοφιλελευθερισμός. Ιστορία και παρόν*. Αθήνα: Καστανιώτη.